

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2022 | 3] -

állami telepítések • oktatás és ellenforradalom • neveléstudomány •
nemzetiségi politika • Krassó György

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignác Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSÁK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu

Tel.: 381-8141 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

A siklósi polgári iskola tanulóinak előadása, 1923.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Nagy Józsefné

E szám megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXVII. évfolyam 3. szám]

→
Vasútállomás a bánsági Betlenházán, 1901.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Schoch Frigyes

Telepítéspolitika

BERECZ ÁGOSTON

Új állami telepítések a Bánságban és Erdélyben (1894–1914)

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.1>

A dualizmus kori állami telepítési akció történetét a kutatás csupán hézagosan tárta föl. Létezik egyrészt két reprezentatív korabeli kiadvány az akció mögött álló tisztviselők tollából, amelyek részletekbe menően írnak a telepítési munkálatokról, de nem tájékoztatnak a valós politikai háttérről, és jórészt elhallgatják a telepítés árnyoldalait.¹ Hasznos mikrotörténeti feldolgozások is rendelkezésre állnak az egyes telepes községek létrejöttéről,² Antal Tamás pedig áttekintette a telepítés jogi hátterét.³ Az akció politika- és társadalomtörténetét feldolgozó 1987-es tanulmány azonban, bár megállapításainak jó része helytálló, a levéltári forrásokat csak 1894-ig, vagyis pont a szervezett, nemzetpolitikai célú állami telepítési politika első évéig vizsgálta át.⁴ Így

¹ LOVAS Sándor: *A legújabb állami telepítések Magyarországon*. Pallas, Budapest, 1908; CSERNOVICS Diodor: *A délmagyarországi kincstári birtokok és telepes községek múltja és jelene*. Magy. Kir. Államjósázigazgatóság, Arad, 1913.

² Soós László: A nagysármási telepítés megszervezése (1893–1901). *Agrártörténeti Szemle*, 1987/3–4. 362–378.; SZEKERES Adél: A marosludasi telepítés (1902–1905). In: PÁL-ANTAL Sándor (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. 2. kötet. Mentor, Marosvásárhely, 2001. 256–274.; KESZEG Vilmos: XX. századi betelepítések (Detrehemtelep). *Kisebbségkutatás*, 2006/2. 260–294.; HALMÁGYI Pál (szerk.): *Bodófalva telepítésének 100. évfordulója*. József Attila Múzeum, Makó, 1993.

³ ANTAL Tamás: Az állami telepítések jogi szabályozása Magyarországon a dualizmus korában, különös tekintettel a Délvidékre. *Acta Universitatis Szegediensis*, 2012/1. 5–32.

⁴ SZABÓ A. Ferenc: A dualizmus kori nemzeti célú telepítések Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, 1987/3–4. 292–316.

éppen a magyar kormány által koordinált telepítés legaktívabb időszaka maradt homályban. Az első világháború után román állampolgárrá váló telepések részleges tulajdonvesztésük kapcsán kerülnek ismét a magyar történészek látókörébe.⁵

Márpedig – a dualista korszak más nemzetpolitikai akcióival ellentétben, amelyek anyaga elpusztult vagy nem kutatható – az akcióra vonatkozó iratok többsége, a telepítési ügyosztály negyvenöt-ötven csomónyi anyaga hozzáférhető a Magyar Országos Levéltárban. Jelen tanulmány jórészt ennek az iratanyagnak az áttekintésére épül, összevetve a minisztérium által kiadott és eddig historiográfiailag kiaknázatlan háttéranyagokkal. Ezek a források nemcsak jelentősen módosítják, hatalmi, társadalompolitikai, gazdasági és földrajzi kontextusába helyezik az akció történetét, de új szempontokat is kínálnak annak vizsgálatához, hogy a strukturális korlátokon túl hogyan befolyásolták a korszak nemzetiségi politikáját a hatalmi elitek osztály- és párt-szempontjai.

Az áttekintett levéltári anyag határolja le tanulmányom témáját a magyar kormányok 1894 és 1914 (ténylegesen 1895 és 1911) között folytatott telepítési akciójára, amely főként a Bánátra és Erdélyre irányult. Az új állami telepések túlnyomóan földművesek és csaknem kizárólag magyar anyanyelvűek voltak. Csupán érintőlegesen foglalkozom a nem állami, úgynevezett „magántelepítésekkel”. A korban néha telepítésnek nevezték azokat a parcellázásokat is, amelyek során főként a kiterjedt határú Duna-Tisza közti mezővárosok osztottak ki homokos termőföldeket szegényebb sorú lakóik között, hogy azokon intenzív gyümölcs- és zöldségkultúrát virágoztassanak fel.⁶ A kivándorlás csillapítására hasonlót követelt az államtól az 1904-es székely kongresszus is a Székelyföld erdőirtásain.⁷ Ezek a parcellázások sem képezik

⁵ EILER Ferenc: 1925. A bánági telepések panaszt nyújtanak be a Népszövetségnek. A kisebbségvédelem mint nemzetközi jogi és politikai kérdés. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): *Magyarország globális története*. Corvina, Budapest, 2022. 172–175.

⁶ Ezekről ERDEI Ferenc: *Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe*. Athenaeum, Budapest, é. n. [1937].

⁷ BALATON Petra: *A székely akció története*. Cartofil, Budapest, 2004. 195.; *Köztelek*, 1903. január 28. 153.

az írás tárgyát, bár a korból két erdélyi kormánytelepítés és a kései Bega-völgyi telepek is hasonlítottak hozzájuk, amennyiben lakóik nagyrészt a környező falvakból, telepekről érkeztek.

Elsősorban a következő kérdésekre kerestem a választ. Milyen kritériumok érvényesültek a telepések kiválasztásánál? Milyen várakozásokat fűztek hozzájuk, különös tekintettel nemzetpolitikai missziójukra? Mi alapján választották ki a telepítés helyszíneit, és milyen helyszíneken folytatódott volna a tervek szerint? Milyen megfontolások befolyásolták a program hullámmó ritmusát, melyek voltak a fordulópontjai, és hogyan módosítottak az egymást követő kormányok a célkitűzéseken és elvárásokon? Mennyire vált be a telepítésben részt vevő földművesek számítása? Mennyiben szabályozta, felügyelte életüket a telepítő kormány? Hogyan érintették a telepek a régebben megtelepedett („öshonos”) lakosság megélhetését, és milyen tekintettel voltak rájuk a hivatalos szervek? És végül, hogyan viszonyult a magyar akció a legfőbb külföldi példaként hivatkozott porosz telepítési programhoz?

A telepítés háttere és vázlatos menete 1905-ig

1872-ben a magyar képviselőház még úgy tárgyalta egy törvényjavaslatot a telepítvényekről (1872. évi XXII. tc.), hogy utalás sem hangzott el számuk gyarapítására. Az akkori kincstári vagy allodiális birtokon fekvő „telepítvények” amiatt jelentettek különleges problémát, hogy lakóik kimaradtak az 1848-as jobbágyfelszabadításból. A vita arról folyt, hogy milyen körben válthassák meg földjeiket. Bár sokan közülük magyarok voltak, és többségük az akkori Dél-Magyarország etnikailag vegyes részein élt, a kérdés nem kapott etnikai színezetet.⁸

A fordulópont 1882-ben, a bukovinai székelyek első „hazatérésével” köszöntött be. A magyar kormány földet ajánlott föl számukra az Al-Dunánál, és kormánybiztost nevezett ki a te-

⁸ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 2. kötet. Budán, 1872. 229–244., 249–278.

lepítés levezénylésére. Gromon Dezső kormánybiztos följegyzéséből kiderül, hogy az akció sokak vágya szerint kezdő lépést jelentett volna összefüggő magyar települési lánc megteremtésére Szalánkeméntől lefelé a Duna mentén. Gromon ezt vágyálomnak tartotta, és figyelmeztetett a székelyek ártérbe költöztetésének veszélyeire.⁹ Négy év múlva a Duna valóban előntötte a telepések hajlékát. Az árvízvédelmi munkálatok nem jelentettek megoldást, ellenben a székelyeket a kincstár ellen hangolta, amikor megpróbálták behajtani rajtuk a költségek egy részét. Végül három al-dunai faluban (Hertelendyfalva, Sándoregyháza, Székelykeve), az Aradtól keletre fekvő Gyorokon, Déva délkeleti szélén és Vajdahunyad északnyugati peremén találtak végleges otthonra. Sok telepes szedte a sátorfáját, és visszaköltözött Bukovinába, akik pedig maradtak, többnyire napszámosként tengődtek.¹⁰

A magyar politikai közvélemény egyértelmű kudarcként könyvelte el a kalandot, amely azonban elültette a magyar lakosság peremterületekre való költöztetésének a gondolatát. Akár a kisebbségi többségű területet kívánták magyarként megjelölni, akár a kulturális hegemóniát érvényesíteni, akár a magyar nyelv hódításában reménykedtek a nem magyar kisebbségek között, a magyar parasztok telepítése korszerű megoldásnak tűnhetett. A szomszédos Románia ekkoriban tette állami monopóliummá a telepítést, és többek között Erdélyből is csábított románokat az újonnan megszerzett Dobrudzsába.¹¹ A spontán parasztmigráció

⁹ Gromon Dezső, 1883. május 23. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K-184-1891-36-80409.

¹⁰ LÁSZLÓ János: *A Bukovinában élő (élt) magyarság és kirajzásainak története 1762-től 1914-ig az első világháború kitöréséig*. Kriterion, Kolozsvár, 2005. 100–104.; FOKI Ibolya–SOLYMÁR Imre–SZÓTS Zoltán: *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Babits, Szekszárd, 2000. 265–270.; *A telepítés s az azzal kapcsolatos kérdések ügyében a M. Kir. Földmivélsügyi Ministeriumban Darányi Ignác m. kir. földmivélsügyi minister elnöklete alatt 1900. január 18–23. napjain tartott szakértekezlet jegyzőkönyve*. Budapest, 1900. 71., 351–352.; Török Béla temeskubini főszolgabíró Székelykeve történetéről, 1904. január 22. Román Nemzeti Levéltár, Bukarest, Cancelaria CC al PCR, Arhiva CC al PCR, fondul 50, Documente elaborate de organele represive 6667 (inv. 3016). 79–88.

¹¹ Constantin IORDACHI: *Citizenship, Nation- and State-Building. The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878–1913*. The Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburgh, Pittsburgh, 2002. 29–36. DOI: <https://doi.org/10.5195/CBP.2002.93>

ót korábban akadályozó orosz hatóságok bátorítani kezdték azt, és Ukrajna helyett megpróbálták Szibéria, a kazah sztyeppék és az Észak-Kaukázus felé terelni. Az új államnemzeti szemléletre jellemző módon támogatták az oroszok és tiltották a németek és zsidók áttelepedését.¹² Az oszmán tisztviselők stratégiai terveket készítettek a muszlim bevándorlók Anatóliában való letelepítésére, ami hosszú távon előkészítette az örmény és asszír népiirtást, míg az ausztriai Súdmark Társaság vehemensen (bár ekkor még eredménytelenül) szorgalmazta a németiség demográfiai megerősítését a déli nyelvhatáron.¹³

A magyar kormányok Európa-szerte gyűjtöttek információt telepítési és földparcellázási programokról, a magyar politikusok figyelmének homlokterében mégis a poroszországi telepítés állt, és a leggyakrabban ahhoz mérték a magyar programot. A porosz kormány 1886-ban telepítési bizottságot hozott létre 100 millió márkás induló tőkével, amely 1902-re 350 millióra nőtt. Agresszív telepítési kampányával az volt a célja, hogy Poznań és Nyugat-Poroszország tartományok lengyel többségű részein a mérleget a német etnikum javára billentse.¹⁴

A magyar állami telepítések koordinációja a Földművelésügyi Minisztériumban folyt, amely 1881-től rendelkezett az állami erdők fölött, és fokozatosan átvette a déli kincstári birtokok kezelését. A telepítési program egyik fő célpontjává a Bánát vált, ahol a telepítés voltaképpen sohasem szakadt félbe. A tartományt a hódoltság után újranépesítő nagy hullámok ugyan a 18. század végére elapadtak, de a dohánytermesztés konjunktúrája a

¹² Willard SUNDERLAND: *Taming the Wild Field. Colonization and Empire on the Russian Steppe*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 2004. 178–218.

¹³ Ella FRATANUONO: Producing Ottomans. Internal Colonization and Social Engineering in Ottoman Immigrant Settlement. *Journal of Genocide Research*, 2018/1. 14. DOI: <https://doi.org/10.1080/14623528.2018.1518001>; Pieter M. JUDSON: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2006. 101. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv22jnrpg>

¹⁴ Scott M. EDDIE: The Prussian Settlement Commission and its Activities in the Land Market, 1886–1918. In Robert L. NELSON (ed.): *Germans, Poland, and Colonial Expansion to the East. 1850 through the present*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire, 2009. 39–63.

DOI: https://doi.org/10.1057/9780230618541_3

Napóleont követő korszakban újabb telepes falvakat eredményezett, amelyek többsége még 1900 körül is tartozott megváltással. Az 1880-as évek kincstári telepítvényei már a Bánáton belülről népesültek be, részben sváb és magyar árvízkarosultakkal, részben pedig hosszú távú bérlőkkel. Ezek voltak az utolsó állami telepítések, ahol elsősorban a gazdasági, és nem az etnikai-politikai szempont érvényesült.¹⁵

A minisztérium 1888-ban 21 650 kataszteri hold egybefüggő síkvidéki erdőt jelölt ki irtásra Krassó-Szörény vármegyében, a Bega folyó felső szakasza mentén, későbbi betelepítés céljából.¹⁶ A román lakosságú vidékre egyre több magyar telepes érkezett; 1893 körül Igazfalvára, Andrásházára (Bodófalva) és Bukovecre, később egymáshoz közel létrehozott telepekre. Nyugatabbra, a bánáti síkság etnikai-nyelvi mozaikjában elszórtan jöttek létre állami kolóniák. A Temesvártól északra, a Vadász-erdő helyén 1891-ben alapított Újszentes telepeseivel kötött szerződés mintául szolgált az 1894 utáni időszakban.¹⁷

Mire a Bethlen András, korábbi brassói és szebeni főispán vezetése alatt álló minisztérium beterjesztette az 1894. évi V. törvénycikk tervezetét, a két nagy ellenzéki párt, a függetlenségek és a Nemzeti Párt már programjába foglalta a telepítés kérdését.¹⁸ Az állami földvásárlások és a kapcsolódó infrastrukturális munkálatok finanszírozására a törvény 3 millió koronás induló tőkével telepítési alapot hozott létre (11. §), ami eltörpült az átszámítva 119 millió koronás porosz alaphoz képest. Kisebb léptéke mellett a magyar telepítési program másban is eltért a porosz mintától. A magyarországi állami telepéseknek a gazdaságuk értékét visszafizetve tulajdonosokká kellett válniuk, míg ugyanez Poroszországban csupán választható volt (14–16. §). A célra létrehozott hitelrendszer minden német ajkú rászoruló számára lehetővé tette, hogy részt vegyen a porosz programban, míg a

¹⁵ ÉRKÖVY Adolf: *A „telepítési kérdésről” tekintettel a kivándorlásra*. Kocsi, Budapest, 1883. 210–211.

¹⁶ LOVAS Sándor: I. m. 68.

¹⁷ BODOR Antal: *Vadászerdő telepes község monográfiája*. Stephaneum, Budapest, 1907.

¹⁸ MÉREI Gyula: *A magyar polgári pártok programjai: 1867–1918*. Akadémiai, Budapest, 1971. 212., 240.

magyar kormány 2-3000 koronányi készpénz vagy vagyontárgy birtoklását várta el a jelentkezőktől.¹⁹ További különbség, hogy a legtöbb magyarországi telep korábbi településekhez kapcsolódva úgynevezett hozzátelepítésnek számított, és nem érte el a 150 háztartásnyi méretet, amellyel önálló közigazgatási egységgé válhatott volna (2. §). A törvény ezenkívül úgy állította be az állami telepítési akciót, mint egy tervezett szélesebb folyamat egyik elemét, amelyben a nagybirtok és a községek is telepítőként vettek volna részt. A magántelepítéseket a vármegyei közigazgatási bizottság és a földművelésügyi miniszter engedélyéhez kötötte (9. §), szabályozta a teleknagyságot, és elvárta a telepítőktől, hogy gondoskodjanak templomról, iskoláról, temetőről és egyéb közcélú létesítményekről.

Leegyszerűsítés volna egy kalap alá venni a törvényt a millenniumi időszak más intézkedéseivel, amelyek az állam magyar jellegét húzták alá és próbálták erősíteni. A kormány képviselői ekkor és később is az akció hármas: szociális, gazdaság- és nemzetpolitikai jellegét hangsúlyozták, és nemzetpolitikai téren ekkor még a kivándorlás elleni harcot emelték ki. A kivándorlás mellett az egyenlőtlen népességeloszlásra és a földéhségre is ellenszert kerestek a belső kolonizációban, és – legalábbis szavakban – a termőföld jobb kihasználását, az intenzív művelési formák elterjedését várták tőle. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) kimondottan az alföldi agrárszocialista mozgalmak megfékezése céljából kérte a telepítés fokozását.²⁰ Bár a sajtó már évek óta nemzeti missziót tulajdonított a magyar telepeseknek, a parlamenti vitában még csupán Ugron Gábor beszélt arról, hogy a telepítés erősíteni fogja a „magyar nemzeti állam” eszméjét a nemzetiségek között.²¹

A törvényjavaslat indoklása és képviselőházi előadói maguk is elismerték a telepítési alap szerény voltát. A felszólalók legfőképp ezt és a telepítést támogató hitelrendszer hiányát kérték

¹⁹ SZÉCHENYI Imre: *Telepítési törekvések Németországban*. Országgyűlési Értesítő, Budapest, 1893. 31–33.

²⁰ *Köztelek*, 1895. május 11. 812–813.

²¹ *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 15. kötet. Budapest, 1894. 336–57.

számon. A kormány képviselői egyrészt azzal védekeztek, hogy első lépésként állították be a törvényt, másrészt a magántelepítések fontosságára hivatkoztak. Nemcsak az ellenzéki pártok szorgalmazták azonban a program kiterjesztését, de az 1896-ban megalakult Magyar Gazdaszövetség is programjába iktatta, hogy a telepítésnek ki kell terjednie a vagyontalanokra.²² Sőt, a miniszeri székben Bethlent váltó Darányi Ignác is elégedetlen volt a törvénnyel.

Másfelől, míg a törvény képviselőházi vitájában minden hozzászóló egyetértett a telepítés ügyével, a minisztérium 1900-as, nagyszabású értekezletén kiderült, hogy az ötletnek ellenzői is voltak a magyar politikusok és agrárszakértők között. Többen megkérdőjelezték, hogy Magyarország megengedheti-e magának a porosz kísérlet költségeit, amelynek hatékonyságát szintén kétségsbe vonták. Rámutattak a korlátokra, amelyeket a földrajzi adottságok szabtak a magyar elem terjeszkedésének. Érvelésük szerint a magyar paraszt nem tudott határok nélkül alkalmazkodni a peremvidékek barátságatlanabb talajához és éghajlatához.²³ Ahogy már a közbülső évek parlamenti vitáiban felszólalók, úgy az ankét is nyíltan a nemzetiségi viszonyok megváltoztatásának eszközeként kezelte a telepítést. Pregnánsan jelent meg ez a cél például a későbbi földművelésügyi miniszter, Tallián Béla hozzászólásában.²⁴

Még ha szerették is hangsúlyozni, hogy történeti nézőpontból a magyarok nem új jövevények a Bánátban, a telepítési program körül bábáskodó politikusok és szakemberek mégis úttörőként, az idegen tengerbe dobott szigetekként ünnepelték őket. Mindkét tartományban elvárták tőlük, hogy egy meglehetősen ködös tartalmú „magyarosítás” kovászaivá váljanak, amely fő elemeiként magában foglalta a magyar nyelvismeret és hazafiság terjesztését. Hangoztatták a telepéseket vezető falusi értelmiség jelentőségét, és a törvényben elrendelték a „nemzeti iránynak” megfelelő népoktatást (3. §). Az állami telepeket ezenkívül mintatelepüléseknek is szánták, amelyek életszínvonalukkal és tisztaságuk-

²² MÉREI Gyula: I. m. 178.

²³ *A telepítés*. I. m. 141., 182., 211., 255., 272.

²⁴ Uo. 265–267.

kal lenyűgözhetik az őslakosságot, és emelhetik gazdálkodásának színvonalát.²⁵ Ennek némileg ellentmondva az is elvárás volt a telepesekkel szemben, hogy versenyben bizonyítsák felsőbbrendűségüket új szomszédaihoz képest, például azzal, hogy földet bérelnek tőlük. Végül úgy tűnik, egyes tisztviselők azt remélték, hogy a telepesek belátható időn belül asszimilálni tudják majd a helyi többséget. Csernovics Diodor aradi állami jószágigazgató azzal a (teljesen téves) spekulációval indokolta Nevrinca (később Nörincse) telepítésre való kijelölését, hogy a helyi románok, görögkatolikusok lévén, úgymond „könnyebben szívódnak fel a rom. kath. vallásu magyarok közé, a kiknek vallási szertartása csupán a lithurgia nyelvében különbözik az övéktől”.²⁶

A Földművelésügyi Minisztériumban megalakult a telepítési ügyosztály, hogy eladó magánföldeket kutasson föl és vásároljon meg, az állami telepítéseket koordinálja és az új telepeket irányítsa. Az ügyosztályt, amely nem vette át a régebbi kincstári telepek kezelését, 1898-ig Dobokay Lajos, majd Lovas Sándor vezette. Miután a program Erdélyben egyre nagyobb méreteket öltött, a tárca 1904-ben Kolozsváron telepítési felügyelőséget is fölállított Szász István vezetésével.²⁷

Darányi első minisztersége alatt, 1895 és 1903 között, a tárca telepet hozott létre a Bácskában (Szilágyi és Gombos), a Bánát síksági részén Rékason (Temesrékás), Sztancsován (Sztancsófalva) és Mosnica külterületén, illetve 163 telekkel bővítette a Bega menti településcsoportot Bálincon, Facseten (Facsád) és Monostoron. A telepesek a mai Dél-Alföldről, Nyugat-Szlovákiából és a nyugatbánati régi kolóniákról érkeztek. A telepítési alap folyósításának 1900-as megkezdésétől 1904-ig a tárca 15 768 holdat vásárolt meg, többnyire Erdélyben szétszórva, és ezen szerzeményein is új telepeket létesített.²⁸ Utóbbiak közül a mezőségi Detrehemtelep és a kolozskarai tanyák az alföldi földparcellázásokra hasonlítottak, amennyiben lakosaikat főként a közeli falvakból toboroz-

²⁵ CSERNOVICS Diodor: I. m. 164–166.

²⁶ Csernovics Darányihoz, 1906. december 7. MNL OL K-184-1906-36-89103.

²⁷ MNL OL K-178-1904-1920.

²⁸ MNL OL K-178-1904-1920.

ták. A Marosludastól északra fekvő négy telep azért volt figyelemre méltó, mert telepeseik vegyesen Erdélyből, Bukovinából, a Dunántúlról, a Bánátból és a Kisalföld Duna bal parti részéről érkeztek, míg Fehéregyháza kétszeresen is szimbolikus jelentőséggel bírt: mint Petőfi halálának helye és mivel pár évvel korábban egy erdélyi szász bank szászokat telepített a faluba.²⁹

A törvény új alapra helyezte ugyan a kormányzati („állami”) kolonizációt, látványos kudarcot vallott azonban a kísérlete, hogy a nem állami telepítéseket a kormányzat ellenőrzése alá vonja. A huszonegy magántelepítés közül, amelyeket a következő húsz évből azonosítottam, mindössze a csernakeresztúri és a sztrigyszentgyörgyi történt miniszteri jóváhagyással, a többiről a minisztérium jellemzően utólag értesült.³⁰ A telepítők egy része szándékosan kerülhette a nyilvánosságot, akár mert a telepések nem magyarok voltak, akár a törvény által támasztott követelmények miatt. Más telepítések azért maradtak észrevétlenül, mert – a

²⁹ EGRY Gábor: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914)*. Pro-Print, Csikszereda, 2009. 313.

³⁰ A Siebenbürger Vereinbank az 1890-es években evangélikus cservenkai svábokat telepített az erdélyi Bencencre, Batizra és Fehéregyházára, 1899-ben pedig szászokat a szétszéledt fehéregyházi telepések helyére. Deseő Ádám körülbelül 500 Csongrád megyei magyarral telepítette újra Deseőházát, 1896-ban Torontál és Békés vármegyei szlovákok alapították Imrefalvát (az 1910-es években feloszlott), 1907-ben hatvan sváb család Berekszó, Németszentmihály és Szakálháza között Erzsébetemléket, 1903-ban a Kende és Bessenya családok parcellázták ki Temesvár mellett Kendetelepet, 1910 után máramarosi ruszinok költöztek Krassó-Szörényben Kricsovára (Kricsó), és hozták létre Huszarikát, Kornuclét, Ruténteletet és Zoltánfalvát, 1911-ben pedig debelyácsi (Torontálvásárhely) magyarok és al-dunai székelyek telepedtek Szécsenybe (Kisszécsény). EGRY Gábor: I. m. 313–314.; ELKE HOFFMANN–Peter-Dietmar LEBER–Walter WOLF: *Städte und Dörfer. Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Deutschen im Banat*. Landsmannschaft der Banater Schwaben, München, 2011; REMUS CREȚAN–Vasile FRĂȚILĂ: *Dicționar geografico-istoric și toponimic al județului Timiș* [Temes megye történeti földrajzi és névtani szótára]. Editura Universității de Vest, Timișoara, 2007; HANS KLEIN: *Heimatbuch der Heckegeemeinde Josefsdorf im Banat*. H. n., k. n., 1986; DUȘAN BAISKI: *Ucrainenii din Banat* [Ukránok a Bánátnban]. H. n., é. n. Forrás: <https://web.archive.org/web/20170306161852/http://www.banaterra.eu/romana/populatie/ucraineni/index.htm> (Letöltve: 2022. 09. 16.); *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. kötet. I. m. Idetartozik még az 54. lábjegyzetben említett Gézafalva, Gyulatelep, Panyova, Ohábalunga és Pinty.

törvény paternalista feltételezéseit meghazudtolva – alulról szerveződtek, telepítő földesúr nélkül. A telepítővel való megegyezéssel a minisztérium saját kezelésébe is vehetett magántelepítéseket. Erre tudomásom szerint csak egyszer, 1900-ban került sor, a Deseő Ádám által Csongrád megyei magyarokkal telepített Arad megyei Deseőházán, az alapító végrendeletének megfelelően.³¹

A telepes jogai és kötelességei

Mint említettem, fontos különbség volt a magyar és a porosz program között, hogy a magyarországi telepesek kötelesek voltak a telküket éves részletekben, a harmadik évtől megvásárolni (15. §). A törlesztés ötven évig tartott, bár egyes korai szerződések rövidebb törlesztési időszakokat szabtak meg. Az utolsó járadékok így 1963-ban jártak volna le, a kamatláb pedig 2–4% között változott.³² A telek a porosz mintát követve holtkézen maradt: a kormány évtizedekre fönntartotta az elő- és a visszavásárlás jogát, nem engedte felosztani vagy más birtokba beolvasztani, előzetes jóváhagyás nélkül bérbe adni vagy jelzáloggal terhelni, és a bérleti jog is csak a legközelebbi hozzátartozóra volt átruházható (17. §).³³ A telkek nagyságát a törvény 10 és 80 kataszteri hold között szabta meg (4. §), és a 20 hold számított a legjellemzőbbnek. A telkeket a legtöbb helyen sorsolással osztották ki. Két fölszólaló is szót emelt ezen gyakorlat ellen az 1900-as anketon, mert azonos méretük ellenére a telkek különböztek a falutól való távolságuk és a talaj termőképessége tekintetében. Ez kezdettől egyenlőtlenségeket teremtett a telepesek között, amelyek idővel tovább fokozódtak.³⁴ A porosz gyakorlatnak megfelelően a minisztérium kisebb telkeket is kialakított, amelyekre úgynevezett „munkásokat” telepített:

³¹ MNL OL K-27 1900. augusztus 19-i kormányülés, 72–76.

³² CSERNOVICS Diodor: I. m. 116–117.

³³ Scott M. EDDIE: I. m. 46.

³⁴ *A telepítés*. I. m. 19., 148.

napszámosokat vagy kézműveseket, akik nem érték el a „gazdálkodó” telepesektől elvárt vagyoni küszöböt (4. §).³⁵

Az új telepesek két éven belül kötelesek voltak felépíteni gazdasági épületeiket, kutat ásni, kerítést emelni, gyümölcsöst és veteményest telepíteni, házuk elé fákat ültetni. Kezdetben házaikat is maguk építették, típustervek szerint (7. és 15. §). A telep méretétől függően három vagy hat évig mentesültek a földadó alól, továbbá iskola- és óvodaadót sem fizettek.³⁶ A minden kincstári birtokon elvégzett munkálatokon kívül (mint a mederkotrás vagy a talajjavítás) az ügyosztály gondoskodott iskola, óvoda és templom építéséről, berendezéséről és karbantartásáról (többek között ezért is igyekeztek felekezetiileg homogén telepeket létrehozni), valamint szállásról az új pap, jegyző vagy orvos számára, ha a népességnövekedés ezt indokolta. Artézi kutakat fúratott, hidakat építtetett, járdákat burkoltatott, tenyészállatokat, vetőmagot és facsemetéket osztott ki hitelbe a telepeseknek, mesterségekre, például méhészetre és szalmafonásra tanította őket, és támogatta a szövetkezetek alapítását.

A közmunkák szervezése mellett az ügyosztály idejének legnagyobb részét a telepesek személyes ügyei kötötték le. Érkezésükkel a telepesek a község joghatósága alá kerültek, és tagokat delegáltak a községi képviselő-testületbe, de mind helyileg, mind társadalmilag elkülönültek a korábbi lakosságtól, és az úgynevezett telepkezelők felügyelete alatt éltek. A minisztérium nem érdeklődött a rendszeresen fizető telepesek viselt dolgai után, csak a hátralékosokról, és azokról kéretett be információkat, akik huzamosabb távollét után ismét használatba vették volna a gazdaságukat. Az adott telepes gazdálkodására és erkölcsi életére vonatkozó közlések alapján, amelyeket a telepkezelő elfoglaltságai is színezhettek, az ügyosztály vezetője eldöntötte, hogy a telepes maga felelős-e bajaiért, vagy megérdemli a türelmet. A telek adásvétele vagy bérletbe adása előtt pedig ellenőrizte, hogy a szerződést piaci áron és méltányos feltételek mellett

³⁵ Hollyamber KENNEDY: Infrastructure of „Legitimate Violence”. The Prussian Settlement Commission, Internal Colonization, and the Migrant Remainder. *Grey Room*, 2019/2. 79. DOI: https://doi.org/10.1162/grey_a_00272

³⁶ LOVAS Sándor: I. m. 21.

kötik-e, még abban az esetben is, ha a vevő vagy bérlő telepes vagy magyar volt.

Kit és honnan telepítettek?

A minisztériumnak egyszerre okozott problémát a túl sok és a túl kevés folyamodó. Míg elődje 1894-ben még húszezer telek létesítését tűzte ki célul, addig Darányi miniszter 1900-ban diadalmasan jelentette be, hogy ennek a töredéke végre gazdára talált a Bega völgyében.³⁷ A levéltári anyagban tömegesen találunk jelentkezéseket 1894 körül, amikor a program hirtelen nagy nyilvánosságot kapott. Ekkoriban magukat telepítési ügynököknek kiadó szélhámosok az Alföldön foglalt alkudtak ki földtelen parasztoktól.³⁸ A telepítési kérvényeket 1911-ig a vármegyéken keresztül a minisztérium, azután a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége – közkeletű nevén az Altruista Bank – kezelte, amelyek a helyi hatóságokkal felbecsültették a kérelmezők vagyonát, készségeit és erkölcsét.

Csakhogy a kérelmezők zöme a szegényebbek közé tartozott. A 2000 korona vagyonnal bíró kiscgazdák, akikre a program elsősorban számított, inkább meglévő birtokukat próbálták gyarapítani, sőt az Alföldön a helyi léptékű parcellázások még a szegényebbek nagy részét is elvonták a távoli vidékeken folyó telepítéstől. A minisztérium a millennium táján csökkentette elvárásait, és több helyre 2000 koronánál kevesebbel rendelkező telepeseket is befogadott.³⁹ Később aztán őket okolta balsorsukért.

A folyamodók ráadásul nem Erdélybe vagy „Krassó-Szögény megyébe” vágyakoztak, ahogyan a természeti nehézségekről és tönkrement telepesekről szállongó hírek nyomán Szeged vidékén hívták, hanem a termékeny bánáti síkságra.⁴⁰ A minisztérium még a lelkesedés tetőpontján és a leginkább földéhes alföldi me-

³⁷ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 15. kötet. Budapest, 1894. 344; A telepítés. I. m. 7.

³⁸ Uo. 33.

³⁹ LOVAS Sándor: I. m. 79., 103., 177., 185.

⁴⁰ ECSERI Lajos: *Telepítési ügyünk*. Hornyánszky, Budapest, 1899. 15.

gyékben sem talált vállalkozó gazdákat a nagysármási telepítéshez.⁴¹ Ennek nyomán egy csapat Veszprém megyei magyarral állapotok meg, akiknek képviselőit előzőleg körbevezették a helyszínen. A 184 jelentkező családból azonban csupán 120 érkezett meg Erdélybe, ráadásul azonnal megindult visszavándorlásuk is, úgyhogy 1906-ra már csak 58 család élt közülük Nagysármáson.⁴² Helyüket a környező erdélyi megyékből érkező magyarokkal töltötték fel. Úgyszintén érdektelenségbe ütközött az Alföldön a magyarnemeyei és vicei telepítés is.⁴³

Hitelrendszer hiányában a szegényebb kérelmezőket általában értesítették, hogy nem vehetők figyelembe a telepítésnél. A liberális kor paternalizmusa markánsan nyilvánult meg az Altruista Bank Ságghi József torontáltordai földművesnek adott válaszában, aki nem tudta előre letenni a telek értékének egynegyedét. A banktisztviselő biztosította róla Sághit, hogy egy-két kezdeti rossz év után a szükséges eszközök hiányában mindenképpen tönkremenne, és konkrétan felhívta figyelmét a munkalehetőségekre lakóhelye környékén: „Iparkodjanak tehát, mint mezőgazdasági, vagy mint czukorgyári munkások annyit megszerezni, hogy a venni szándékolt földek vételárának minden 400 koronájából 100 koronát tudjanak készpénzben kifizetni és akkor kész örömmel fogunk segítségükre lenni abban, hogy földet szerezhessenek.”⁴⁴

A körülmény, hogy politikai körök nemzeti ügyé tették a magyarok telepítését, fokozta a nem állami telepések elvárásait, akik olykor kölcsönért, bankjuknál való közbenjárásért vagy kincstári birtokra való áthelyezésért fordultak a miniszterhez. Az ügyosztály erős fenntartással kezelte az ilyen beadványokat, és óvakodott attól, hogy pénzügyileg életképtelen tervekét támogasson.⁴⁵ Gyürky Ábrahám 1894-ben százötven, jobbára Szeged vidéki családot csábított a Bánátba azzal az ígérettel, hogy föl-

⁴¹ *A telepítés.* I. m. 33.

⁴² Soós László: I. m. 369–375.

⁴³ Lovas Sándor: I. m. 214–215.

⁴⁴ Az Altruista Bank Ságghi Józsefhez, 1914. május 25. MNL OL K-184-1914-36-73496.

⁴⁵ MNL OL K-184-1894-36-17369, K184-1894-36-15890, K-184-1912-36-5760.

osztja köztük Giroda melletti birtokát. Azonban csak a birtok rosszabbik felét adta át nekik, aratás után pedig a termésüket is lefoglalta. A sajtót bejárták a szűkös istállókban rekedt, éhező telepesek nyomorát drámai ecsetvonásokkal ábrázoló riportok. Miután a kérdés a képviselőházban is felmerült, Darányi megalapította, hogy az ügy magántelepítésnek minősül, és segílyt ítelt meg a pórul járt családoknak. Azt azonban megtagadta, hogy kérésüknek engedve befogadja őket egy kincstári birtokra. Ehelyett tárgyalásba lépett Gyürkyvel, aki, úgy tűnik, végül a szomszédos Medvesen (később Magyarmedves) telepítette le őket.⁴⁶

A kollektív folyamodványok visszhangozták a magyarosító államnacionalizmus nyelvét. A földvásárlásukhoz a minisztérium segítségét kérő folyamodók (vagy akik a kérvényeket a nevükben megfogalmazták) azzal érveltek, hogy Bánátba telepedésük „művelődési, nemzetiségi, és gazdasági szempontból is csak előnyös” vagy éppen „megyei közigazgatási érdek”.⁴⁷ Egy csoport, amely Lugostól északkeletre banki hitelből vásárolt magának földet, de a rossz termés miatt már az első törlesztőrészlettel adós maradt, a kor kedvelt frázisával fordult a minisztériumhoz: „ötszáz magyar lélek áll siralmas kétségbeeséssel az oláhság tengerében”.⁴⁸ Amennyiben őszinték voltak a telepesek hazafias érzései, a hivatalnokok nem kis riadalmára, gyakran függetlenségi szimpátiával vegyültek.

Míg a kincstár az 1880-as években még több árvízkárosult svábot, szlovákot és katolikus bolgárt telepített a Bánátban, mint magyart, ezek a következő évtizedre kiestek a hatalom kegyéből. Dobokay Lajos, az osztály vezetője egy csoportos kérelem beérkezése után már 1894-ben arról érdeklődött, vajon aláírói va-

⁴⁶ Molnár Viktor Darányihoz, 1896. július 21. MNL OL K-178-1896-1409.; *Pesti Hírlap*, 1895. október 12.; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. 846.

⁴⁷ Magyar József és 53 társa Pusztaföldvárról, 1894, MNL OL K-184-1894-36-45,362; Ilia Károly és 44 társa Tápéról, 1906. július 8., Román Nemzeti Levéltár Temes megyei igazgatósága, Fondul Prefectura Județului Severin 38/1906, 1.

⁴⁸ Gyórfi Lázár és társai, 1912. november 11. MNL OL K-184-1912-36-5760.

lamennyien magyarok-e.⁴⁹ A kisebbségi kérvényezőket sokszor azzal a kifejezett indoklással utasították el, hogy „elsősorban magyar lakosság telepítése van tervbe véve”.⁵⁰ A helyiek ritkán folyamodtak telekért és csak kivételesen bírálták el kérelmüket pozitívan.⁵¹

Keleti Károly 1877-ben még a birodalmi németeket tartotta ideális telepéseknek mezőgazdasági szaktudásuk, takarékoságuk és asszimilációra való állítólagos hajlandóságuk miatt.⁵² A németországi telepések befogadásának gondolata már a legtöbb kortárs számára is túlzásnak tűnhetett, nem beszélve arról, hogy Németországban is elpárolgott az érdeklődés a délkeleti migráció iránt (egyetlen stuttgarti jelentkező bukkan fel az aktaiban).⁵³ A bánáti svábok azonban, akik közül sokan kincstári birtokon éltek, az 1880-as évekig a telepítések állandó tartalékát alkották, és vándormozgalmuk a Bánát keletibb részeire később is folytatódott.⁵⁴ Az 1900-as anketon több felszólaló érvelt amellett, hogy az új állami telepekre a magyarok közé svábokat is telepítsenek.⁵⁵ Csernovics annál is tanácsosabbnak tartotta a programba való bevonásukat, nehogy mellőzésükkel a „pángermán izgatók táborába hajtsuk őket”.⁵⁶ Az ügyosztály 1896 körül még nagyrészt németekkel telepítette a bánáti Fejértelepet. Dobokay utódként Lovas már visszautasította a legtöbb német nevű és nyelvű kérelmezőt, bár az egyik alkalommal óvatosan

⁴⁹ MNL OL K-184-1894-36-15308.

⁵⁰ Például MNL OL K-184-1894-36-17,524.

⁵¹ Sikerrel kérelmezett egy görögkatolikus román asztalosmester Bálincról, református feleségével és gyermekeivel. MNL OL K-184-1904-36-22,868.

⁵² KELETI Károly: A telepítés ügye Magyarországon. *Nemzetgazdasági Szemle*, 1877/1. 50–52.

⁵³ MNL OL K-184-1914-36-36603.

⁵⁴ Pap Géza 1895-ben Torontál vármegyei svábokkal alapította Gézafalvát (Kisomor). 1896-ban ugyancsak Torontál vármegyei svábok hozták létre Gyulatepet Lugos és Karánsebes között. Ugyanazon évben, a Csernovics-uradalom fölöstása után, svábok költöztek Panyovára, majd az 1900-as években Ohábalungára és Pintyre. Elke HOFFMANN–Peter–Dietmar LEBER–Walter WOLF: I. m.

⁵⁵ *A telepítés*. I. m. 72., 194., 284., 331.

⁵⁶ Csernovics Diodor, 1909. június 23. MNL OL K-184-1910-36-99184; Uó, 1910. augusztus 1. MNL OL K-184-1910-36-60376.

megjegyezte, hogy „az elutasítás nem politikai, hanem tárgyi okokból történt”.⁵⁷

Két nagyobb roma csoport is adott be telepítés iránti kérelmet; az egyik a Kelet-Bánátból 1912-ben, a másik a Dél-Bánátból 1913-ban. Figyelemre méltó, hogy előbbieket pártfogásába vette a temesi alispán, az utóbbiak érdekében pedig, miután a helyi hatóságok kezeskedtek tisztességes életmódjukról és komoly szándékaikról, a Belügyminisztérium járt közbe. Eredménytelenül. Egyrészt ekkor már nem folytak települési munkálatok, másrészt Lovas úgy vélte, hogy „a cigánykérdés az 1894. évi V. és az 1911. évi XV. törvénycikkek kereteiben nem oldható meg, mert mindkét törvény feltételezi, hogy a befogadandó egyének a személyi tulajdonokkal s a sikeres gazdálkodás anyagi eszközeivel rendelkezzenek”.⁵⁸

A kései időszakban a folyamodványoknak csak töredéke landolt a minisztériumban, ami megnehezíti, hogy a kérelmezők számáról és földrajzi összetételéről képet kapjunk. Két tendencia azonban nyilvánvaló. Először is, a magas népszaporulatú bukovinai székely falvak föld nélküli rétegének stabilan Magyarországra vált az első számú migrációs célpontjává. A helyi értelmiség is szerepet játszott az anyaország misztikájának fenntartásában, ellensúlyozva a személyes kudarctörténeteket. A Szent László Társulat bukovinai székely fiatalokból Magyarországon nevelt papokat és tanítókat és évente eljuttatta képes kalendáriumát a bukovinai székely családokhoz.⁵⁹ A kalendárium 1912-es kiadása például virágzó mintatelepülésként festette le az egyik al-dunai székely falut.⁶⁰ Másrészt az állami kolóniák lakói is sok – öt-hat, nemritkán nyolc-tíz – gyermeket neveltek. Ez a magas gyermekáldás önmagában is a telepítési program bővítése irá-

⁵⁷ MNL OL K-184-1910-36-60376.

⁵⁸ MNL OL K-184-1914-36-37145. Ugyanott Zsiva Jankov és kétszáz társának kérelme Homokbálványosról (Bavaniste), Aflat Ciurariué és társaié Cserestemesről és a velük kapcsolatos levelezés.

⁵⁹ SÁNTHA Alajos: *Bukovinai magyarok*. Szócs, Kolozsvár, 1942. 95–99.

⁶⁰ SEBESTYÉN Ádám: *A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig*. Tolna megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, Szekszárd, 1972. 47.

nyában hatott, és az utolsó Bega menti állami telepeket főleg a korábbiak népességfeleslegével népesítették be.⁶¹

Csalódások

Sok telepes csalódott reményében, különösen azok, akik egy nagyobb bánáti vagy erdélyi telekért cserébe odahaza eladták a földjüket. 1900 körül valamennyi új bánáti állami kolónia lakói jelentős hátralékkal tartoztak, és elégedetlenek voltak helyzetükkel.⁶² Bár a többség végül otthonra lelt az új környezetben, a telepek korántsem abban a ragyogó megvilágításban jelenítettek meg a magyarságot, amint a magyar politikusok óhajtották volna. A minisztérium a költségek minimalizálásához való ragaszkodásával amúgy elkerülhető kihívásokat is állított. A még friss bánáti irtásföldek tele voltak tuskókkal és bozóttal, amelyek kiirtását a minisztérium kezdetben az efféle munkában járatlan telepesektől várta, miközben impozáns méretű (legalább 17 × 8 × 4 méteres) lakóházakat is építtetett velük. Ennek következtében évekig viskókban kellett magukat meghúzniuk, és idénymunkára szorultak, amíg lassanként ki nem szedtek annyit tuskót, hogy elvethessék a magot.⁶³ A minisztérium tanult ebből a fiaskóból, és az 1890-es évek közepétől többnyire maga építtette föl a telepesházakat és tisztította meg a termőföldet, aminek költségét később fölszámolta a telepeseknek. Ez sem ment azonban gyermekbetegségek nélkül. Nagyszármáson félreszámolták az építési költségeket, és az első évben a házaknak csak egyharmada készült el, ami miatt sok telepes visszatért a Dunántúlra.⁶⁴

Még a kortársak által a legsikeresebb új telepnek ítélt Újszentesen is 31 telepes ment csődbe tizenöt év alatt az eredeti

⁶¹ Joannovich Sándor, 1913. október 17. MNL OL K-184-1914-36-35430.

⁶² *A telepítés*. I. m. 79.

⁶³ ECSERI Lajos: I. m., 21.; *A telepítés*. I. m. 21.; BODOR Antal: I. m. 3.

⁶⁴ Soós László: I. m. 375.

133-ból.⁶⁵ A legrosszabbul azok jártak, akik távolról érkeztek, és szokatlan természeti viszonyokhoz kellett alkalmazkodniuk. A Bega felső folyása mentén letelepedett szapáryfalviak nyolc év után arra panaszkodtak, hogy addig még csak rossz termésük volt.⁶⁶ Több új települést rendszeres árvizek sújtottak. Facseten az első 90 gazda közül 42-en adták fel a küzdelmet az elemekkel, és költöztek el az első tíz évben, további 30 pedig zárgondnokság alá került.⁶⁷ Ahhoz képest, hogy Lovas 1908-as könyve a telepítés eredményeit volt hivatott fölmutatni, jelentős teret szentelt a viszontagságoknak, amelyeket hozzá nem értő, gondatlan gazdálkodásnak vagy egyenesen züllöttségnek tulajdonított. Lovas hangsúlyozta, hogy a legtöbb gazda élvezte kemény munkájának jól megérdemelt gyümölcsét, de állítása kissé üresen cseng a nyomor fényében, amelynek bemutatásához többször visszatért.⁶⁸

Erdélyben a magyarnemeyei és vicei hozzátelepítés teljes kudarcba fulladt. A minisztérium gyenge termőföldet vásárolt borsos áron, és nem gondoskodott elég legelőről. A helyzetet súlyosbította, hogy mindkét birtok több tagból állt, és a parcellákat is több, egymástól kilométerekre fekvő tagból alakították ki. Bár Erdélyben a tagosítatlan határ számított általánosnak, egy tervezett településen elkerülhető lett volna. A telepkezelők rendszeresen elhagyott házakról és a telepések körében uralkodó nyomott hangulatról írtak, a naszódi főszolgabíró pedig egykor tehetős bukovinai gazdákat említett, akik Magyarnemegyére költözésük után minden vagyonukat elveszítették.⁶⁹ Az ügyosztály a tagosításban látta volna a megoldást, de nem volt hozzá felhatalmazása, hogy a helyiekre nyomást gyakoroljon a kérdésben.

Több egymást követő év rossz termése 1914-re a csőd szélére sodorta mind az erdélyi, mind a bánáti telepéseket.⁷⁰ A hadüze-

⁶⁵ BODOR Antal: I. m. 7.

⁶⁶ *Emlékirat a Krassó-Szörény vármegyébe kebelezett Szapáryfalva magyar református telepközség jelen viszonyairól.* Réthy, Arad, 1889. 3.

⁶⁷ Krassó-Szörény vm. főjegyzője, 1914. április 6. MNL OL K-184-1914-36-39522.

⁶⁸ LOVAS Sándor: I. m. 78–81., 87., 105–107. és passim.

⁶⁹ Czirjék László, 1910. január 20. MNL OL K-184-1911-36-13396.

⁷⁰ MNL OL K-184-1913-36-2343, K-184-1913-36-29580, K-184-1914-36-35,591.

net idejére valamennyi nagysármási telepes eladósodott, sokuk hátraléka miatt a kincstárral pereskedett.⁷¹ A Bega völgyében az ügyosztály kénytelen volt 116 mázsa kenyérbúzát kiosztani az igazfalviaknak, és 100 mázsát a facsetiaknak.⁷²

Az ügyosztály munkatársai reflexszerűen a telepéseket hibáztatták „okszerűtlen” gazdálkodási módszereikért, mint például a búzát búza után vetés. A helyzet orvoslására mintagazdaságok és gazdasági ismétlő iskolák létrehozását tervezték, ahol a telepések elsajátíthatták volna a helyes módszereket. De csupán néhány ilyen intézmény jött létre, és a minisztérium nem írta elő a telepéseknek, hogyan műveljék a földjeiket.⁷³ Csak a bérelt földeken kötelezte őket talajjavításra és vetésforgóra. Független szakértők kétségbe vonták a telepések alkalmasságát, különösen ott, ahol új volt számukra a talaj és az éghajlat. Ugyanakkor a megelőző két évszázadban a sváb telepések is hasonló nehézségekkel küzdöttek. A Bánát síksági részén, a Bega árterében fekvő Németzsentsmihályon több nemzedéknyi időt vett igénybe, amíg az árvízmentesítés végre elhozta a bőséget.⁷⁴

A kor agrárszakértői hasonlóképp megkérdőjelezték a kisbirtokon folytatott gabonatermesztés értelmét, és hangsúlyozták, hogy több telepítvény természeti viszonyai nem kedveztek a gabonatermesztésnek.⁷⁵ A Felső-Bega völgyét jól ismerő Ecseri Lajos szerint mélyszántás nélkül csak a folyópart öntéstalaja adott jó gabonatermést. A telepek kemény erdei talaja nagyobb gazdaságokat igényelt volna, amelyek megengedhették maguknak a szükséges felszerelést.⁷⁶ Bár a telepítési ügyosztály továbbra is a gabonatermesztésre alapozta a legtöbb telepes megélhetését, Temesvár környékére igyekeztek tejtermelésben és kertészetben

⁷¹ MNL OL K-184-1914-36-39765.

⁷² Jánosy Győző, 1914. szeptember 22. MNL OL K-184-1914-36-122890, K-184-1914-36-35838.

⁷³ MNL OL K-184-1911-36-13396, K-184-1914-36-60515, K-184-1914-36-122377.

⁷⁴ Erwin Acs: *Deutschsanktmichael. Chronik einer deutschen Binnensiedlung im Banat*. Magánkiadás, Düsseldorf, 1992.

⁷⁵ Ifj. LEOPOLD Lajos: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok*. Benkő, Budapest, 1917. 84.; *A telepítés*. I. m. 311.

⁷⁶ *A telepítés*. I. m. 24. vö. MÉNESSY Gyula–HANGAY László: Fáget. Falutanulmány. *Magyar Kisebbség*, 1942/11–12. 211–212., 219.

jártas telepeseket toborozni, a koalíciós időkben vásárolt erdélyi birtokok közül pedig több eleve csak zöldségtermesztésre volt alkalmas.⁷⁷ Az intenzív tejtermelés azonban egyedül Újszentesen honosodott meg, ott is kényszerűségből, mivel a minisztérium annak idején nem jelölt ki a község számára legelőt.⁷⁸ A Bánátban 1894 után létrehozott állami telepek között egy sem akadt, ahol egy családra egynél több tehén jutott volna. A kiterjedt szőlővel rendelkező Fejértelep kivételével a telepések egyoldalú szemtermelést folytattak.⁷⁹

„Őslakosok” és telepések

Egyes környező falvak lakói azért találták sérelmesnek a telepítést, mert az arra kijelölt földekre vagy legelőkre áhítoztak. Ennél több forgott kockán a Bega felső folyása mentén, ahol egy egész sor román falu a 18. század óta a kincstártól bérelte községi legelőjét, amelytől megélhetése függött. Ehhez járultak még az 1880-as és 1890-es években kincstári erdőterületen végrehajtott irtások, amelyek telepítési célokat szolgáltak ugyan, de bérletük a közbeeső egy-két évtizedben lehetővé tette számukra állattenyésztésük fejlesztését. A telepések érkezése megfosztotta őket ezektől a legelőktől, egyúttal lerombolta a létalapjukat. A kormány ráadásul közigazgatásilag is elcsatolta a kincstári földeket a községektől, amelyek a kincstár által fedezett közköltség kiesése miatt magasabb községi pótdadó kivetésére kényszerültek.⁸⁰

⁷⁷ LOVAS Sándor: I. m. 159., 165.; MNL OL K-184-1911-36-48222.

⁷⁸ BODOR Antal: I. m. 5–6.

⁷⁹ MNL OL K-184-1914-36-37080.

⁸⁰ A hezeresi (később Lugosegres) községi bíró és a jegyző, 1909. szeptember 25., MNL OL K-184-1913-36-102493; *Városi Közlöny* (Temesvár), 1907/2–3. 131. A helyi adókról a dualista Magyarországon: KAMPLER Béla: Az önkormányzati pénzügyek hazai történetének adójogi megközelítése. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 2003/11. 1–31.; *Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.

A minisztérium alacsony kártalanításokat állapított meg. Miután a szarvasmarhatartó Rakitta (később Rekettyő) 1847 holdas községi legelőjéből 1824 holdat az önállósuló Igazfalvához csatolt, a minisztérium elegendő kárpótlásnak ítélt 133 holdat egy harmadik falu határából, három községnek pedig holdanként mindössze 10 korona kártérítést nyújtott területük csökkentéséért.⁸¹ Darányi második minisztersége alatt ráadásul részben árverés nélkül, részben a nem magyar ajánlattevők kizárásával adtak magyar telepeseknek kincstári földeket kedvezményes bérletbe.⁸² Ahogy az úttörő szociográfus Braun Róbert a Bega-völgyi román falvakkal kapcsolatban megfogalmazta: „többször volt alkalmam meggyőződni arról az elkéseredésről, melyet a telepítési politika okoz, melynek eredményessége pedig oly csekély, hogy nem mérhető össze azzal a veszedelemmel, melyet földidéz”.⁸³

A két érintett bánáti vármegye vezetői, talán a koalíciós évek kivételével, a megrövidített községek pártját fogták, és kétszer le is állítottak folyamatban lévő telepítéseket. Pogány Károly krassó-szörényi főispán 1900-ban arra kérte a kormányt, hogy vessen véget a telepítési munkálatoknak vármegyéjében.⁸⁴ Pogány egyezséget kötött a minisztériummal, amelynek értelmében „Krassó-Szörény vármegyében a telepítési actio nem lehet agresszív, vagyis nem folytatható úgy, hogy általa az ottani községek léte, existenciája meg támadtassék”.⁸⁵ 1903-ban rábírta Darányit, hogy a helyi lakosságra való tekintetből ejtse a brázovai (később Béganyiresd) telepítés tervét.⁸⁶ Darányi az év végén lemondott, a Bega menti telepítés viszont egészen 1906-ig szünetelt. 1910-ben Pogány második utódja, Medve Zoltán megkurtított adóalapja után méltányos kártérítést kért Hezeres köz-

⁸¹ Az 1898. július 30. és augusztus 1. között megtartott határbejárás jegyzőkönyve, MNL OL K-184-1900-36-13890, K-184-1913-36-106,998, K-184-1913-36-8355.

⁸² Csernovics Diodor Serényi Bélához, 1910. július 30., MNL OL K-178-1910-7265.

⁸³ BRAUN Róbert: *Lippa és Sansepolcro*. Deutsch, Budapest, 1908. 23.

⁸⁴ *A telepítés*. I. m. 198.

⁸⁵ MNL OL K184-1902-36-50829.

⁸⁶ Pogány Károly Darányihoz, 1903. január 4. MNL OL K-178-1903-169. Cf. K-184-1902-36-50829.

ségnek, amely „olyan szegény, hogy a kincstár segítsége nélkül magát föntartani nem képes”.⁸⁷ Mint arra még visszatérek, Temes vármegyei kollégájának ugyanazon évben sikerült teljesen beszűntetnie a telepítéseket.

Az említett vármegyei vezetőkről tudható, hogy a döntően nem magyar lakosságú vidéken a magyar nemzetállam eszméjét képviselték. Nem vitatták a telepítéshez fűződő ideológiai célokat, és a helyi érdekek képviselőtét függetleníteni próbálták az etnikai szempontoktól. Mielőtt Joannovich Sándor temesi főispán 1910-ben pártpolitikai aggályokat is felvetett, egyrészt gazdasági megfontolásokkal éltek a telepítéssel szemben, másrészt arra hívtakoztak, hogy az a honos lakosságban feloldhatatlan feszültségeket kelt. Pogány dicsérte a Bega-völgyi románság állattenyésztésének gyors fellendülését, hallgatólagosan utalva az ellentétre az új telepek bizonytalan megélhetésével.⁸⁸ Kevésbé nyilvánvaló társadalmi és politikai megfontolások is szerepet játszhattak. A telepítés az állítólagos népességfőlöles apasztásával és a társadalmi elégedetlenség csökkentésével a földbirtokosok érdekeit szolgálta ott, ahol a telepéseket toborozták, a célterületen viszont éppen hogy fokozta az elégedetlenséget.⁸⁹ A telepítések leállítását követelte Zselénszky Róbert, aki a parlamentben a „magyar nemzeti állam” kiépítését sürgető Nemzeti Pártot képviselte, civilben azonban Temes vármegye legnagyobb földesurai között volt. Véleménye szerint a Bánátban legkésőbb a század közepére elfogyott a szabad föld, és nem rejtette véka alá, hogy álláspontja a latifundiumok épségben hagyását feltételezi.⁹⁰ A bánáti nagybirtokok valójában rendszeresen távoli vidékekről szerződtettek cselédeket és részes aratókat, a munkamigráció tehát gazdaságuk alapját képezte. A vagyontalan migráns munkaerő azonban aligha emlékeztette arra a helyieket, hogy bajaikra megoldást kínálhat a nagybirtok fölparcellázása, márpedig egy sikeres telepítés ezzel a fenyegetéssel is járt.

⁸⁷ Medve Zoltán Serényi Bélához, 1910. április 27. MNL OL K-184-1913-36-107824.

⁸⁸ Pogány Károly Darányihoz, 1903. január 4. MNL OL K-178-1903-169.

⁸⁹ KÁROLYI Sándor: *A telepítés kérdéséhez*. Stephaneum, Budapest, 1900.

⁹⁰ *A telepítés*. I. m. 135–42.

Nyolc évre rá, hogy a Duna áradásai elől Krassó-Szörény vármegyébe húzódtak, a szapáryfalvi református magyarok nevében megjelentetett füzetke részletesen beszámolt róla, hogyan teszi életüket pokollá Hirschl Béla főszolgabíró. Hirschl a kiadvány szerint kerek perec kijelentette, hogy nem látja őket szívesen járásában. Koholt vádakkal nyakra-főre beidézttette és megbírságotla őket, és szó szerint a szuronyok hegyével erőszakolt rájuk egy gyűlölt bírót, hogy rajta keresztül megfigyelésre támaszkodó önkényuralmat építsen ki.⁹¹ Mivel Szapáryfalva alapítása előtt járásához kizárólag román falvak tartoztak, a leírtak kézenfekvő magyarázata, hogy a telepéseket megelőzőképpen próbálta megtörni, nehogy magyar nyelvismeretükből adódó előnyükkel és a református felekezettel azonosított kurucos öntudatukkal az ellenállás szellemét terjesszék és basáskodását veszélyeztessék. Ezt az olvasatot erősíti, hogy fő ellenségeiként állítólag a lelkész és a tanítót szemelte ki (egyikük a kiadvány szerzője is lehetett).

Személyes vezetési stílusuktól függetlenül azonban a kormány azt várta a megyei hatóságoktól, hogy jelöltjeit választási győzelemhez segítsék. Ez kiemelkedően igaz volt a nem magyar perifériákra, amelyek többségükben a kormánypárt választási bástyáinak számítottak. Márpedig a Közép-Magyarországról folyamatosan érkező telepések tipikusan a függetlenségi ellenzékét támogatták. Ellentétben azzal, amit a kérdés egyoldalú etnicizált keretezése sugall, ez önmagában elég okot adott a megyei vezetőknek arra, hogy érkezteknek ne örvendjenek.

Annak fényében, hogy a telepítés súlyosbította a helyi lakosok nyomorúságát, meglepő, hogy a minisztériumi források nem tudósítanak tettelegességről a két népesség között. Csupán a sajtó adta hírül, hogy 1902-ben hat nagysármási román legény megvert egy kisebb csoport telepest, 1903-ban pedig a Bihar megyei cseszoraiak gyűjtötták föl a közöttük frissiben letelepedett tíz békési magyar család termését.⁹² Az ügyosztály munkatársai azonban dokumentálták, ahogyan a telepések kulturálisan in-

⁹¹ *Emlékirat Szapáryfalva viszonyairól*. I. m.

⁹² Coloniștii sēcui și Româniile [A székely telepések és a románok]. *Gazeta Transilvaniei*, 1903. március 11./24. 3.; ADY Endre: *Publicisztikai írásai*. Szépirodalmi, Budapest, 1987. 176.

tegrálódnak új környezetükbe. A folyamatot nyilván megkönnyítette, hogy sok telepes főként az első években alkalmi munkából élt, ami gyakoribbá tette az érintkezést. Lovas meglepéssel nyugtázta, hogy a Veszprém megyei telepések és a nagysármási románok kölcsönösen elkezdtek elsajátítani egymás nyelvét, az igazfalviak gyorsan eltanulták a környező román lakosságtól „a szarvasmarhával való szelíd bánást”, és cserébe kaszás aratásra és kenyérfőzésre tanították új szomszédait. Lovas remélte, hogy a telepések a kukoricakapáláshoz és a gyümölcsstermesztéshez is kedvet kapnak a románoktól, de riadtan számolt be róla, hogy az igazfalvi magyarok „román agitátorok”-kal fogtak össze a kincstár ellen.⁹³

A telepésektől a magyar elit közvélemény elvárta, hogy missziót teljesítsenek a magyar nyelvismeret és patriotizmus terjesztésével. A központi helyen települt Újszentesre kezdettől sok sváb, szerb és román szülő küldte gyermekét magyarul tanulni. A telepések komoly mellékjövedelemre tettek szert a kosztra-kvartélyra beadott gyermekek után, sőt a faluban egy internátust is építettek nekik.⁹⁴ A temesvári menhely is előszeretettel helyezte ki gyermekeket a telepések közé. 1913-ban Igazfalván 66, Újmosnicán 57 menhelyi gyereket gondoztak; utóbbiak közül 35 volt román és hat szerb anyanyelvű.⁹⁵ Ugyancsak sok menhelyi gyerek élt Nagysármáson és a Vallásalap uradalmán 1869-ben alapított Ötvösd bánáti magyar telepésfaluban is.⁹⁶

Ha fizikai inzultusról nem is tájékoztatnak a minisztérium dokumentumai, esetenként utalnak a régi közösségek rideg, elutasító viselkedésére a velük egy községi közigazgatás alá került telepésekkel szemben. Az 1900-as ankéton Dessewffy Sándor csanádi püspök és Blaskovics Ferenc egyházmegyei pap, nép-

⁹³ LOVAS Sándor: I. m. 80., 89–90., 197.

⁹⁴ Uo. 155.; Matthias WEBER–Anton PETRI: *Heimatbuch Sanktandres im Banat*. Heimatortsgemeinschaft Sanktandres. H. n., 1981. 336–337.; Coriolan BĂRAN: *Reprizare asupra vieții. Memorii* [Visszatekintés életemre. Emlékezések]. „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2009. 45.

⁹⁵ Jelentések az új telepes községekről, 1913. év I. félévről. MNL OL K-184-1913-36-85336.

⁹⁶ MNL OL K-184-1914-36-37232; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. kötet. I. m. 846.

párti képviselő kérte a kormányt, hogy gondolja újra a rékasi telepítés tervét, mert az úgymond elidegenítené a filoxérajárvány pusztítását nyögő, „jóraivaló, hazafias” sváb és sokác szőlősgazdákat a magyar államtól.⁹⁷ A rékasi svábok és sokácok, akik abban reménykedtek, hogy a kincstári földeket a rászoruló helyiek között parcellázzák föl, valóban mindent megtettek, hogy keresztbe tegyenek a telepítésnek. Megtagadták a telepesek számára fűrt artézi kút átvételét, és inkább lemondtak a községi faiskoláról, semhogy a telepesekkel kelljen osztozniuk rajta.⁹⁸ Hasonlóan reagáltak a mosnicai románok is. A fogadtatásra válaszul a telepesek mindkét helyen kezdeményezték a telep önálló községgé nyilvánítását, sőt a mosnicai románok korábban maguk is beadtak egy hasonló tartalmú kérvényt – mindhiába, mert egyik telep sem érte el az önállósuláshoz feltételül szabott százötven telkes méretet.⁹⁹

A telepítés tündöklése (a koalíciós idők)

Mint a koalíciót alkotó úgynevezett „disszidensek” egyik vezetője, Darányi 1906-ban ismét átvette a mezőgazdasági tárcát, és nekilátott, hogy a szívügyeként kezelt telepítési akciót stabilabb politikai támogatás mellett a porosz szintre bővítse. Háromévi megszakítás után folytatta a Bega-völgyi telepítést, ahol 1911-ig 302 új háztartást népesítettek be öt telepen (Babsa, Gizellafalva, Nevrinca, Tergovest/Vásáros, Valealunga). De a tevékenysége központjába ezúttal Erdélyt állította. Itt a telepítést az a hosszú távú cél vezérelte, hogy a Székelyföldet összekössék az alföldi magyar településtömbbel.¹⁰⁰ Mivel a minisztériumnak nem volt megfelelő uradalma Erdélyben, 1893-tól kezdve vásá-

⁹⁷ *A telepítés*. I. m. 70., 325.

⁹⁸ LOVAS Sándor: I. m. 118–119.

⁹⁹ Uo. 117., 172–73.; MNL OL K-184-1913-36-28631.

¹⁰⁰ BEKSICS Gusztáv: *A nemzeti politika programja Erdélyben és a Székelyföldön*. Athenaeum, Budapest, 1896. 9.; SEBESS Dénes: *Emlékirat az erdélyrészi telepítésről*. Adi, Maros-Vásárhely, 1905. 45–46.; *A telepítés*. I. m. 265.

rolt birtokokon folytatott telepítéseket.¹⁰¹ Új birtokvásárlásait Darányi immár azon a szociáldarwinista, a színkódos etnikai térképezés és hadászat ihlette nyelven támasztotta alá, amelyet Magyarországon Balogh Pál népszerűsített.¹⁰² Ennek szellemében az akció „gócpontjairól” és „összekötőpontjairól” beszélt, amelyek hivatottak voltak a magyarságot román és szász szomszédaival szemben „megerősíteni”.¹⁰³ A gyakorlatban ez az érvelésrendszer végtelenül rugalmasnak bizonyult, nem utolsósorban, mivel az ambiciózus összekötési stratégia egy legalább 200 kilométer hosszú és a kortársak célzásai alapján akár 100 kilométer széles zónát jelölt ki telepítésre. Darányi még a félreeső Székás völgyében végül meg nem valósult birtokvásárlási szándékát is ezzel az etnikai földrajzi retorikával indokolta, jókora aránytévesztéssel úgy érvelve, hogy egy 640 holdas birtok benépesítése a vidék román lakosságát egy balázsfalvi és egy szebeni tömbre választotta volna ketté.¹⁰⁴

A Pénzügyminisztérium által rendelkezésére bocsátott 1 millió 900 ezer koronából Darányi szinte pontosan ugyanannyi földet vásárolt 1907–1909-ben, mint első minisztersége alatt, ezúttal kizárólag Erdélyben és Szilágy vármegyében.¹⁰⁵ Bár a minisztérium el is utasított néhány vételi ajánlatot, az új birtokvásárlásokat inkább a kínálat esetlegessége és a főispánok pártfogása, ezáltal pedig vélhetőleg személyes összefonódások irányították, semmint stratégiai megfontolások.¹⁰⁶ Négy új szerzemény (Krasznahídvégen 1172, Dezméren 1021, Gerendkeresztúron 1838, Dobokán, Poklostelkén és Szótelkén összesen 2324 hold) ugyan a megálmodott, a Székelyföldet a magyar Alfölddel összekötő korridorban feküdt, de ez a szempont még a legtágabb

¹⁰¹ LOVAS Sándor: I. m. 210.

¹⁰² BALOGH Pál: *A népfajok Magyarországon*. M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium, Budapest, 1902.

¹⁰³ MNL OL K-27 1907. szeptember 27-i kormányülés, 95–98., 1909. szeptember 22-i kormányülés, 46–47.

¹⁰⁴ MNL OL K-27 1907. szeptember 22-i kormányülés, 43–48.

¹⁰⁵ MNL OL K-27 1907. ápr. 25-i kormányülés, 26–27., 1907. szept. 27-i kormányülés, 84–102., K-184-1911-36-48222.

¹⁰⁶ Bornemisza Lipót Darányihoz, 1907. május 25. MNL OL K-184-1907-36-21497; Kemény Árpád Darányihoz, 1908. április 13. MNL OL K-184-1909-33907. Vö. MNL OL K184-1908-36-22407, K184-1908-36-36201.

értelmezés szerint sem indokolta hat, elszórtan fekvő birtoktest megvételét Délnyugat-Erdélyben (Marossolymos–Baláta, Folt, Alvinc, Magyarigen, Alpestes, Alsófarkadin). A minisztérium már arra a korábbi elvére sem volt tekintettel, hogy a telepeket lehetőleg magyar falusi közösségek közelében létesítse.

Utólag ráadásul több birtokról is kiderült, hogy telepítésre alig alkalmasak. A Kovács János örökösaitől vásárolt 1269 holdas folti birtok a Maros két partján, ártéren feküdt.¹⁰⁷ A három különböző birtokból összeszerkesztett magyarigeni számos tagban, a községtől 9–19 kilométerre terült el, nagyjából 2000 holdon. 70%-át erdő és hegyi legelő alkotta, fel egészen 1300 méteres magasságig.¹⁰⁸ A marossolymosi két, egymástól több kilométerre fekvő részből állt, és jelentősen kisebbnek bizonyult, mint ahogy a telekkönyvben állt. A két birtoktest összesen harmincnégy telek kialakítására lett volna elegendő.¹⁰⁹

Rövid távú céljai egyikeként Darányi a Bukovinában maradt székelyeket Hunyad megye sík vidékén telepítette volna le, hogy Dévát „erős magyar övvel” vegye körül.¹¹⁰ A többségükben katolikus bukovinai székelyek az elképzelések szerint az őslakos és magyarul gyakran csak gyengén beszélő reformátusokkal tömörültek volna falanxba a román lakosság ellensúlyozására. A főispán véleménye szerint a vármegyei románság már előre aggódott a szapora bukovinai székelyek demográfiai ereje miatt, ami szerinte a terv helyességét bizonyította.¹¹¹ A retorika dacára egyébként a teljes bukovinai székelység odatelepitése sem változtatott volna Déva vidékének túlnyomó román többségén. A koalíciós kormány 1 millió koronát különített el a célra, de idejéből már csak arra futotta, hogy az al-dunai telepítést követően alapított első dévai „csángótelep” mellé egy másodikat létesítsen. A koalíció bukása után Barcsay Andor függetlenségi képviselő és Szabó Imre dévai pénzügyigazgatósági tisztviselő

¹⁰⁷ MNL OL K-184-1913-36-10,7518; K-27 1911. május 25-i kormányülés, 19–20.

¹⁰⁸ Faragó Pál földmérő, 1913. május 2. MNL OL K-184-1913-36-29419.

¹⁰⁹ MNL OL K-184-1911-36-13423, K-184-1910-36-61360.

¹¹⁰ MNL OL K-27 1907. szeptember 27-i kormányülés, 94, K-184-1907-36-21497.

¹¹¹ Bornemisza Lipót Darányihoz, 1907. május 25., uo.

magánvállalkozásként próbált megmenteni valamit a tervezett akcióból, ekkor kerültek bukovinai székelyek Csernakeresztúrra és Sztrigyszentgyörgyre.¹¹²

1906 végén Bernát István, a Magyar Gazdaszövetség igazgatója hívta föl Darányi figyelmét egy másik, fizetőképesebb csoportra, amely reményei szerint hozzájárulhatott volna „a magyar ajkúak számarányának a megerősítéséhez”: az Amerikába kivándorolt magyarokra.¹¹³ Darányi 1907-ben értekezletet tartott a kérdésről, majd a visszavándorlók számára egy 661 holdas kincstári birtokot jelölt ki a Bánátban, Dettától keletre, amiről hirdetésekkel helyezte el az amerikai magyar sajtóban. Bár Bernát aránytalanul nagyszabású terveket szőtt, az elképzelés nem volt teljesen alaptalan, hiszen a kivándorlók nagy része azért kelt át az óceánon, hogy ott keresett pénzből odahaza földet vásároljon. Ahogy a Darányi-féle törvényjavaslat fogalmazott: „Számos példa van rá, hogy egy-egy vidék tengerentúlra vándorolt lakossága az elhagyott falu határában foganatosított parcellázásra visszatért és készpénzzel fizette ki a megvett földterületet.”¹¹⁴ De a Bánátba való telepedés oly kevés amerikai magyart csábított, hogy a dettai birtokot a minisztérium már 1909-ben hazai folyamodók számára jelölte ki.¹¹⁵

A dzsentrí a magyar köztudat egy tekintélyes szeletében már hosszú évtizedek óta „megmentésre” szorult, és magánérdeke a nemzeti érdekekkel azonosult. Az 1900-as ankét több résztvevője is megragadta az alkalmat, hogy a középirtokok megsegítését vagy éppen a középirtokosok telepítését szorgalmazza.¹¹⁶ A „birtokpolitika” kifejezés új értelmet nyert az 1900-as években, és éppen Erdély vonatkozásában. Egy sor magyar publicista hirdett ekkor nemzeti önvédelmet a földéhes román parasztek ellen, akik falujukban fölvasárolták a csődbe menő nemesi középirtokokat, amelyeket gyakran már korábban is maguk béreltek.

¹¹² LÁSZLÓ János: I. m. 122–130.

¹¹³ MNL OL K-184-1913-36-29579.

¹¹⁴ *Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről.* H. n., 1909. 9.

¹¹⁵ MNL OL K-184-1913-36-29579.

¹¹⁶ *A telepítés.* I. m. 10–11., 101., 176., 181., 213.; KÁROLYI Sándor: I. m.

A parasztoknak elérhető hitelt, a birtokosoknak pedig jelzálogot nyújtó román népbankokat diabolizáló retorika kész mintát talált a poroszországi lengyel hitelszövetkezetekkel riogató német diskurzusban. A román parasztság földvásárlásait a magyar szerzők mint „faji terjeszkedést” írták le, bár a folyamat a legritkábban járt települések közötti migrációval. Az OMGE 1903-as gazdakongresszusa már kihátrált az állami telepítés mögül, és ehelyett a középbirtok, főként a nemzetiségi vidéken fekvő középbirtok védelmét kérte a kormánytól.¹¹⁷ Az 1906-ban hatalomra kerülő ellenzéki koalíció azonban a nemzeti önvédelem kettős eszközeként támogatta a telepítés kiterjesztését és a magyar birtokosokat favorizáló állami birtokpolitikát.

A koalíció idején a telepítési ügyosztály is magáévá tette az elvet, hogy meg kell akadályozni a magyar birtokok román vagy szász (belső használatú eufemizmussal „megbízhatatlan”) kezekbe jutását. Kétszer is előfordult, hogy az ügyosztály nem érdeklődött ugyan valamely eladásra kerülő középbirtok iránt, de a lehetséges vevők között akadtak magyar parasztok. Klobusiczky Lászlónéval, akinek Gambuc határában fekvő, 1000 holdas birtokának megvételéhez a magyarbükki magyarok az ügyosztály segítségét kérték, tárgyalásba léptek, hogy azt egy tagban árverezze el.¹¹⁸ Marosorbón, ahol a magyar vevők külön-külön licitáltak volna, ellenkezőleg: arra kérték a tulajdonost, hogy birtokát parcellázva bocsássa árverésre.¹¹⁹ Az ügyosztály egyetlen olyan birtokvásárlási ügyleténél a korszakból, amelyről részletes iratanyag maradt fenn, a diódi Kiss Bálint jellemző módon azzal srófolta föl magyarigeni és igenpataki birtokainak vételárát, hogy egy többet ígérő állítólagos román érdeklődőre hivatkozott.¹²⁰

A Darányi törekvéseit összegző 1909-es telepítési törvényjavaslat megmutatja, hogyan igyekezett ötvözni a kibővített telepítési programot a magyar középbirtok védelmével. A törvény

¹¹⁷ RUBINEK Gyula: Telepítés és földbirtokpolitika. *Köztelek*, 1904. június 1. 908–909.

¹¹⁸ MNL OL K-184-1908-36-36678.

¹¹⁹ MNL OL K-184-1908-36-37476.

¹²⁰ Kemény Árpád alsó-fehéri főispán levelei és táviratai Darányihoz és Tervey Imréhez, levélváltás Kemény és Kiss Bálint közt. MNL OL K-184-1909-33907.

tizenkét év alatt 120 millió koronára emelte volna a telepítési alapot (§ 122), és felhatalmazta volna a minisztériumot, hogy földárveréseken bánatpénz letétele nélkül licitáljon (§ 333). Porosz mintára lehetőséget adott volna a haszonbérleti telepítésre (§§ 116–121). Nem hozott létre hitelrendszert a szegényebb folyamadóknak, ellenben megnyitotta volna a programot a gazdasági akadémiát végzett földbirtokosok számára (§ 25). Ahogyan az OMGE szerette volna, 1800 holdanként elrendelte egy legfeljebb 500 holdas „középbirtokos telephely” létesítését (§ 10), és bevonta a telepítésbe a helyi lakosokat (§ 1).¹²¹ Mindez lehetővé tette volna, hogy a minisztérium csődbe ment nemesi birtokokat felvásárolva egy jókora darabot visszaadjon a korábbi tulajdonosoknak, a többit pedig nekik alárendelt magyar telepesekkel népesítse be: „ily módon állandó, hazafias szellemű vezetőkről gondoskodjunk. A telepes a középbirtokosnál találhat munkát, attól kaphat gazdasági irányítást”.¹²²

A telepítés bukása (1910-től)

A koalíció még azelőtt szétesett, hogy a törvényjavaslat a ház elé került volna, és Ferenc József a nemzeti munkapárti Khuen-Héderváry Károlyt bizta meg kormányalakítással. A fordulat nemcsak a telepítés kibővítése előtt zárta el az utat, de végeredményben a már zajló telepítési munkálatokat is megakasztotta. Joannovich Sándor új temesi főispán a kincstári földek bérletéből kizárt román és szerb földművesek érdekében közbenjárva ezek leállítását kérte Serényi Bélától, Darányi utódjától, egyúttal pedig rámutatott a telepítések politikai kockázatára is. A „gazdálkodó” telkekkel a kormány választójogot is adott,

¹²¹ RUBINEK Gyula: I. m. 909. Ezen pontok közül a középbirtokok kialakítása, a telepítési alap növelése (nyolcvanmillió koronával), a haszonbérlet és a licit bánatpénz letétele nélkül már Darányi hasonló, 1903-as törvényjavaslatában is szerepelt, amely úgyszintén nem került a parlament elé; *Törvényjavaslat a telepítésről és a birtokfeldarabolásról: előadói tervezet*. M. Kir. Földművelésügyi Ministerium Telepítési Ügyosztálya, Budapest, 1903. §§ 10, 58–61, 81, 84.

¹²² *Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről*. I. m. 2–3.

ami a magas cenzus mellett jelentősen megnövelte a magyarok arányát a választásra jogosultak között. A hatvanhetes alapon álló kormánypárt számára azonban, figyelmeztetett Joannovich két hónappal az 1910-es parlamenti választás előtt, az erősen függetlenségi szimpátiájú alföldi vidékekről történt betelepítés visszafelé sült el, mivel földrajzilag kiterjesztette a függetlenségi politika bázisát.¹²³ Joannovich részletesen beszámolt a telepes közösségekről, amelyek „féktelen izgatást és terrort” fejtettek ki a Justh-párt mellett, mialatt az al-dunai székelyek, akiknek hangadói már 1906-ban is szerb nemzetiségi gyűléseken vettek részt, a szerb radikális jelöltet támogatták.¹²⁴ Ha a régebbi telepek fölött a kincstár már el is veszítette a befolyását, legalább a hátralékos telepeseket nem ártana megszorogatni és a korteskedéstől eltántorítani, sugallta Joannovich.¹²⁵ A Detta környéki telepítés előkészítése megszakadt, ám rövidesen újramezdődött. A főispán ekkor élesebb tónusban tárta aggályait Serényi elé: „a telepítési actio egyes kerületeknek politikailag óriási hátrányára szolgál, sőt annak folytatása esetén teljesen kizárja annak eshetőségét, hogy az uralmon levő kormány jelöltjei megválasztassanak”.¹²⁶ Közben Csernovics Diodor is igazodott az új szelekhez, és részletes kimutatást küldött a „kormány ellen agitáló” rékasi telepesekről, akik korábban pont az ő közreműködésével bérelhetek kedvezményesen kincstári földet.¹²⁷ Csernovics még a választások előtt felmondta a csak egy év múlva lejáró bérleteket, arra hivatkozva, hogy a bérlők elhanyagolták a trágyázást és a vetésforgó alkalmazását.¹²⁸ A telepések elleni reakció Erdélyre is kiterjedt. A torda-aranyosi főispán felkérte a kolozsvári telepíté-

¹²³ Joannovich Serényi Bélához, 1910. április 3. MNL OL K-178-1910-5061.

¹²⁴ Zatkalik Károly hertelendyfalvi telepkezelő, 1906. január 2. MNL OL K-184-1906-36-14593.

¹²⁵ Joannovich Serényi Bélához, 1910. május 11. (bizalmas) MNL OL K-178-1910-4153.

¹²⁶ Uő uahhoz, 1910. június 10. MNL OL K-178-1910-5061.

¹²⁷ Csernovics Diodor, 1910. május 12., uo.; uő, 1910. május 18. MNL OL K-178-1910-7265.

¹²⁸ Csernovics Serényi Bélához, 1910. július 30. MNL OL K-178-1910-7265.

si felügyelőt, hogy a függetlenségi érzelmű detrehemtelepieket a „választás érdekében hathatós kezelés alá” vegye.¹²⁹

A telepítés mindkét szintéren véglegesen megszakadt, ami- ben az új kormányok óvatosabb nemzetiségpolitikája is szerepet játszhatott. A kisebbségi politikusok folyamatosan tiltakoztak a magyarok nem magyar lakosságú vidékekre történő telepítése ellen. Az új parlamentbe bejutott képviselőik válaszfelirati javaslatukban sérelmezték, hogy „az ország nem magyar népeit ezen akció áldásaiban egyáltalán nem részesítették”.¹³⁰ Az év őszén, Tisza István felkérésére írt memorandumában Ioan Mihú a „hazai románság óhajai” között sorolta föl a helyben élő lakosság elővételi jogát a telepítésre kijelölt kincstári birtokokra.¹³¹

A telepítési törvényt módosító 1911. évi XV. törvénycikk ezt persze nem tartalmazta, de mérsékelt mederbe szorította a telepítési terveket. A Darányi-féle törvényjavaslatból átvette a teleknagság felfelé történő kibővítését (5. §), amely módot adott birtokosok telepítésére, és lehetővé tette az állam számára a haszonbérleti telepítést (10. §). Legfőbb intézkedéseként létrehozta a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségét (Altruista Bank) „ingatlanfeldarabolásoknak, telepítéseknek és más birtokpoliti- kai intézkedéseknek” a pénzügyi koordinálására (1. §). A bank alaptőkéjeként 15 millió koronát határozott meg. Ez a lépés lát- szólag régi követelést teljesített ugyan, de az Altruista Bank leg- feljebb a föld értékének háromnegyedéig nyújthatott hitelt, így a kivándorlást fontolgató rétegeket akkor sem feltétlenül vonta volna be, ha a telepítések folytatódtak volna.

Míg Darányi második minisztersége idején ötvözni próbálta a telepítést a „birtokpolitikával”, Tisza felfüggesztette az előbbi a birtokos osztály megsegítése érdekében. Ellentmondó szempon- tok között lavírozott: megkísérelte a román nemzeti mozgalom semlegesítését, és részbeni kooptálását hatalmi rendszerébe,

¹²⁹ Szász István Serényi Bélához (rejtjeles távirat) MNL OL K-178-1910-3968.

¹³⁰ Az országgyűlési nemzetiségi párt 1910. évi válaszfelirati javaslata Ferenc Józsefhez, 1910. július 11-én. In: KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. 5. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971. 346.

¹³¹ Ioan Mihú Tisza Istvánhoz. Uo. 365.

ami szövetségbe állította ellene a románellenes birtokpolitikai lépéseket követelő erdélyi birtokosokat. Ezek az új keretek a háború kitörése nélkül többféle, egymással ellentétes kimenetelt tettek volna lehetővé, amelyek korábban egyformán elképzelhetetlennek tűntek. A hatalom politikai kísérletezésére utal, hogy a Kisomort korábban svábokkal telepítő Pap Géza munkapárti képviselő 1912-ben azon ajánlattal fordult az erdélyi szászok központi választmányához, hogy a kormány, az egyébként jelzálogi kölcsönöket nyújtó Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetén keresztül, támogatná szászok telepítését.¹³²

Az Altruista Bank öt év alatt több mint 8 millió korona hitelt nyújtott 158 erdélyi és Szilágy megyei birtokosnak (296 kérelmezőből), 28-nak pedig megvásárolta az ingatlanát 4,7 millió korona értékben.¹³³ A telepítési alap 1907–1909-ben szerzett birtokainak sorsa eközben bizonytalanná vált.¹³⁴ Az ügyosztály munkatársai részt vettek árveréseken, és román vevőhöz kerülésüket elkerülendő fölvásároltak kisebb birtokokat, de potenciális vevőkkel is tárgyaltak.¹³⁵ A telepítési terveket nem adták föl teljesen, de folyamatosan átütemezték őket, változó célpontokkal. 150 makói és Szeged környéki családfőt, akik először 1908-ban adtak be kérvényt újmosnicai, Arad vagy Krassó-Szörény vármegyei telkekre, először a Bega-völgyi Szudriásra (később Bégaszederjes) jegyezték elő, majd pár év múlva a szomszédos Rekettyőre. Többszöri sürgetésükre aztán 1914-ben az Altruista Bank visszakérdezett: „nem volnának-e hajlandók Trencsén- vagy Szilágy-megyében letelepedni, mivel sem Temes-, sem Arad-megyében ezidőszerint telepítési munka nincsen folyamatba”.¹³⁶ A bukovinai folyamodók 1913-ban szintén azt a választ kapták, hogy a bank, az ügyosztállyal egyetértésben, Szilágy vármegyében óhajtja elhelyezni őket.

¹³² EGRY Gábor: I. m. 309.

¹³³ KENÉZ Béla: *Nép és föld*. Grill, Budapest, 1917. 147–148.

¹³⁴ MNL OL K-184-1912-36-8967.

¹³⁵ MNL OL K-27 1913. január 11-i kormányülés, 69, 1911. május 25-i kormányülés, 19–20, K-184-1913-36-84397, K-184-1914-36-35983, K-184-1913-36-106854, K-184-1913-36-45765, K-184-1913-36-84835, K-184-1914-36-35966.

¹³⁶ MNL OL K-184-1913-36-44592, K-184-1913-36-29922, K-184-1914-36-37437.

Az 1894 óta létesített állami telepeken a Bánátban 1913-ban 9444-en, Erdélyben pedig 3730-an éltek.¹³⁷ 1885-öt fordulópontnak véve, ahogyan a kisajátító román törvényhozás tette, számuk 16 500-ra emelkedik.¹³⁸ A 80-100 ezer poznańi és nyugat-poroszországi német telepessel összehasonlítva (haszonbérnökkel együtt 180 ezer) kitűnik, hogy a magyar akció egy nagyságrenddel kisebb volt.¹³⁹ A koalíciós időszakot kivéve a magyar kormány alacsonyabb prioritást is rendelt programjához, mint a porosz. Nemcsak a nemesi középbirtokok megsegítése bizonyult végül fontosabbnak, de a kormány a teljes időszakban kincstári birtokok eladásából finanszírozta a költségvetés hiányát. A legtöbb telepítésre szánt földvásárlás az 1900-as évekre esett, de ezek költségeit még ebben az időszakban is hat-hétszeresen meghaladta az állami földeladásokból származó bevétel.¹⁴⁰

A magyar programot a porosznál jóval takarékosabban tervezték, sőt a nullszaldó elérésére törekedtek. Már a telepesek letelepítése is összehasonlíthatatlanul többbe került a Porosz Királyi Telepítési Bizottságnak, mint a magyar Földművelésügyi Minisztériumnak. Míg előbbi 935 millió márkát, azaz 1110 millió koronának megfelelő összeget költött földvásárlásra (ami telepesenként 6200–14 000 koronát jelentett), addig a magyarok 2 millióért (540 korona/telepes) vásárolták meg a később benépesített erdélyi birtokokat. Ennél is lényegesebb, hogy a magyar minisztérium a legtöbb kiadást megpróbálta utólag beszedni a telepesektől.¹⁴¹

Bár a poznańi és nyugat-poroszországi német telepesek 62%-a a két tartományon kívülről érkezett, a porosz telepítések még a német ajkú helyiek nyugatabbra vándorlását és alacsonyabb

¹³⁷ MNL OL K-184-1914-36-39,765, K-184-1914-36-37080.

¹³⁸ SZÁSZ István: A telepeseket érintő törvényekről. *Magyar Nép* (Kolozsvár), 1921. december 16., 7.

¹³⁹ Roland BAIER: *Der deutsche Osten als soziale Frage. Eine Studie zur preußischen und deutschen Siedlungs- und Polenpolitik in den Ostprovinzen während des Kaiserreichs und der Weimarer Republik*. Böhlau, Köln, 1980. 86.

¹⁴⁰ *Révai nagy lexikona*, 1. kötet. Révai, Budapest, 1911. 392.

¹⁴¹ Roland BAIER: I. m. 86.

születésszámát sem ellensúlyozták.¹⁴² A Bánátban és Erdélyben ugyan folyamatosan nőtt a lakosságon belül a magyar anyanyelvűek aránya, de a magyar telepések, akiknek mintegy fele származott a későbbi román határ nyugati oldaláról és Bukovinából, csak töredékét alkották a magyarság statisztikai gyarapodásának – az 1880-as népszámláláshoz képest Hunyad vármegyében 6%-át, Temes vármegyében 13%-át, Krassó-Szörény vármegyében pedig 36%-át.

A porosz és a magyar állami telepek története a versailles-i békeszerződések idején keresztezte egymást, de míg előbbi épp az utolsó szakaszába fordult, az utóbbi egészen napjainkig tart. A két világháború közti Lengyelország és Románia egyaránt lecsapott a megelőző, rivális demográfiai politikák által földhöz juttatott telepésekre. A lengyel törvények megtagadták az állampolgárságot az 1908-as porosz kisajátítási törvény után betelepült németektől, feljogosították a hatóságokat mindazok kilakoltatására, akik tulajdonjogukat nem tudták a telekkönyvben igazolni, és megnehezítették a földbirtok öröklését.¹⁴³ Mindez tömeges elvándorlást váltott ki, és 1926-ra a telepések 57%-a már az új német határokon túlra távozott.¹⁴⁴ A román politikusok szintén vitatták, hogy a magyar telepések tulajdonosai lennének megváltatlan földjeiknek, bár azok tulajdonjogi státusza szilárdabb alapokon nyugodott. Románia végül a lengyelnél némileg kevésbé drasztikus intézkedéssel kisajátította az 1885 után létesített telepes földek nagyobbik részét, 5–7 holdat hagyva meg a telepések birtokában.¹⁴⁵ Az amúgy is gyengélkedő Bega menti kolóniákról ennek következtében megindult a telepések elvándorlása az ipari központok és Brazília felé.¹⁴⁶ De a két sikertelen, a háború után szétszéledt északkelet-mezőségi hozzátelepítéstől eltekintve

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo. 339–340.

¹⁴⁴ Friedrich HEIDELCK: *Die deutschen Ansiedlungen in Westpreußen und Posen in den ersten zwölf Jahren der polnischen Herrschaft*. Priebatsch, Breslau, 1934. 24–25.

¹⁴⁵ SZÁSZ István: I. m. 7.; Nicolae Titulescu beszéde a Nemzetek Szövetségében, 1925. szeptember 5-én, *Magyar Kisebbség*, 1925/19. 734–743.

¹⁴⁶ MÉNESSY Gyula–HANGAY László: I. m. 214., 220.; FOKI Ibolya–SÖLYMÁR Imre–SZÓTS Zoltán: I. m. 286–287.

a demográfiai visszaesés messze elmaradt a poroszországitól, sőt a volt Temes vármegyei és erdélyi telepek népességszáma környezetük trendjeinek megfelelően változott. Az ezredfordulóig a telepések nyelvüket sem cserélték le, ahogyan Jászai Oszkár a program kritikusaként megjósolta.¹⁴⁷

Részben rajta kívül álló okok miatt a takarékos és improvizatív magyar telepítési program jóval tartósabb közösségeket hozott létre, mint gondosabban megtervezett és összehasonlíthatatlanul jobban kistafirozott porosz modellje.

***

A tanulmány két online elérhető, összefüggő mellékletet tartalmaz:

1. melléklet: Az állami telepek és a magántelepítések listája (táblázat):

http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2022/12/berecza_22_3_melleklet1.pdf

2. melléklet: Az állami telepek és a magántelepítések helyei térképen:

http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2022/12/berecza_22_3_melleklet2.pdf

¹⁴⁷ JÁSZAI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill, Budapest, 1912. 470.

MOLNÁR CSONGOR**„Hazatelepítésük kívánatos és szükséges”**

A Független Horvát Állam területén élő magyarok hazatelepítésének koncepciói és története

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.2>

1941. október 21-én a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség (DMKSZ) újvidéki központjában kisebb társaság jelent meg. Stangliczky József vezetésével a bijeljainai magyarok panaszt hozták. A DMKSZ az elmondottak alapján felvett jegyzőkönyvet Bárdossy László miniszterelnökhöz továbbította. A bijeljainai társaság a város és környékén élő mintegy 600 főt számláló magyarság aggodalmának adott hangot, amely a vidéken dúló gerillaharcokban huzamosabb ideje puskaropogásra ébredt. A Bosznia északi részén élő közösség nem volt könnyű helyzetben. A Julián Iskola Egyesület által működtetett magyar tannyelvű iskolát a jugoszláv időkben bezárták. A városban ugyan működött a Monarchia idejében alapított Magyar Ház, amely a helyi magyarság találkozási pontjaként szolgált, de ez keveset javított a közösség helyzetén. Különösen védtelennek érezték magukat a földművelésből élők, mint a Bijeljina határában élő lelencsei (Ljeljenča) magyarok.¹

Jugoszláviának a Harmadik Birodalom általi, 1941. április 6-i megszállása után a horvátországi,² szlavóniai, szerémségi és boszniai magyarság új államalakulatban, az 1941. április 10-én kikiáltott Független Horvát Államban találta magát. Az usztasák kirekesztő nemzetiségpolitikájának ugyan nem a Háromegy Királyság területén élő, nagyjából 70 ezer lelket számláló vagy

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1941-R-22820.

² Horvátországon ebben az esetben a történelmi régió értendő.

a pár ezer főt kitevő boszniai magyarság volt az elsődleges célpontja. Az usztrasák által végrehajtott internálások, üldözések és kivégzések elsősorban a szerb, a zsidó és kisebb mértékben a muszlim lakosságot célozták.³ Utóbbit az usztasa nemzetpolitika a horvát nemzet elveszett részének tekintette.⁴ Az államban eluralkodó terror és bizonytalanság ugyanakkor az ott élő magyarok nyugalmát is feldúlta. Tovább nehezítette helyzetüket Bosznia északi részén, a Száva vonalán dúló partizánharc. A háború éve alatt először a boszniai, majd hamarosan a szlavóniai és szerémségi magyarok is Budapesthez, illetve képviselőihez fordultak segítségért. A segítségkérelmek, panaszok hol Újvidéken a DMKSZ, hol Zágrábban a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség (HMKK) vagy a zágrábi és belgrádi magyar külképviseletek irodájába érkeztek meg. A magyar kormány az 1941. április 11-i bácskai bevonulást követően az év nyarától különböző tervek szerint próbálta rendezni a Független Horvát Állam területén élő magyarok helyzetét.

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a budapesti kormányok a horvát állam területén élő magyarokkal kapcsolatos nemzetpolitikai koncepcióit. A Belügyminisztérium keretében működő Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság, élén Bonczos Miklós államtitkárral, a boszniai, szlavóniai és szerémségi magyarok jövőjét illetően részletes terveket dolgozott ki. A horvát területen élő magyarok ügye kormányzati viszonylatban eltért a példaként szolgáló bukovinai székelyek hazatelepítésétől. A zárt közösségben élő bukovinai székelyekkel ellentétben három, történetében eltérő, szerkezetét tekintve szétszórt közösségről volt szó. A horvát állam területén élő magyarokkal a Kormánybiztosság viszonylag későn, a háború alatt, az 1941. április 11-i, bácskai bevonulás után, döntően a háborús események következtében kezdett el érdemben foglalkozni. A boszniai, szlavóniai és szerémségi magyarok menekülése és elvagyódá-

³ Ivo GOLDSTEIN: *Hrvatska 1918–2008*. EPH–Novi Liber, Zagreb, 2008. 253–272.

⁴ Jozo TOMASEVICH: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford University Press, Stanford, 2001. 466–511. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780804779241>

sa a harcoktól sújtott vidékről a magyar hatóságok megsegítési akcióit váltotta ki. Ez az akció, hazatelepítési program sokban merített a nemzetközi gyakorlatokból, mint az első világháborút követő lakosságcseréből, a második világháború hajnalán Németország által megvalósított Heim ins Reich programból, de a magyar érdekeket szem előtt tartva leginkább a bukovinai székelyek hazatelepítésének tapasztalataira támaszkodott. A kimenekítések és hazatelepítések esetében nem pusztán egy humanitárius akcióról volt szó. A Kormánybiztosság lépéseiből jól kirajzolódik annak nemzetpolitikája, amely a külföldről hazatért magyaroknak fontos szerepet szánt az etnikailag homogén nemzetállam megteremtésében.

A hazatelepítés megértésének érdekében a tanulmány röviden áttekinti a horvát államban élő magyarok történetét és a hazatelepítési elképzelések megjelenését. A hazatelepítés gondolati háttere sokban hasonlított a két világháború között megvalósult intézményesített népességmozgatások elképzeléseihöz. A népességmozgatások, lakosságcserek és hazatelepítések szemléltetésével világossá válik, hogy a Kormánybiztosság programja bőven inspirálódott a történelmi precedensekből. A történelmi áttekintés, az etnikai rendezések gondolatiságának és gyakorlatának ismerettségével megkíséreljük az usztasa államban élő magyarok hazatelepítésének koncepcióit és történetét elhelyezni a nemzetközi és magyar kontextusban.

A magyar közösségek

A bevezetésben említett bijeljini magyarok aggodalma megalapozott volt. A délszláv ellenállás, amely Dragoljub Draža Mihailović rojalista-nacionalista csetnikjeire és Josip Broz Tito kommunista partizánjaira oszlott, a Száva és a Duna vonalától délre vette fel a harcot a megszállókkal.⁵ A gerillaharcok a Szávától délre eső boszniai területeket sem kímélték.⁶ Bosznia

⁵ Marie-Janine CALIC: *A History of Yugoslavia*. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2019. 133–139.

⁶ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

északi része a későbbiekben úgy a csetnikek, mint a partizánok főbb operációs területének számított.⁷ A gerillaharcok mellett az usztasák terrorja és a három alakulat folyamatos összecsapása tartotta rémületben a vidéket.

A boszniai magyarság a magyar diaszpóra sajátos közösségét képezte. Az első telepések a századfordulón kibontakozó – az Osztrák–Magyar Monarchia lakosságát jelentősen érintő – nagy kivándorlási hullám alatt érkeztek a Száva vonalára.⁸ A jobb élet reményének vágya megegyezett az Újvilágba távozó kortársaikkal. A Boszniába tartó exodus nyomán Brčkóban, Bijeljinán és a városok környékén kisebb magyar kolóniák jöttek létre, amelyek földművelésből, kisiparosságából és kereskedeleméből éltek.⁹ Emellett az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó – 1878 óta megszállt, 1908-ban annektált – Bosznia és Hercegovina fontosabb városaiban, mint Mostarban, Szarajevóban kisebb magyar tisztviselő- és munkásréteg élt.¹⁰ Az utóbbiak a kettős monarchia első világháborút követő összeomlása után elmenekültek. A magyar telepések a régió északi részében megmaradtak, sőt a két világháború közötti időben kisebb számú bácskai telepessel egészültek ki. A magyar hatóságok a 1921-es jugoszláv népszámlálásra alapozva 2577 boszniai magyarral számoltak.¹¹

A boszniai magyar kolóniáktól északra, a Hárommegy Királyság területén, elsősorban Szlavóniában és a Szerémségben és Baranya Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került részében kisebb magyar szórványközösségek éltek. Ellentétben a boszniai magyarokkal, akik főleg a 19. század második felében telepedtek le, az ottani magyarság gyökerei egészen a középkorig nyúltak vissza. A törökök kiűzése utáni telepítési hullámokkal a magyarok is visszatértek a vidékre. A szlavóniai magyarság különösen a hosszú 19. században tudott számbelileg és társadalmi súlyát

⁷ Marie-Janine CALIC: I. m.

⁸ MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő? Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920)*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 18.

⁹ Uo. 22–23.

¹⁰ MAKKAI Béla: Bosznia-Hercegovina mint magyar kivándorlási, avagy expanziós célterület. *Pro Minoritate*, 2013/tavaszi, 136–138.

¹¹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

tekintve megerősödni. A századfordulón a népszámlálások mintegy 90 ezer magyarral számoltak, a magyart beszélők száma a becslések szerint a 130 ezret is elérte. Ez a szám az 1921-es tendenciózus jugoszláviai népszámlálási adatok szerint 70 ezerre csökkent.¹² Az 1931-es népszámlálás szerint 70 747 magyar élt ott.¹³

A szlavóniai és boszniai magyar közösségek különleges helyzetére a magyar elit a századforduló környékén figyelt fel. A Julián Iskola Egyesület munkájának köszönhetően megkezdődött a régióban a magyar közösségek megszervezése és állami támogatása.¹⁴ A szintén állami támogatásból működő Julián Iskola Egyesület 1909-ben Széchenyi Béla, Széchenyi István fiának kezdeményezésére alakult. Az egyesület, ahogy neve is jelzi, elsősorban iskolákat hozott létre a jelentős magyar lakossággal rendelkező településeken, mint Bijeljina, illetve Brčko, de Szarajevóban is megindult a magyar nyelvű oktatás.¹⁵ A Julián Iskola Egyesület Széchenyi Béla vezetése alatt arra is törekedett, hogy a magyar kulturális javakat eljuttassa a boszniai diaszpórába.¹⁶ A „*Bosniai actio*” azonban több volt, mint a külföldi magyarok kulturális hagyományörzésének segítése, erősen magában hordozta a Balkánra kiterjedő magyar civilizációs küldetés gondolatát.¹⁷ A Boszniáról alkotott kép gyökeres megváltozásával a vezető politikai körök a magyar birodalom új szállásterületét

¹² ARDAY Lajos: A horvátországi magyarok története. In: Uó (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. Tanulmányok*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1994. 9–43.

¹³ Marica KARAKAS OBRADOV: Migarcije mađarskog stanovništva na hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije [A magyar lakosság migrációi horvát területen a második világháború alatt és közvetlenül utána]. *Tokovi istorije*, 2012/1. 91.

DOI: <https://doi.org/10.31212/tokovi.2012.1.kar.87-105>

¹⁴ MAKKAI Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actio”-ja. *Századok*, 1996/2. 341.

¹⁵ MAKKAI Béla: Bosznia-Hercegovina mint magyar kivándorlási, avagy expanziós célterület. I. m. 136.

¹⁶ Uo. 136.

¹⁷ MAKKAI Béla: Magyar szörványgondozás Bosznia-Hercegovinában. *Regio*, 1995/3. 67.

látták az egykori vilajetben.¹⁸ Bosznia 1878-as megszállását követően Bécs és Budapest a régióra Európán belüli gyarmataként tekintett. A Szarajevóban felállított kormányzat működése sokban tükrözte a nagyhatalmak Afrikában vagy Ázsiában kialakított kolonizációs sémáit, amely magába foglalta a civilizációs feladatot, a „vad kelet” megszelídítését.¹⁹ A Julián Iskola Egyesület munkáját mértékadóan befolyásolta a magyar birodalmi gondolat megjelenése, amelynek az annektált Bosznia – mint a Magyar Királyság egykori területe – szerves részét képezte.²⁰ Széchenyi Béla Bosznia kapcsán egyenesen az ősi tulajdonjog visszaállítását szorgalmazta.²¹

Az egyesület a magyar elit fontos eszköze volt. Az Amerikai Egyesült Államokba való kivándorlást a magyar politikai szereplők – többek közt a fiatal Klebelsberg Kuno – mély ellenszenvvel fogadták, sőt annak a meggátolásán dolgoztak.²² A kivándorlás a romantikus nacionalizmusok nemzethalál-gondolatának fatalizmusát hozta felszínre. Az ország nemzeti jellegének elvesztése, a magyar vidékek kiürülésének riasztó gondolata köszönt vissza a századfordulós elit megnyilatkozásaiban. Ugyanakkor ez a magyar elit, akárcsak európai kortársai, értelemszerűen a nemzetiségiek elvándorlását nem bánta, hiszen az a magyar dominancia kialakításának kedvezett.²³ Ezzel szemben az Európán belüli kivándorlást némi megértéssel fogadta. A kivándorolt közösségek között a boszniaiak egyenesen kiváltságosnak számítottak.

¹⁸ RESS Imre: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In: CSIBI Norbert–SCHWARCZWÖLDER Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 73–107.

¹⁹ VARGA Bálint: Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint: *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 31–35.

²⁰ VARGA Bálint: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok*, 2020/6. 1191.

²¹ MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő?* I. m. 352.

²² Uo. 17.

²³ Uo. Vö. Tara ZAHRA: *The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. W. W. Norton, New York–London, 2016. 33–34.

A magyar politikai és kulturális vezetők a boszniai magyar telepesekben látták azt az éket, amely magában hordozva a magyar birodalmi gondolatot, képes lett volna megtörni a délszláv szeparatizmust ez pedig teret nyitott volna a magyar küldetésnek a Balkánon.²⁴ A Julián Iskola Egyesület tevékenysége a Drina és a Száva által közrefogott területen sokban hasonlított a német, olasz vagy lengyel külföldi közösségeket gondozó szervezetek munkájához, amelyeknek célja a távoli vidékeken otthonra leő közösségek megtartása mellett az adott nemzeti elit által vizionált politikai célok megvalósítása volt.²⁵

A civilizációs küldetéstudatot jól tükrözi, hogy a Julián Iskola Egyesület a vegyes nemzetiségi összetételre és a magas írástudatlanságra való tekintettel iskoláit a horvát, szerb, muszlim és zsidó gyerekek előtt is megnyitotta. Idesorolható az egyesület által működtetett ösztöndíjprogram is, amelynek köszönhetően boszniai diákok tanulhattak a budapesti egyetemeken.²⁶ A kulturális befolyásolás érvényesítése mellett a gazdasági behatolást is igyekeztek ösztönözni Boszniában. A szórvány(ok) kulturális gondozásával egyidejűleg a magyarországi bankszektor is felismerte a Száván túli piacon kínálkozó lehetőségeket.²⁷ A Julián Iskola Egyesület tevékenysége a háttérben meghúzódó birodalmi elképzelések ellenére mintateremtő volt. A külföldön élő magyar közösségek olyan problémáira hívta fel a figyelmet, mint a magas fokú asszimiláció, amely különösen a szórványban élő szlavóniai magyarok körében volt erős.²⁸ Az asszimilációs tényező a második világháború alatt a magyar kormányok hazatelepítési politikájában is visszaköszönt, különbséget téve magyar és magyar között.²⁹

A századforduló után a horvát területek keleti részén élő magyarság helyzetén sokat rontott a budapesti kormányok nacionalista törekvése, amely a horvátok körében a fokozatosan növekedő

²⁴ MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő?* I. m. 334.

²⁵ TARA ZAHRÁ: I. m. 75–76.

²⁶ MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő?* I. m. 355.

²⁷ MAKKAI Béla: Bosznia-Hercegovina mint magyar kivándorlási, avagy expanzions célterület. I. m. 139.

²⁸ ARDAY Lajos: I. m. 13–15.

²⁹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

magyarelles hangulatot erősítette.³⁰ A szlavóniai és boszniai magyarok életében a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejöttével komoly fordulat történt. Az addig magyar állami támogatással működtetett 75 iskola megszűnt.³¹ A délszláv államban működő Magyar Párt érdekvédelmi tevékenysége pedig elsősorban a bácskai és bánáti magyarokra összpontosult.³² A szórványközösségek számkivetettségéről Ágoston Sándor bácsfeketehegyi református püspök – aki különösen a szívén viselte a horvátországi (református) magyarok sorsát – az újvidéki *Kalangya* folyóirat 1940. novemberi számában terjedelmes cikket közölt. Szűk fél évvel a bácskai bevonulás előtt 62 647 magyarról írt, akiket a Julián Iskola Egyesület tevékenységének megszűnése után nemcsak az állami szervek, de az egyházak is teljesen magukra hagytak.³³ A helyzetleíráson túl rámutatott az ott élő magyarok elvándorlására és elvándorlási vágyára Magyarország felé. A válságos helyzet megoldását az elvándorlók magyarországi letelepedésének segítségével vagy egy hazatelepítési akcióban látta. Ugyanakkor a bácskai és bánáti magyarok kitelepítését nem tartotta elképzelhetőnek, mivel úgy ítélte, ők otthon érzik magukat szülőföldjükön.³⁴

A precedensek

Az etnikailag heterogén vidékek mesterséges megváltoztatásának, egy etnikum elüldözésének vagy az etnikai határok tudatos eltolásának gondolata hosszú múltra tekint vissza. A 19. század alatt a nacionalizmusok és nemzetállam megteremtésének gondolatával egyidejűleg számos terv született az etnikai konfliktusoktól terhelt vidékek problémájának megoldására.³⁵ Az első

³⁰ ARDAY Lajos: I. m. 18–19.

³¹ Uo. 16.

³² Uo. 20.

³³ ÁGOSTON Sándor: A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület. *Kalangya*, 1940/11. 478.

³⁴ Uo. 483–485.

³⁵ Matthew FRANK: *Making Minorities History*. Population Transfer in Twentieth-Century Europe. Oxford University Press, Oxford, 2016. 11–17. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199639441.001.0001>

világháború utáni békerendszer új nemzetállamokat hozott létre Európa térképén. Az államoknak a nemzettel kapcsolatos céljaik megvalósításában egy új kihívással kellett szembenéznük: a kisebbségekkel. A párizsi rendezés után az etnikai és vallási kisebbségek fokozatosan mind több figyelmet kaptak. A Párizs környéki békeszerződések szövegei tartalmaztak a kisebbségek védelmére vonatkozó passzusokat, de ezek ellen a nemzeti elitek Varsótól Bukarestig tiltakoztak. Az 1919 utáni nemzetközi rendszer a kisebbségi kérdés rendezésének új szintjét hozta, amelynek keretében már a nemzetközi porondra került a különböző közösségek kérdése. A kisebbségi kérdés két világháború közötti megoldása lényegesen hozzájárult az emberi jogok gondolatának széles körű elterjedése mellett azon gondolat megfontolásához is, hogy az etnikai és vallási kisebbségek sorsának rendezésében a nemzetközi szervezetek, mint a Nemzetek Szövetsége fellépése szükségyszerű.³⁶ Az első világháború után a kisebbségi kérdéssel egyidejűleg jelent meg a menekülteké is, akik nagy tömegű érkezése szintúgy erőteljesen befolyásolta az országok belső viszonyait és a nemzetközi politikát.³⁷ Az európai vegyes vidékek homogenizálására az 1923-as lausanne-i békeszerződés az új lehetőségek végtelen tárházát nyitotta meg. A békeszerződés keretében a Görögország és Törökország között megvalósuló lakosságcsere a későbbi lakosságcserek előfutárának bizonyult, amely a szerződés aláírásával kilépett a pusztán elméleti keretből, és megvalósulását már jogi dokumentum biztosította.³⁸ A szerződés, amely értelmében megközelítőleg 350 ezer muszlim vallású állampolgár került Törökországba és mintegy 1 millió kis-ázsiai ortodox Görögországba, mintát teremtett.³⁹

³⁶ Eric D. WEITZ: From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions. *The American Historical Review*, 2008/5. 1330–1332. DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr.113.5.1313>

³⁷ Peter GATRELL: *The Making of the Modern Refugee*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 19. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199674169.001.0001>

³⁸ Matthew FRANK: I. m. 71.

³⁹ Eric D. WEITZ: I. m. 1334.

A második világháború hajnalán az országhatárok újrarajzolásával az intézményesített népességmozgatás újabb hátszelet kapott. A nagyhatalmak, azok közül mindenekelőtt a Harmadik Birodalom, Mussolini Olaszországa és a Szovjetunió vette fontolóra az etnikai feszültséggel terhelt vidékek problémájának megoldását állami felügyelet mellett. Berlin első kísérlete Róma felé irányult a vitatott Dél-Tirol miatt. A dél-tiroli németek helyzete az 1920-as évektől számos belső és nemzetközi feszültséget okozott. Az Adolf Hitler és Benito Mussolini közötti kétoldalú egyezmények, amelyek a dél-tiroli németség Németországba való telepítését garantálták, megnyitották a Heim ins Reich állami hazatelepítő program előtt a kaput. A dél-tiroli németek kitelepítésének gondolatán, s kevésbé annak felemás sikerén felbuzdulva, Berlin a közép-kelet-európai németség hazatelepítésével folytatta a programot.⁴⁰ Az 1939 októberében Hitler által engedélyezett Heim ins Reich a határtalan állami támogatás ellenére, akárcsak Dél-Tirol esetében, csupán részsikereket tudott felmutatni. A program komolyabb szervezési kihívást jelentett, mint amire a fellelkesült államvezetés számított. A Heim ins Reich a felhasznált erőforrásokat, kiváltképp a pénzügyi ráfordítást tekintve drága mulatság volt Berlin számára.⁴¹ A program keretén belül a náci vezetés komolyabb ideológiai megfontolásokkal dolgozott, mint a nemzettársaik kimenekítése Európa keleti feléből. Az Európa keleti határvidékein élő Volksdeutsch közösségekben a Harmadik Birodalom a nemzetpolitikáját beteljesítő tényezőt fedezte fel. A Heinrich Himmler által vezényelt hazatelepítésben a Baltikumból, Dobrudzsából, Besszarábiából, a Szovjetunióból hazatérő németek küldetése az etnikailag vegyes és a megszállt lengyel vidékek elnémetesítése volt. Mindemellett a férfiak a katonai egységekben kaptak helyet.⁴² A Volksdeutschok Berlin külpolitikájában különös helyet foglaltak el. A Wilhelmstrasse a németek kitelepítésével gesztusokat tett a szövetségesei felé, hiszen

⁴⁰ Matthew FRANK: I. m. 98.

⁴¹ Markus LENIGER: *Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese*. Frank & Timme, Berlin, 2011. 67.

⁴² Uo. 23.

érvelése szerint ezzel egy lehetséges feszültség méregfogát húzta ki. Ez a gesztus különösen Moszkva, a Molotov–Ribbentrop-paktummal szerzett új szövetséges irányában volt érvényes.⁴³ A németek hazatelepítésének ugyanakkor egy további, negatív vetülete az volt, hogy a nem német, elsősorban zsidó közösségek kitelepítésének és elüldözésének felgyorsítását is elősegítette.⁴⁴

Lausanne megteremtette a lakosságcserek precedensét, ám a hitleri vezetés számára pusztán csak inspiráció volt, amely felvillantotta, meddig lehet elmenni a nagyhatalmak felügyelete alatt megvalósuló lakosságcserek terén.⁴⁵ Ezek a lépések jól tükrözték azt a nagyhatalmi elképzelést, amelyben a birodalmak a kisebbségek védelmének jelszava mögött önös céljaikat követve a tőlük keletre elhelyezkedő „másik Európa” konfliktusait „oldották meg”.⁴⁶ A Harmadik Birodalom ilyenfajta apáskodását a „Mischzone”-k eltüntetése felett nem rejtette véka alá. A szövetségesei között kialakult konfliktusokat, amelyeknek gyökerét az etnikai kérdés jelentette – mint Magyarország és Románia esetében – ezen elképzelések által vezérelve tervezte megoldani.⁴⁷ A második bécsi döntés aláírását megelőzően, már 1940 júliusában felmerült a közvetítő szerepét vállaló német félben egy esetleges magyar–román lakosságcsere.⁴⁸ Az elhúzódó tárgyalások fényében Hitler is támogatta a lakosságcserét a területi igények rendezésével kapcsolatban.⁴⁹ Ezekről a tervekről a magyar diplomácia és kormány is tudott.⁵⁰

A Kárpát-medencében a magyar elem erősítésének vágya az 1930-as évektől, a faji alapú elképzelések térnyerésével a hazai döntéshozó elitek körében is rendkívüli erőre kapott. A magyar közösség megerősítéséről, számbeli növeléséről szóló tervekkel egyidejűleg jelentek meg a történelmi országhatárokon túl élő ma-

⁴³ Matthew FRANK: I. m. 119–120.

⁴⁴ Uo. 127. Vö. Markus LENIGER: I. m. 89.

⁴⁵ Matthew FRANK: I. m. 98.

⁴⁶ Uo. 72.

⁴⁷ Uo. 137.

⁴⁸ L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 133.

⁴⁹ Uo. 186.

⁵⁰ Uo. 207.

gyarok hazatelepítési tervei.⁵¹ A hazatelepítés gondolata különösen 1940-től kapott újabb lendületet. A Magyar Nemzetbiológiai Intézet, az Egészségpolitikai Társaság, a Prohászka Ottokár Társaság és sok más szervezet kutatásaival a „magyar faj” jövőjén és az etnikailag homogén nemzetállam megteremtésén fáradozott.⁵² Leveleikben ennek fontosságát tárták a Teleki Pál vezette kormány elé.⁵³ Teleki Pál, a Szent István-i állameszmét követve, a Kárpát-medencében a magyarságnak szánt vezető szerepet, ám minden nemzetiséget szívesen látott, amelyik el tudta ezt fogadni.⁵⁴

A miniszterelnök az erdélyi magyarságot érintő kérdésekben konzervatív elképzeléseket vallott. A második bécsi döntés után a Romániához tartozó Dél-Erdélyből érkező menekülteket visszatérésre akarta bírni, hiszen bennük a jövőbeli revíziót megteremtő tényezőt látta. Bukovina nem képezte a magyar revízió tárgyát, hiszen nem volt egykor a Magyar Királyság része, de a bukovinai székelyek esetében, ahogy a dél-erdélyi menekültekében is, meglehetősen tétovázó politikát folytatott. A lassú beszűremkedés taktikáját követve a magyar fél befogadta a magyar területre érkező menekülteket, ugyanakkor nem szeretett volna a terhelt román–magyar viszonyban újabb problémás kérdésekkel előállni.⁵⁵ A bukovinai székelyek esetében – Németh Kálmán plébános lobbitevékenységének és a társadalmi szervezetek nyomásgyakorlásának köszönhetően – a kormány szakított a lassú beszűremkedés politikájával. Megkezdődött a kérdés alapos feltárása és a bukovinai öt magyar falu (Istensegíts, Fogadjisten, Hadikfalva, Józseffalva és Andrásfalva) hazatelepítésének előkészítése. Teleki 1940 októberében Bonczos Miklós belügyi állam-

⁵¹ R. Chris DAVIS: Restocking the Ethnic Homeland: Ideological and Strategic Motives behind Hungary's „Hazatelepítés” Schemes during WWII (and the Unintended Consequences). *Regio*, 2007/English issue. 161.

⁵² Uo. 164–166.

⁵³ Uo. Vö. A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 22.

⁵⁴ ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 470.

⁵⁵ A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*. I. m. 27.

titkárt, aki addig árvízügyi munkákban tevékenykedett, kinevezte az Országos Menekültügyi Kormánybiztosság élére.⁵⁶

A bukovinai székelyek helyzete régóta téma volt az erdélyi magyar politikai és egyházi elitek körében. A madéfalvi Siculicidium után Bukovinába kivándorló székelyek által alapított öt falu a két világháború közötti román államban megannyi megpróbáltatásnak volt kitéve. A bukaresti kormányok diszkriminatív politikája úgy az oktatást, mint a bukovinai székelyek gazdasági helyzetét érintette. A helyi klérus, élén Németh Kálmán katolikus pappal, már 1939-ben, Józseffelva leégése után az áttelepítés kérelmével fordult a magyar kormányhoz.⁵⁷ A bukovinai székelyek betelepítésével a magyar kormányoknak volt némi tapasztalatuk. A régió magyarsága többször forrása volt a Monarchia alatti telepítéseknek. A boldog békeidőkben a Szucsáva menti magyar telepéseknek köszönhetően jött létre többek között az Al-Dunán Székelykeve, Hertelendyfalva és Sándoregyháza.⁵⁸ A kitelepítést jelentősen befolyásolta a Harmadik Birodalom nemzetpolitikája, amely – mint láttuk – a közép-kelet-európai német lakosságot hazatelepítette vagy hazatelepíteni tervezte. A Berlin által végrehajtott akciók során tért haza a mintegy 52 ezer bukovinai német, őket követték a moldovai, besszarábiai németek.⁵⁹ Ez nemcsak a magyar, de tágabb értelemben a közép-kelet-európai államoknak is precedensként szolgált.⁶⁰

⁵⁶ ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. I. m. 468.

⁵⁷ VINCZE Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001/ősz. 146. Vö. A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*. I. m. 18.

⁵⁸ FOKI Ibolya: Dokumentumok a bukovinai székelyek történetéből az 1870-es évektől az al-dunai telepítésig. In: FOKI Ibolya–SOLYMÁR Imre–SZÓTS Zoltán: *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Babits Kiadó, Szekszárd, 2000. 182–195.

⁵⁹ Mirna ZAKIĆ: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge University Press, Cambridge, 2017. 43–44.

DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316771068>

⁶⁰ Lásd L. BALOGH Béni *Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között*, vagy HORNYÁK Árpád *Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban* című tanulmányát a *Századok* 2007. márciusi számában.

A bukovinai székelyek menekülését a második világháború alatt a helyi és a globális politika idézte elő. Fokozatosan nőtt azok száma, akik önként hagyták hátra otthonukat, és szöktek át magyar területre.⁶¹ A beáramlás a későbbiekben tovább nőtt, a budapesti kormányokra pedig a társadalmi, egyházi szervezetek gyakoroltak nyomást. A kormány, a Magyar Külügyi Társaság és a Belügyminisztérium 1940 őszétől napirenden tartotta a kérdést. Az erdélyi politikai elit, például Bethlen Béla, Észak-Erdélyben látta a bukovinai székelyek jövőjét. Céljuk a Partium és a Székelyföld között húzódó sáv magyar lakosságának növelése volt.⁶² Bethlen Bélával ellentétben a bukovinai katolikus vezetők kizártnak tartották a románok közé való települést. A két plébános a múltbéli sérelmek miatt az etnikai viszonyok újbóli elmérgesedésétől tartott.⁶³ Németh a végtelen magyar Alföldről álmodozott a bukovinai székelyek új szálláshelyeként.⁶⁴

Teleki Pál öngyilkossága és a Bácska visszacsatolása után megváltozott a bukovinai székelyekkel kapcsolatos hivatalos álláspont. Felerősödtek azok a hangok, amelyek az öt falu lakosságát a déli végeken látták viszont.⁶⁵ Budapest Bácskával kapcsolatos nemzetiségi politikája jelentősen befolyásolta ezt az elképzelést. A magyar honvédség eltérő bánásmódot alkalmazott a Bácskában élő nemzetiségekkel szemben. A németekkel és a horvátokkal többnyire kivételes odafigyeléssel bántak. E baráti viszonyban viszont nem részesültek a szerbek, azon belül is a katonai egységek és a két világháború között betelepült dobrovoljácok.⁶⁶ Werth Henrik, a honvédség vezérkari főnöke a délszláv földreform nagy kedvezményezettjeinek számító dobrovoljácok kitelepítését szerette volna elérni, de a kitelepítés megvalósítása csak részsikereket hozott a magyar fél számára,

⁶¹ VINCZE Gábor: I. m. 152.

⁶² Uo. 149. Vö. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 625/435/3/1987 SZABADOS Mihály: *Szolnok-Doboka vármegye elrománosodása – az erdélyi magyar korridor kiépítése (1941)*.

⁶³ Uo. 153.

⁶⁴ Uo. 151.

⁶⁵ Uo. 151–153.

⁶⁶ A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*. I. m.

a 180 ezer főre becsült tömegből alig pár ezret toloncoltak ki a Duna vonalán túlra.⁶⁷ Az elűzött szerb lakosság helyét, megüresedett otthonaikat a vezérkar magyar telepésekkel szeretne volna feltölteni. Ekkor merült fel a bukovinai székelyek Bácskába való telepítése. Budapest és Bukarest között végül 1941. május 11-én született meg az egyezmény. A román fél megnyugodhatott, hogy a székelyek nem maradnak Észak-Erdélyben, a magyar kormány pedig követhette a vidékeket nemzetiesítő politikáját.⁶⁸ A bukovinai székelyek Bácskába való áttelepítését a kormány sikeres akcióként könyvelte el, ahol elsősorban a dobrovoljacok által hátrahagyott birtokokon kaptak házakat és földet, mint Horthyváran (Máriamajor/Stepanićevo) és Hadikligeten (Veternik).

A hazatelepítésekben Bonczos Miklós szerepe döntőnek bizonyult. Bonczos a pályafutását Gömbös Gyula lelkes híveként kezdte. Az 1930-as évektől a Nemzeti Egység Pártjának Csongrád megyei prominens alakja volt, és az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) egyik megszervezője. Politikai tevékenysége mellett írásokat közölt a magyar parasztság helyzetéről, mindenekelőtt annak szellemi és gazdasági problémáiról. Az alsó rétegek felzárkóztatását az agrárium megreformálásával vélte megvalósíthatónak. Az államtitkár publikációival az „új magyar élet megteremtésének és megszervezésének alapjait” próbálta lerakni.⁶⁹ Írásai a nép és a föld organikus viszonyáról szóltak. Szemében a parasztság egyszerre volt a legelesettebb és a legtisztább társadalmi réteg. Az 1943-ban megjelent *Magyar föld – magyar nép* című könyvének előszavában a következőképp fogalmazott: „megmaradásunk, erősödésünk, terjeszkedésünk záloga ősidők óta a föld volt, a vérrel és verejttékkel oly sokat öntözött ősi magyar barázda”.⁷⁰ Az államtitkár gondolatisága sokban idézte a Blut und Boden elképzeléseit; ahogy az általa írt előszóban fo-

⁶⁷ Uo. 33.

⁶⁸ VINCZE Gábor: I. m. 153.

⁶⁹ BONCZOS Miklós: Az Alföld szociális problémái. *Magyar Közigazgatás*, 1939/27–28. 2.

⁷⁰ CSUKA Zoltán–ÖLVEDI János (szerk.): *Magyar föld – magyar nép. A legnagyobbodott Magyarország közséégeinek adattára*. Magyar Írás Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1943. 7.

galmazott: „akié a föld, azé az ország”.⁷¹ Bonczos – a vezérkarhoz hasonlóan – az általa idegennek vélt elemek elűzését, majd vagyonuk elkobzását szorgalmazta. Az elűzött lakosság helyét lojális magyar telepésekkel tervezte feltölteni, a magyarok javára változtatva meg ezzel az etnikai arányokat. „Emberfeleslegünknek nem lehet a jövőben kivándorlási lehetősége, itt legfeljebb a bekövetkezett vérvesztésünk visszaszivárgásáról és visszavándorlásáról lehet beszélni” – fogalmazott a *Magyar Közigazgatásban* megjelent cikkében.⁷² Nem beszélve arról, hogy csongrádiként a déli végek ügyeit kifejezetten a szívéen viselte.

A hazatelepítések

1941 ősztől egyre több panaszlevél érkezett a boszniai és szlávóniai magyaroktól. A beszámolók néhol ijesztő részletességgel írtak a Száva vonalán dúló partizánharcokról.⁷³ A bijeljini magyarok után 1941. november 19-én a brčkói magyarok panaszolták el terjedelmes írásban szomorú sorsukat a DMKSZ újvidéki vezetőségének. Az írás Brčko környékén felégetett tanyákról, kűtmérgezésről, csetnik és usztasa összecsapásokról, valamint mindkét fegyveres egység magyargyűlöletéről szólt. A brčkóiak rendkívül igazságtalannak érezték, hogy a birodalmi német vezetés a környéken élő 27 német családot – amelynek jelentős része már a német nyelvet sem beszélte – napok alatt kimenekítette, míg velük nem törődött senki.⁷⁴ A levél érdekessége, hogy a helyi magyarok csoportja különösen aggódott az elégedetlenség következtében erőre kapó szélsőjobboldali eszmék elterjedése miatt: „Szégyenszemre már is megtörtént néhány kishitű magyarral, hogy a horog- és nyilaskereszt árnyékában keresett menedéket.”⁷⁵

⁷¹ R. Chris DAVIS: I. m. 162–163.

⁷² BONCZOS Miklós: Az Alföld szociális problémái. *Magyar Közigazgatás*, 1939/26. 3.

⁷³ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

A Független Horvát Állam területén a Nyilaskeresztes Párt kiterjedt hálózattal rendelkezett. Tagjaik nemegyszer kerültek összetűzésbe a horvát szervekkel. A nyilasoknak nemcsak az államhatalommal gyűlt meg a bajuk, hanem a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösséggel is. A horvátországi magyarok érdekvédelmi szervezetével a konfliktus tettlegességig fajult.⁷⁶ A Független Horvát Állam belügyminisztériuma 1942 márciusában széles körű tájékoztatóban informálta az ország előljáróit, hogy a Nyilaskeresztes Pártot nem szabad a magyar érdekeket képviselő szervezetként kezelni, mivel működésük a Független Horvát Állam területén nem engedélyezett.⁷⁷ A két magyar szervezet szembenállása a partizánok előtörését követően megváltozott, 1944 áprilisában már együttműködést kötöttek.⁷⁸

1941 végén már bizonyos szervezetek is felszólaltak a boszniai magyarok hazatelepítésének ügyében. A Julián Iskola Egyesület részletes jelentésben tárgyalta a háború sújtotta boszniai magyarság történetét, helyzetét és ajánlott jövőjét. A szervezet, amelyik a legpontosabb kimutatásokkal rendelkezett – ugyan a leírtakban a délszláv állam népszámlálási adatainak hiányában még a Monarchia idején elvégzett összeírásra hivatkozott –, a boszniai magyarság azonnali visszatelepítését sürgette. A Julián Iskola Egyesület 15 ezer magyarral számolt, holott ez a szám – mint láttuk – a valóságban két-háromezer között mozgott. A jelentés a szlavóniai, kiváltképp a szlavóniai szórványmagyarság hazatelepítéséről sem feledkezett meg, ám azt nem tartotta égetőnek. Ahogy más szervezetek vagy a minisztériumok, az egyesület követendő példaként a bukovinai székelyek sikeres bácskai telepítését említette meg.⁷⁹

A magyar kormány 1941 őszétől a már lezárt és sikeres telepítések miatt egyrészt végérvényesen tervezett a külföldről hazatelepülni vágyókkal, másrészt végleg szakított a lassú be-

⁷⁶ Aleksandar KASAŠ: *Mađari u Vojvodini 1941–1946* [Magyarok a Vajdaságban, 1941–1946]. Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Odsek za Istoriju, Novi Sad, 1996. 125.

⁷⁷ Uo. 127.

⁷⁸ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 225.

⁷⁹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

szüremkedés politikájával. Jól mutatja a kormány „hirtelen felismerését” a Kormánybiztosság Boszniára vonatkozó irataiban tapasztalható kapkodás. Bosznia nem képezte a magyar revízió részét.⁸⁰ A Kormánybiztosság viszont az ott élő magyarokban rejlő lehetőségekkel számolt. Bosznia terra incognitaként tűnt fel a Kormánybiztosság lapjain, hiszen a térségre vonatkozó mélyebb ismeretekkel a szervek – az iratanyagok tanulsága alapján – nem igazán rendelkeztek.

Némi támpontot nyújtott Angeli András és az általa felhalmozott tudásanyag. Angeli, aki 1942-től hol a belgrádi, hol a zágrábi magyar konzulátus vajdasági származású tisztviselőjeként tűnt fel, Zágrábban végezte egyetemi tanulmányait állatorvosi szakon. A zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók Kulturális Egyesületének tagjaként 1938 és 1941 között a Horvátország középső részén élő magyarok szociográfiai összeírásával foglalkozott.⁸¹ Angeli a három év alatt a Daruvári, Novskai, Belovári (Bjelovar), Pakráci, Garešnicai (Gerzence) Grubišno poljei (Grobosinc) járások magyarjait kutatta fel. Összefoglaló írásaiban részletesen írt az ott élők családi, közösségi és birtokviszonyairól, a közösségszervező személyek, kiváltképp a magyarul tudó papok és lelkészek hiányáról, a Julián Iskola Egyesület hagyatékáról és az asszimilációóról. Angeli vallomásos írásai szerint nem csak a dokumentáció céljával ment az említett járásokba. A településeken lelkiismeretesen osztogatta a Nagy Ivánhoz, későbbi budapesti országgyűlési képviselőhöz közel álló *A Nép* című napilap példányait. Nagy Iván munkássága és ideológiája lényegesen eltért a délvidéki magyar politika fősodrától. A Belgráddal együttműködést kereső Magyar Pártot Nagy a Horvát Parasztpárt eszmeiségétől inspirálódva a radikális jobboldalról támadta.⁸² Angeli megszerzett tudásanyagát később hivatalnokként kamatoztatta, és szerepet

⁸⁰ ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 126.

⁸¹ OSZKK Fond 625/522/1987. ANGELI András: *Horvátországi magyar közösségek szociográfiai felmérése*. Kézirat, 1941. Vö. A zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók Kultúregyesületének közgyűlése. *Láthatár*, 1940/1. 46.

⁸² DÉVAVÁRI Zoltán: *Klikkharok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai (1949–1954)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021. 13–14.

vállalt a hazatelepítésben, számos esetben személyesen kezeskedett a menekülő családok elhelyezéséért.⁸³

A kormány és a minisztériumok 1941 késő nyaratól határozottan elleneztek a déli végeken az áttelepülni vágyók és menekülők magánakcióit. A kormány tisztviselői az egyéni áttelepülések megakadályozását, az egyének határnál való feltartóztatását tartották szükségesnek, mivel a spontán mozgások ellehetetlenítették volna a csoportos kimenekítést és/vagy egy lehetséges lakosságcsere megvalósítását.⁸⁴ A lakossági és szervezeti nyomás ugyanakkor hatásosnak bizonyult, hiszen a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság és a zágrábi Magyar Királyi Követség hathatós lépéseket tett a hazatérni vágyó magyarok ügyében, helyi partnereként pedig a HMKK-ra számíthatott Budapest.

A Magyar Királyság de facto már április 11-én elismerte a Független Horvát Államot, elkönyvelve ezzel a Jugoszláv Királyság megszűnését.⁸⁵ Még aznap, április 11-én a honvédség alakulatai átlépték a trianoni határt, és megkezdték a bevonulást a Bácskába és Baranyába. Budapest igényei itt nem értek véget, hamarosan megszállta a Muraközt, de felmerült a vágyott tengeri kijárat, vele Fiume visszaszerzése, valamint egy tranzitútvonal biztosítása is.⁸⁶ Magyarország revíziós céljai miatt az usztaakormány félelme a további esetleges területi igények miatt a szlovák és román kormányokkal rezonált, s már a háború alatt tárgyalások folytak Zágráb és Bukarest között a kisantant esetleges feltámasztása érdekében.⁸⁷

A két szövetséges között a legtöbb problémát egy területi kérdés okozta: a Muraköz hovatartozása. Nem véletlen, hogy a Dráva és a Mura közötti terület kapcsán merült fel először egy

⁸³ ANGELI András: I. m. Vö. MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1944-R-20124.

⁸⁴ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

⁸⁵ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 86–87.

⁸⁶ Uo. 88.

⁸⁷ Marin MIHANOVIC: Mađarkso pitanje u hrvatsko-rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante [A magyarkérdés a horvát-román kapcsolatokban 1941–1944 között: kísérlet a kisantant feltámasztására]. *Časopis za svremenu povijest*, 2001/2. 323–354.

horvát–magyar lakosságcsere gondolata Zágráb és Budapest között. Ante Pavelić, a Független Horvát Állam vezére és miniszterei hajlottak volna a Muraköz átadása esetében egy lakosságcsereére, amelynek keretében a területért cserébe Zágráb átvette volna a bácskai bunyevácokat. Marosy Ferenc zágrábi követ az ügy legszofisztikáltabb megoldása mellett állt ki. A követ szerint „ezen fajilag amúgy is elveszett területet” a bunyevác lakosság kitelepítéséért cserébe át kellett volna adni az usztasáknak.⁸⁸ A Muraköz közjogi rendezésének elhúzódása, majd április 16-i Magyarországhoz csatolása véget vetett a Budapest és Zágráb közötti tárgyalásoknak. A terület hovatartozása miatt a két ország közötti viszony a második világháború alatt mindvégig fagyos maradt.⁸⁹ A régió kapcsán kialakult vizsályt tovább fűtötte a Muraközben tervezett és részben megvalósított magyarosító politika, amely többek között a *Muraköz – Megyimirje* lapon keresztül próbálta meg a terület magyar múltját és jövőjét megrajzolni, valamint a muraközi nemzetiségről és nyelvről szóló elképzeléseket feléleszteni.⁹⁰

Marosy követ ezután főleg a magyar kisebbség általános helyzetének javításáért tett lépéseket. A diplomáciai feszültség horvát területen a magyarul miséző papok elleni eljárásokban, a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség működésének akadályoztatásában mutatkozott meg. Az ilyen és hasonló lépésekkel a magyar fél sem maradt el: a hatóságok listákat készítettek az 1918. december 1-je után bevándoroltakról, s a listák alapján irredentizmus és kommunizmus vádjával kiutasításokat végeztek.⁹¹

A diplomáciai csaták árnyékában a boszniai, szlavóniai magyarok helyzete egyre égetőbb kérdéssé vált. A minisztériumok gőzerővel dolgoztak a megoldáson. Dr. Szabados Mihály minisz-

⁸⁸ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, I. m. 220.

⁸⁹ Uo. 221.

⁹⁰ Goran HUTINEC: List Muraköz – Megyimirje kao organ mađarske okupacijske vlasti u Međimirju (1941–1943) [A *Muraköz – Megyimirje* lap mint a magyar megszálló hatalom orgánuma a Muraközben (1941–1943)]. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 2005/1. 283–310.

⁹¹ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, I. m. 222–223.

tériumi előadó, ahogy már a bukoviniai telepítések idején, a horvátországi hazatelepítésekben is részt vállalt „magyar királyi telepítésügyi felügyelő” minőségben, gazdasági felméréseket és összeírásokat készített.⁹² A kormány politikája mellett olyan szellemi műhelyek, mint a Magyar Külügyi Társaság vagy a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet cikkeikben, tanulmányaikban a hazatelepítés mellett foglaltak állást.⁹³

A két állam diplomáciája 1941 decemberében újra felvetette a lakosságcserét. Bonczos Miklós 1942 márciusában, Bárdossy Lászlóhoz intézett feljegyzésében pontokba szedve ismertette a hazatelepítés körüli tennivalókat. Tervét 1942 júliusában, a minisztertanácsi gyűlésen is előadta.⁹⁴ Az államtitkár a szövetséges szomszéd állam teljes magyar lakosságának hazahozataláról írt. A nemzetközi példákból tanulva Bonczos egy széles körű lakosságcserenek akart támogatást szerezni. A Magyarországon élő, általa 100 ezer főre becsült bunyevác lakosság kitelepítését vizionálta. A reciprocitás elvét követve a 100 ezer bunyevácért cserébe a számításai szerinti 90 ezer szlavóniai magyart szeretne volna hazatelepíteni. Figyelembe véve a népszámlálási adatokat a revízió révén visszatért Bácskában, a döntően horvát többségű Drávaszögben és a Muraközben az esetleges lakosságcsere után is mintegy 200 ezer horvát, illetve horvát ajkú maradt volna Magyarországon.⁹⁵ Bonczos érvelésében az igazán figyelemre méltó, hogy nem a muraközi horvátok kitelepítését szorgalmazta, hanem a tömbmagyar vidékeken és a Bácskában szórványban élő bunyevácokét. Fontos kitétele volt, hogy az önként Horvátországba áttelepültekre, illetve a már Horvátországba hazatértekre ez nem vonatkozhatott. Szerteágazó tervezeteiben a legtöbb fejtörést egyértelműen az ingatlanvagyon és az utána járó kárpótlás megoldása jelentette. Az államtitkár, a zágrábi követtől érkezett információkra alapozva, a hazatérők vagyoni helyzetének rendezésében a Pénzügyminisztérium segítségét kérte.

⁹² MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333. Vö. ABLONCZY Balázs: *A visszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2011. 160.

⁹³ SÜMEGHY Mihály: Kisebbségi szemle. *Külügyi Szemle*, 1941/5. 497.

⁹⁴ MNL OL K-27. Mt. jkv. 1942. július 28.

⁹⁵ A. SAJTI Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987. 11–17.

A Kormánybiztosság államközi megállapodást szeretett volna, amelynek keretén belül Zágrábot a horvát állam tulajdonába kerülő ingatlanvagyon kifizetésére lehetett volna kötelezni. A legszerencsésebb megoldás ebben az esetben a reciprocitás elve lett volna Bonczos szerint: a hazatelepülők a kitelepítettek által hátrahagyott birtokokat vették volna át úgy Magyarországon, mint Horvátországban.⁹⁶ A zágrábi külképviselet jelentése a Muraköz kapcsán kialakult diplomáciai fiaskó miatt kevés vigasztaló információval szolgált. A horvát fél következetesen megtagadta a lakosságcserén keresztüli etnikai rendezést. Egyedül a horvát államvasutak mutatkoztak együttműködőnek. A zágrábi követ, könnyítve a szervezésen, azt is kilátásba helyezte, hogy az esetleges utazás és a szállítás költségeit a követség magára tudná vállalni, mivel mindössze 100 kilométeres távolságról volt szó.⁹⁷

Bonczos államtitkár tervezetei jól tükrözték a Kormánybiztosság hazatelepítési programja mögött megbúvó célokat. A Kormánybiztosság kezében a hazatelepítendő magyarok a belföldi lakosságot érintő „társadalmi mérnökösködés” eszközei voltak, vagyis a revízió következtében a magyar államhoz visszatért etnikailag heterogén területek elmagyarosítását szolgálták. A horvát állam területéről hazatelepülőknek a Bácskában jelöltek ki helyet, ezzel is növelve a régióban élő magyarok arányát. A magyar revízió integrális változata az elszakadt régiók teljes visszaszerzését tűzte ki célul, de elismerte Horvátország függetlenségét, és nem tartott rá igényt – ellenben az ott élő magyarokra igen.⁹⁸ Bonczos az említett közösségek hazatelepítésével távlati célokat tervezett megvalósítani. A tervekben jól kirajzolódnak a háború utáni időkre tekintő célok, hiszen az összefüggő magyar területek létrehozásával Bonczos elképzelése szerint erősíthető lett volna a revízió alapja.

Az államtitkár munkája a célok megvalósításában alapvonalában a két világháború között és a második világháború alatt a nagyhatalmak által is megvalósított mintákat követte. A terv ugyanakkor nem tartalmazott expanziós birodalmi terveket, ami

⁹⁶ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ ZEIDLER Miklós: I. m. 126.

Németország esetében megfigyelhető volt a megszállt lengyel területek esetében. A hazatelepítendő embertömegben a férfiakra további feladat hárult volna, hiszen a honvédség a hazaérkezőkre utánpótlásként számított. A Kormánybiztosság belső anyagai a horvátországiaknak hasonló eljárást javasoltak, mint a bukovinai, dél-erdélyi területekről elmenekülteknek.⁹⁹ A lakosságcsere első megghiúsult kísérlete után a horvát államban élő magyarok – újra a precedenseknek számító eseteket követve – a külpolitikában kaptak szerepet. A Kormánybiztosság és a külképviselet egy méreteiben kisebb, szervezését tekintve könnyebb projekttel állt elő. Budapest a boszniai magyarok hazatelepítésétől remélte a két ország közötti viszony normalizálását.

A Száva vonalán zajló harcokat a Vučjak környéki magyarok különösen megszenvedték.¹⁰⁰ A kormány Marosy Ferenc zágrábi követen keresztül viszonylag rövid időn belül megszervezte a vučjaki családok hazahozatalát. Az akciót a magyar belügy teljes mellszélességgel támogatta, és a horvát fél sem ellenezte, mivel mindkét oldal felismerte az államközi kapcsolatok normalizálásának fontosságát. Marosy követ és Mladen Lorković külügyminiszter április elején megkötötte a „végveszélynek kitett” boszniai magyarok hazatelepítéséről szóló egyezményt.¹⁰¹ Az elsőként 1941-ben Vučjakról hazatért 22 családot a Magyararkanizsa melletti Fogadjistenre (Velebit) telepítették, a már ott élő bukovinai székelyek mellé. Vörös János hazatelepült vučjaki lakos levélben köszönte meg a „Fő Méltóságos” urak segítségét, és a még Boszniában maradt 55 család kimenekítését sürgette „Jó Magyar országba”.¹⁰² A vučjaki magyarokat 1942 őszéig további kisebb csoportok követték Gunjáról és Brčkóból, amelynek következtében a boszniai magyarság jelentős hányadát sikerült hazahozni.¹⁰³ A magyar állam a boszniai magyarok esetében az időszakos és a háborús körülmények miatt hajlandó volt elengedi a birtokrendezés kérdését. A magyar családok mindössze ingó

⁹⁹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. I. m. 225–226.

¹⁰² MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

¹⁰³ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. I. m. 226.

vagyonuk egy részét tudták magukkal hozni. Hátrahagyott ingatlanjaik és ingóságai a Független Horvát Állam Telepítésügyi Hivatalához kerültek.¹⁰⁴ A magyarországi sajtó 1942 szeptemberében terjedelmes cikket szentelt az újabb, mintegy 600 hazatért magyarnak. A következő csoportot a Bijeljlinán és környékén élők képezték. A 67 vagonból álló vonat Dárdára futott be, ahol díszes ünnepséggel várták az érkezőket. A zágrábi követség és a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség legfontosabb tisztviselői mellett Bonczos Miklós személyesen üdvözölte a hazatelepítetteket. Az államtitkár beszédében az általa megálmodott hazatelepítési programra, az általa vallott faji aspektusokra és az egybefüggő magyar nyelvterületre reflektált.

Most, a háború kellős közepén a magyar kormány úgy találta [...] itt van az ideje annak, hogy minden magyar erőt összefogjon. Minden magyarra, bárhol éljen is a világon, szükségünk van. Minden csepp magyar vérre igényt tartunk. A történelmi határon túl nincs keresnivalója a magyarságnak. [...] Kérlek benneteket, tartsatok ti is rendet, törvényt, méltányosságot. Becsületes, szorgalmas munkát kérünk tőletek, mert ebben az országban most mindenkinek dolgoznia kell. Sokat kell dolgoznunk, hogy német és olasz szövetségeseinkkel megnyerhessük ezt a háborút, mert győznünk kell. A győzelem érdekében szükségünk van egy szilárd belső arcvonalra. Fokozni kell azonban a belső termelést is. Azt várjuk tőletek, hogy megmutatjátok, miként kell keményen, tisztességesen és becsületesen dolgozni.¹⁰⁵

A hazatért magyarok az orvosi vizsgálat és a tizennégy napos karantén letelte után az Újvidéktől nyugatra található, etnikailag sokszínű vidékre kerültek. A már bukovinai székelyek által lakott településeken, Hadikligeten és Horthyvárán kaptak birtokokat.¹⁰⁶ Ezzel az akcióval a boszniai magyarság mintegy felét sikerült hazahozni. Az akciót 1943-ban még egy követte, amellyel

¹⁰⁴ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 92.

¹⁰⁵ Hazaérkeztek a boszniai Bjelináról visszatelepített magyarok. *Magyar Nemzet*, 1942. szeptember 22. Vö. Hatszáz magyar hazatért Boszniából. *Ujság*, 1942. szeptember 22.

¹⁰⁶ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

a horvát források szerint további 1500 embert menekítettek ki a háború sújtotta régióból.¹⁰⁷

Az első szervezett horvátországi népességmozgatás rengeteg tanulsággal szolgált, valamint rámutatott a szervezési nehézségekre. A hazautazás körül megmutatkozott a magyar hatóságok felkészületlensége. A Kormánybiztosság nem, vagy csak hiányosan rendelkezett háttéranyaggal a horvát állam területén élő magyarokról, nem mérte fel jól a horvát állami szervek és az államvasutak együttműködési hajlandóságát, és az ingó és ingatlan vagyon sorsa megoldatlan maradt. A repatriálási akció számos kérdést vetett fel, amelyekre sürgős válaszokat kellett találnia a Kormánybiztosságnak. A sürgősen szükséges háttéranyagok elkészítésével a HMKK-t bízták meg. A szórványban élő magyarok feltérképezése, vagyoni állapotának összeírása alapjaiban mutatott rá a szervezési fejtelenségre, hiszen az anyag hosszú latolgatás után csak 1944-re készült el.¹⁰⁸

A Független Horvát Állam a kezdeti habozás után, ahogy a magyar, újra felismerte a lehetséges lakosságcsere előnyeit. Az egységes horvát nemzetállam megteremtésében az uszதாக által idegennek vélt elemek eltüntetése és elhorvátosítása mellett a külföldről hazatérők is szerepet játszhattak volna. Az usztasa vezetés belátta, hogy egy lehetséges lakosságcserevel, amelynek keretében a szlavóniai és boszniai magyarokat kitelepítik, és a magyarországi bunyevácok, sokácnak veszik át helyüket, az etnikai arányok még inkább a horvát elem javára billenthetők.¹⁰⁹

A boszniai magyarok részleges hazatelepítése utáni segítségkérések nem maradtak el. Már nem a boszniai magyarok aggodalmairól olvashattak a tisztviselők, hanem a szlavóniai és szerémségi szórványmagyarok helyzetéről. A Belovár, Pozsega (Požega) és Verőce (Virovitica) háromszögében élő magyarok – nagyjából azok, akiket a háború hajnalán felkeresett Angeli – 1943 késő tavaszától is puskadörgésre ébredtek. Ahogy a bukovinai székelyek esetében, a feszült helyzetben felértékelődött az

¹⁰⁷ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 92–93.

¹⁰⁸ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333. Vö. A horvátországi magyar szórványok. *Láthatár*, 1944/5. 120.

¹⁰⁹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

egyház szerepe a déli végeken. Ágoston Sándor bácsfeketehegyi református püspök, felsőházi tag Kállay Miklós miniszterelnökhöz intézett baráti levelében a szlavóniai reformátusok hazahozatalát követelte.¹¹⁰ A közép-horvátországi magyar közösségek egy részét, 1943 alatt az ország keleti részébe, Kórógy (Korođ), Szentlászló (Laslovo) és Harasztiba (Hrastin), valamint kisebb Szerémségi falvakba evakuálták.¹¹¹

A hazatelepítés-ügyben Marosy követ 1943 tavaszától jelentéseiben már a teljes szlavóniai magyarság hazatelepítése mellett kampányolt. A követség saját becslései alapján, a boszniai akcióból tanulva, elsőként kisebb lépéssel, a 10 ezer főre becsült, főleg szórványban élő magyarság kimenekítését javasolta. Számukra – a már bevált tapasztalatok alapján – a Bácskában jelölt ki helyet, ahol megfelelő birtokrendezésre nyílt lehetőség. A Kormánybiztosság válaszában felajánlotta a még nála rendelkezésére álló nagyjából 14 ezer kataszteri holdat a hazatérőknek.¹¹² Marosy márciusi írása után a Kormánybiztosság májusi levelében, már Bonczos eredeti elképzeléseinek megfelelően, nemcsak a tízezres szórványmagyarság hazatelepítését kívánta megvalósítani, hanem a teljes szlavóniai magyarságét. A Szlavóniából hazatérő magyarok szintén részben a kitelepítendő bunyevácok helyén, részben – a magyarok számának növelése érdekében – a Bácskában leltek volna új otthonra. A hatóságok értelemszerűen a teljes magyar lakosság hazahozatala mellett érveltek, ám terveik részletei eltértek Bonczosétól. A Független Horvát Államból hazatelepített szórványközösségeket Erdélybe, a Partiumba és a Felvidékre telepítették volna magyar identitásuk megerősítésének érdekében. A lehetőségek közül Kárpátalját sem zárták ki. A tisztviselők attól tartottak, ha ezek a magyarok újra délszláv környezetbe kerülnek, az asszimiláció tovább fog tartani. Ezért a szervek a magyar–magyar házasságok támogatását, a minél több ingó vagyon elhozatalát és egy esetleges katonai kíséret lehetőségét sem zárták ki. Az írás a délszláv etnikumokba való beolva-

¹¹⁰ Uo. Vö. R. Chris DAVIS: I. m. 161.

¹¹¹ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 93.

¹¹² MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333. Vö. A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. I. m. 228.

dás mellett az egykezést tartotta komoly veszélynek. A délszláv lakosságtól „eltanult” egykezésről Angeli is írt a háború előtt tanulmányában.¹¹³ Az egykés családokat nagycsaládos közösségekbe tervezték elhelyezni, ezzel is sugallva a Kormánybiztosság által ösztönözni kívánt „fajfenntartást”. A szórványmagyarok kapcsán a nagyobb ipari városokba telepítés lehetőségét sem zárták ki. A szlavóniai magyarokkal lehetett volna növelni a magyar ipari munkásság arányát, például Nagyváradon vagy Kolozsvárott.¹¹⁴ A Kormánybiztosság – az átfogó tervek ellenére – a szórványközösségek iránt bizalmatlansággal viseltetett, amely hosszú távon puha diszkriminációba torkollott. A tisztviselők képzeletében, akik őrizték a magyar birodalmi gondolat eszméjét, Bosznia és Szlavónia ismeretlen tájai a „kietlen kelet” képét idézték fel. A magyar csoportokat minősítő kijelentéseikben a hűtlenség, a vadság és a civilizátlanság vádja rejtőzött.¹¹⁵ Nem csoda, hogy az állami szervekhez beérkezett levelekben a menekülés okozta trauma, a nemzethez való hűség bizonyítása identitásformáló hatással bírt,¹¹⁶ és a segítő tett halaszthatatlanságát emelte ki.¹¹⁷ Figyelemre méltó, hogy a zágrábi követ nem feledkezett meg a hazatelepítések politikai éléről. Aggodalommal jegyezte meg, hogy a kormányzervek nemtörődömsége, a hazatelepülők megkülönböztetése a politikai ellenfelekhez, nevezetesen a Nyilaskeresztes Párthoz fogja terelni a menekülteket.¹¹⁸ A gondolati súrlódások ellenére a Kormánybiztosság úgy vélte, „kívánatos és szükséges” minden magyar hazatelepítése a történelmi határokon belülre.¹¹⁹

Miközben a kormányon belül formálódott a döntés, újabb és újabb magyar csoportok menekültek észak felé. Sorstársaikhoz hasonlóan a szerémségi magyarok sem maradtak nyugodt lé-

¹¹³ ANGELI András: I. m.

¹¹⁴ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

¹¹⁵ Uo. Vö. Milica BAKIĆ-HAYDEN: Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, 1995/4. 917–931.

DOI: <https://doi.org/10.2307/2501399>

¹¹⁶ Peter GATRELL: I. m. 12.

¹¹⁷ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Uo.

lekkel a gerillaharcok pusztításai között.¹²⁰ A partizánharcok felerősödésekor, 1943 kora nyarától kitelepítésüket kérték, ám panaszaiuk süket fülekre találtak. A Kormánybiztosság nem támogatta kitelepítésüket, mivel Budapest a Szerémség lehetséges visszacsatolásával számolt.¹²¹ A szerémségi szórványban élő maradékiak, dobradóiak, beskaiak (!) a várakozás helyett a menekülést választották.¹²² A szerbiai katonai parancsnoksághoz beosztott magyar összekötőtiszt maradéki beszámolója alapján – amely következetesen a település szerb, Maradik nevét használta – a falu nagy része már elmenekült vagy elmenekülni tervezett. Titóék megerősödése és előrenyomulása következtében a lakosság még inkább veszélyeztetve érezte magát. Egyrészt szállingóztak a partizánok kétnyelvű toborzólevelei, másrészt voltak családok, amelyek fiai Magyarországra szökve csatlakoztak a honvédséghez, ez pedig a családot a politikai bosszú veszélyének tette ki.¹²³ Az általános szervezési zűrzavart tükrözi a 34 zimonyi magyar esete, amely miatt a háborúban a két érdekvédelmi szervezet időt szakított egymás kritizálására. Zimonyból 1943 júniusában 34 magyar szökött át a határon. Újvidéken a DMKSZ-hez fordultak segítségért, amely átmenetileg elhelyezte őket. A Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség panaszszal fordult a Belügyminisztériumhoz, hogy a DMKSZ hatáskörén kívül álló ügyekbe avatkozott bele.

A lakosságcsere mihamarabbi megvalósításának érdekében a zágrábi mellett a belgrádi követség is szerepet vállalt. A két külképviselet együttműködve kereste a Független Horvát Állam képviselőivel a megoldást. Emellett Balla Pál, a miniszterelnökség kisebbségi ügyekkel foglalkozó II/B osztályának vezetője 1943 májusában majdnem másfél hetes zágrábi látogatása alatt Marosyval, a horvát államvezetés legfelső képviselőivel, Ivanić politikai osztályvezetővel és Andrija Artuković belügyminiszterrel találkozott. A két fél megállapodott abban, hogy a horvát

¹²⁰ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1942-R-24999.

¹²¹ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 93.

¹²² MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333. Vö. MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1944-K-25551.

¹²³ Uo.

állam garantálja a teljes területén élő magyarok személyi és vagyonszükségét. Artuković rendkívül baráti hangnemben beszélt a több évszázados közös múltjáról és a magyarokról, mint az országot gazdagító nemzetiségről. A horvát magas rangú tisztviselőket különösen Balla politikai érzéke és nyelvtudása nyűgözte le. A hivatalos találkozó végül baráti társalgásban végződött. Balla különösen jól érezte magát, ugyanis hónapokkal később Belgrádból, Marosy követen keresztül, két üveg barackpálinkát küldetett Ivaničnak és Artukovićnak.¹²⁴

A magyar kormány 1944 februárjában újra felvetette a lakosságcserét a horvát félnek. A tárgyalásokat jelentősen befolyásolta a szövetséges haderők szicíliai partraszállása és Tito partizánjainak a szövetségesek általi hivatalos elismerése, majd támogatása. A horvát fél elsősorban a Muraköz rendezése miatt vette újra fontolóra a kérdést, míg magyar oldalon már egyértelműen a háború utáni rendezésre készültek. A magyar kormány a lakosságcserétől továbbra is a déli végek magyarságának számbeli erősítését és ezáltal Magyarország pozíciójának megszilárdítását remélte a háború utáni új rendben. A partizánok előrenyomulása miatt a lakosságcseréről szóló megbeszélések menekültügyi tárgyalásokká váltak. Marosy és a horvát külügy között azonban nem jött létre megegyezés. A horvát külügyminiszter a menekülteket az országot véglegesen elhagyó személyekként kezelte, aminek következtében az ingatlanvagyon a horvát államra szállt volna. A zágrábi magyar követ számára ez elfogadhatatlan volt. Válaszul a horvát javaslat egy időkeretet tartalmazott, amelynek letelte után végleges döntés született volna az adott személyek és vagyonuk esetében. A tárgyalások a Sztójay-kormány alatt is folytatódtak, de csak marginális sikerrel. Május 4-én a két külügyminisztérium megegyezett. A kölcsönösen elfogadott dokumentum tartalmazta az ingatlan és ingó vagyon részletes felmérését – esetenként még zongorák sorsáról is rendelkezett.¹²⁵

A Független Horvát Állam területén élő magyarok Magyarország német megszállását követően fokozatosan magukra ma-

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai sz. n.

radtak. A jugoszláv kommunisták által még a háború alatt kidolgozott tervek – amelyek mögött Vasa Čubrilović történész, későbbi földművelési miniszter, az 1914-es szarajevói merénylet egyik résztvevője és Sreten Vukosavljević szociológus, későbbi telepítési biztos állt – mintegy 80–200 ezer magyar kitelepítését vizionálták a Bácska, a Bánát és Baranya területéről.¹²⁶ A partizánok igyekeztek a magyarokat saját ügyüknek megnyerni. 1943-tól a kommunista vezetés fokozatosan próbálta megszólítani a magyarokat. Ez a folyamat a harcok előrehaladtával a Petőfi Brigád megszervezéséhez vezetett. Azok a magyarok, akik részt vettek a harcokban a partizánok oldalán, a Budapest által vezényelt hazatelepítési akciókban értelemszerűen nem vehettek részt.¹²⁷ A távozni vágyó magyarokat, akikre nem volt bizonyítható a német megszállókkal vagy a horvát usztasákkal való együttműködés, nem igazán korlátozták távozásukban, habár ez a háborús zűrzavarban egyáltalán nem volt egyszerű. A távozók vagyonát elkobozták, amit a későbbiekben magukat „meggondoló” visszatérők sem kaptak vissza. A magyar lakosság jelentős részét a kollaborációtól és a távozási szándéktól függetlenül, kiváltképp a felnőtt férfiakat táborokba zárták. A magyar lakosság elvándorlása a horvát területekről a háborús és megtorló események árnyékában is folytatódott.¹²⁸

Összefoglalás

A magyar kormány viszonylag későn fedezte fel a Boszniában és a Szlavóniában élő magyar közösséget, a sikeresnek mondható bukovinai székely telepítés után fordult a Száva vonala felé. Az addigra már az usztasák és a csetnikek között dúló gerillaharcoktól sújtott régióban a magyar lakosság viszontagságos helyzetben volt. A háborús állapotokat és a boszniai ma-

¹²⁶ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 98. Vö. HORNYÁK Árpád: I. m. 77.

¹²⁷ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 94–95.

¹²⁸ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ: Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine [A belovár környéki magyarok elűzése 1944-ben]. *Časopis za suvremenu povijest*, 1995/1. 125–136.

gyarok panaszait látva, a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság a zágrábi Magyar Királyi Követséggel és a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösséggel együttműködve a horvát államban élő magyarok hazatelepítése mellett döntött, amelynek első fázisában a boszniai magyarok egy részét telepítették a Bácskába. A sikeres akciótól felbuzdulva a Kormánybiztosság végül a teljes szlavóniai magyarság hazahozatalát tervezte, ami a háború alakulása miatt füstbe ment tervnek bizonyult.

A hazatelepítés nem egyszerű kimenekítési akció volt. Lényegi különbség figyelhető meg a bukovinai és moldvai, valamint a boszniai és szlavóniai magyarok (tervezett) hazatelepítése között. Az előbbiek esetében előre kidolgozott tervekre támaszkodhattak, az állami szervek rendelkeztek a szükséges tudásanyaggal, miközben az utóbbiak esetében a háborús pusztítás, az usztasa állam terrorja szülte kényszerhelyzet készítette a magyar politikai vezetőket a rögtönzött cselekvésre, amelyben az felismerte a politikai terveinek megfelelő lehetőséget. A Boszniával kapcsolatos birodalmi tervek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával és a trianoni békeszerződéssel elvesztették minden alapjukat, de az integrális revíziós elképzelések az elszakított régiók mindegyikének visszaszerzését meg szerették volna valósítani. Bonczos Miklós telepítésügyi államtitkár a Boszniából és Szlavóniából hazatérő magyarokat az általa vizionált nemzetpolitika megvalósításában kívánta felhasználni. Az államtitkár – kinek gondolatísága sokban tükrözte a Blut und Boden ideológiáját –, ismerve az etnikai mérnökösködés nemzetközi előzményeit, a nagyhatalmak hazatelepítési programjait, mint a Heim ins Reich akciót, a hazatelepülő magyarokra olyan tömegként tekintett, amellyel – mint a bukovinai székelyekkel – növelni lehetne a Bácskában a magyarok arányát. Őket is tudatosan a dobrovoljacok által hátrahagyott birtokokon és etnikailag vegyes térségekben helyezte el, illetve szerette volna elhelyezni a Kormánybiztosság. A Független Horvát Állam területén élő magyarok kimenekítése és hazatelepítése nem pusztán egy humanitárius akció volt. A mögötte meghúzódó koncepciókból jól kirajzolódnak a kormánytervei, amelyek az egységes nemzetállam megteremtését próbál-

ták megvalósítani a történelmi határokon belül, ezzel jogalapot teremtve a háború utáni rendezés során a további területi revízióra. A Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság tervei a Független Horvát Állam területén élő magyarság kimenekítésével és hazatelepítésével kapcsolatban egyszerre illeszkedtek a 20. század első felében megvalósult nemzetközi példák sorába és az ezekre alapozó magyar állami koncepciókéba. Az akciók tragédiája a faji alapon álló gondolatiságában megmutatkozó kettős mérce magyar és magyar között. A bukovinai székelyek az ősi, rendíthetetlen, „nemzethűségi” szempontból kifogástalan magyarságot jelentették, míg a boszniai és szlavóniai magyarokkal szemben a szlávok körében töltött múlt miatt megmaradt az örökös gyanú, asszimilációs félelem. A hazatelepítési tervek a háború alakulásának következtében menekültkérdéssé váltak. A teljes magyarságot átfogó, államilag szervezett akció hiányában is zajlott, és a front elmozdulása miatt még inkább megindult a horvátországi magyarok Magyarországra való áramlása. A Tito vezette partizánhadsereg előrenyomulása és Magyarország Harmadik Birodalom általi megszállása végleg meghiúsította a terveket.

Oktatás és neveléstudomány

DONÁTH PÉTER

Imre Sándor memoárja az 1918–1919. évi forradalmakat követő felelősségre vonásokról

**Benedek Marcell, Dénes Lajos, Somogyi Béla
és Czakó Ambró ügyéről**

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.3>

Az előzményekről röviden

Imre Sándor (1877–1945) sokgenerációs református értelmiségi család sarja, lelkészek, egyetemi tanárok leszármazottja volt.¹ A kolozsvári, majd a budapesti egyetemen is habilitált pedagógus, neveléstörténész, 1908-tól a budapesti állami polgári iskolai tanítóképző: a Pedagógium tanáraként, majd 1918 tavaszától igazgatójaként tevékenykedett.

Történetünk idejéig két jelentősebb tudományos könyve jelent meg. *A nevelés sorsa és a szocializmus. Az iskolai nevelés lehetőségei és a szocialisták nézetei a nevelésről. A tárgyias nevelői gondolkodás érdekében* (Budapest, 1909) címűben tárgyszerűen, kritikával összegezte a német és magyar szociáldemokraták nézeteit a nevelésről, iskoláról. Osztályharcos beállítódásuk, ateizmusuk és internacionalizmusuk miatt úgy vélte, hogy azok semmiképp sem szolgálhatnak az általa forszírozott nemzetegyesítő „pedagógiai gondolkodás”, a „nemzetnevelés” alapjául. Ám a fennálló iskolarendszerre vonatkozó kritikájukat több ponton megalapozottnak ítélte, s több követelésüket méltányolhatónak,

¹ Lásd róla például RAVASZ László: Imre Sándor. *Protestáns Szemle*, 1944/6. 161–170.; S. HEKSCH Ágnes: *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969; RONKOVICSNÉ FARAGÓ Eszter: *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*. Comenius, Pécs, 1999; DÉVÉNYI Anna: *Nemzetnevelés-parafrazisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020; GOMBOS Norbert (szerk.): *Imre Sándor emlékkötet. Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára*. KRLE–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.

és a nagyobb társadalmi megrázkódtatások elkerülése érdekében méltánylandónak is tartotta.

Előadóként szerepelt a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában, cikket írt a Jászi Oszkár szerkesztette *Huszádi Századba*, ám többször fellépett a hozzá közelebb álló Magyar Társadalomtudományi Egyesület fórumain is. E többoldalú együttműködési készsége és pedagógiai reformtörekvései miatt katolikus keresztény-konzervatív körökben többen radikálisnak, „szabadjóművesnek” tartották, holott nem volt az.

Másik fontos – *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődéspolitikához* című – monográfiájában,² Széchenyi István, Eötvös József és mások írásaihoz kapcsolódva fejtette ki saját nézeteit. Átfogó bírálatát adta a fennálló közoktatási rendszernek, s felvázolta a „nemzetnevelés, nemzetvédelem” érdekében általa kívánatosnak tartott köznevelés rendszerét. Alapeszméje a pártoktól, felekezetiségtől, osztályharctól független, a napi politika helyett a nemzet egészének hosszú távú érdekeit szolgáló, békés, tervszerű reformokra ösztönző „nevelői gondolkodás” primátusa volt a politikával szemben. A művelődéspolitikát irányító minisztériumot is ki szerette volna vonni a politikai pártok irányítása alól.

Eötvös József nyomdokain – a magyarok primátusa mellett – a nemzetiségekkel kapcsolatban is a kölcsönösen empátiás megismerés, megértés útját kereste, amiben a történelmi Magyarország egységének megőrzéséért való aggodalom is szerepet játszott. A társadalmi és szociális problémákat békés reformok révén kívánta kezelni, s az iskolarendszer átfogó reformja segítségével ennek előfeltételeit tervezte megteremtetni. Célja – mesterével, Schneller Istvánnal³ összhangban – a nemzet iránt elkötelezett, felekezetieskedéstől tartózkodóan vallásos, autonóm személyiségek nevelése volt. Ezért szemben állt mindenfajta egyoldalú iskolai indoktrinalizációval („idomítással”). Óvott az általa

² IMRE Sándor: *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődéspolitikához. Írta és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület Szabadiskolájában előadta Dr. Imre Sándor.* Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Budapest, 1912.

³ Schneller István (1847–1939) evangélikus teológus, pedagógus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

egyaránt szélsőségesnek tekintett szocialista és katolikus művelődéspolitikától.

Imre Sándor soha semmilyen pártba nem lépett be. Reformprogramja közel állt a Radikális Párt később megfogalmazásra került demokratikus oktatási elképzeléseihez. Mindazonáltal nem közeledett hozzájuk, ahogy a szabadkőművesekhez sem. „1916 ősze óta azonban tagja, és pedig elég tevékeny tagja voltam egy olyan társaságnak (Magyar Társaság⁴), amely a magyarság életkérdéseivel foglalkozott. Kifejezetten a magyarság erősítését szolgálta, szabadkőművest és zsidót nem vett fel tagjai sorába,⁵ de antiszemita heccelődést sem folytatott. Ez az irány egyezik a lelkemmel ma is” – írta erről 1920. január 20-án Imre Sándor.⁶

Református, nemzeti elkötelezettségű „pedagógiai gondolkodóként”, a kívánatosnak tartott előrelépés érdekében nyitott volt az együttműködésre bármely politikai erővel, amelyről feltételezte, hogy hajlandó lehet, az általa kívánatosnak ítélt nemzeti konszenzust építő reformokra.

Ezért, amikor a pedagógusmozgalmak „szakembert” követeltek irányító pozíciókba a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba (VKM) az ott alkalmazott jogászok helyett, s a véletlenek összjátéka folytán Juhász Nagy Sándor államtitkár 1918. november 9-én helyettes államtitkári posztra hívta őt, Imre leszögezte: egyetlen forradalmi pártnak sem tagja, és nem is lesz az. Hangsúlyozottan „szakemberként” vállalta a megbízatást,

⁴ A Magyar Társaságról lásd CSEKEY István: Politikai ünnepszentelésünk. *Kecskeheti Közlöny*, 1919. december 17. 1–2.; SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc könyvek. Atlantisz Program, h. n. 1989. 205–208.

⁵ Nem említette, de Imre Sándor álláspontját befolyásolta protestáns hite is. Ifjúkorától baráti kapcsolatban állt Ravasz László későbbi püspök felettesével, aki már az 1910-es évek elejétől kezdve úgy vélte: „a keresztyénség pedig – mint intézmény – antiszemita – de ennek a zsidók az okai”. (Idézi: HATOS Pál: Szabadkőművesből konzervatív főpap. *Válasz Online*. Forrás: <https://www.valaszonline.hu/2021/10/01/ravasz-laszlo-100-hatos-pal/> (Letöltve: 2021. 10. 02.)

⁶ Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a rágalmazási sajtópert kezdeményező 1920. január 20-i beadványa 8.

melyben Kunfi Zsigmond⁷ miniszteri kinevezéséig viszonylag széles hatáskörrel rendelkezett.

A szociáldemokrata befolyás növekedésével, a pártszempontok dominánssá válásával Imre hatásköre csökkent. A tisztviselők/tanárok kiválasztásának pártpolitikai szempontjával, a középiskolás ifjúság politikai mozgósításával, majd az egyházi iskolákkal kapcsolatos kérdésekben vitában állt a szociáldemokrata politikai államtitkárral, Somogyi Bélával,⁸ s a kolozsvári egyetemről régen ismert miniszterével. Februárban Kunfi Zsigmond ezért hatáskörének jó részét megvonta. A Tanácsköztársaság kikiáltásának idejére mindkettőjük számára nyilvánvalóvá vált: útjaik elváltak.

Imre Sándort visszahelyezték a minden eshetőségre fenntartott igazgatói posztjára a Pedagógiumba, ahol továbbra is nemzeti szellemben tanított, mint annak előtte. A Pedagógium ifjúsága és tanári kara előtt már 1919. március 22-én állást foglalt amellet, hogy „beláthatatlan ideig a nemzet gondolata lesz a nevelői gondolkodás középpontja”.⁹ Ezért a Tanácsköztársasággal szimpatizáló hallgatók áprilisban felmentését követelték a népbiztosságnak írt felterjesztésükben.¹⁰ Ám a hallgatóság többsége nem csatlakozott hozzájuk, így kezdeményezésük hatástalan maradt. Imre Sándor kitartott álláspontja mellett, gesztusaival egyértelműen jelezte távolságtartását a diktatúrától. Soha senkit nem szólított „elvtársnak”, s felettesei is „igazgató urazták” őt. Az oktatás minőségének védelmében, arra vonatkozó népbiztossági

⁷ Kunfi Zsigmond Oszkár (1879–1929) szociáldemokrata politikus, írodalmár, ideológus. 1903-ban Imre Sándorhoz hasonlóan a kolozsvári egyetemen magyar–német szakos diplomát szerzett. A VKM 1919. január 22-én történt külválasztásától közoktatásügyi miniszter, majd a Tanácsköztársaság kikiáltása után ugyanott népbiztos.

⁸ Somogyi Béla (1868–1920) polgári iskolai tanár, a pedagógus szakszervezet vezetője, a szociáldemokrata *Népszava* szerkesztője, 1919. január végétől március 21-ig a VKM politikai államtitkára, majd újra a *Népszava* szerkesztője 1920. február 17-én történt brutális meggyilkolásáig.

⁹ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Imre II. Sándor iratai – a továbbiakban: RL C/39. 14–15. cs. Egy adat a „keresztény nemzeti kurzus” embervadászataiból, 76–77.

¹⁰ RL C/39. 25. cs. 501.

rendelkezés ellenére sem volt hajlandó vizsga nélkül kiadni a Vörös Hadseregbe jelentkezett hallgatók bizonyítványait.

Az intézetben lakó egykori tanítványaival, kollégáival rendszeresen beszélgettek a Tanácsköztársaság oktatáspolitikájáról. Körükben elítélte a Közoktatásügyi Népbiztosságnak a pedagógusok ideológiai mozgósítására s a polgári iskolák és a polgári iskolai tanárképzés megszüntetésére irányuló törekvéseit, az iskolák kárpótlás nélküli államosításának módját, valamint a vörösterrot is. Ugyanakkor úgy vélte, hogy művelődés- és szociálpolitikájuk egyes elemei (például a gyermekszórakoztatás, gyermekszociális ügyek, népművelési intézkedések) megörzendőek lennének a diktatúrát követően is. Intézkedési terveket készítettek a Tanácsköztársaság bukása után kívánatos oktatáspolitikához, anélkül, hogy bármely ellenforradalmi szervezettel kapcsolatban lettek volna.

A Tanácsköztársaság idején a Magyar Társaság tagjainak egy részéből s másokból létrejött a Fehérvár Bajtársi Egyesület,¹¹ mellyel forrásaink szerint Imre Sándornak nem volt kapcsolata. A Pedagógiumban folyó művelődéspolitikai eszmecserekből 1919. július második felében bekapcsolódtak „ismerősök, s az ismerősök ismerősei” is, akik más ilyen rendszerváltozásra készülő körökbe is jártak.¹² Többször hívták Imre Sándort és barátait is efféle tanácskozásokra, de ők nem kívántak részt venni azokon.

1919. augusztus 6-án „kíváncsiságból” mégis elmentek egy „keresztény nemzeti párt” megalakítását célzó gyűlésre Wein Dezső fogorvos lakásába. Imre Sándor erről utóbb így számolt be: „Az volt a véleményem, hogy ez nem volt komoly, sem céltudatos gyűlés, ebből nem is következhet semmi jó. A nemzeti, s különösen a »keresztény« jelszót végzetesnek mondtam (a gyűlésen is!), mert itt most teljes egyesülésre volna szükség, ez a jelszó pedig a felekezeti ellentétek kiéleződéséhez vezet. A »nemzeti« szempont pedig nem az egész nemzet érdekeit fogja szolgálni, hanem egyik vagy másik felfogást tekintve csak nemzetinek, szintén széthü-

¹¹ LÁBAY Gyula: *Az ellenforradalom története. Az októberi forradalomtól a kommün bukásáig.* Élet Irodalmi Nyomda és Rt., Budapest, 1922. 168.

¹² RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 1.

zást idéz majd elő. Minthogy pedig úgy láttam, hogy itt hamarosan új alakulás lesz, arra gondolva, hogy engem a bolsevikok tettek ki a helyettes államtitkárságból, tehát a polgári kormány nyilván visszahív, azt mondtam, hogy ilyen körülmények közt újabb zavarokat előre látva, nem mennék vissza a minisztériumba, hiszen nincs itt az én teljesen tárgyias, kibékítő és haladó munkámnak az ideje, maradok csendben, mindenféle politikától távol a Pedagógium igazgatója.”¹³

Az első ellenforradalmi kormányok tisztviselőjeként

Másnap mégis másként alakultak a dolgok. Imre Sándor hallgatóitól megtudta, hogy plakátokon és újságokban közölték: mint a VKM rangidős tisztviselőjét József főherceg a minisztérium ideiglenes vezetésével bízta meg, az előző este a Fehérház Bajtársi Egyesület tagjai által eltávolított Peidl-kormány helyébe lépő ügyvezető Friedrich-kormány tagjaként.¹⁴ Megpróbált kitérni e megbízatás elől, de Friedrich István közölte vele: „statárium van”, nem lesz módja erre. Néhány napos ügyvivő minisztersége napjaiban többször támadt vitája a miniszterelnökkel, sürgette a politikusokból álló kormány mihamarabbi megalakítását, s addig a komolyabb politikai döntést igénylő kérdések elnapolását – változó sikerrel.

József főhercegnek az őket követő politikus kormánytagok kiválasztásával kapcsolatos 1919. augusztus 12/13-i (?) találkozás során Imre hangsúlyozta: „A forradalmakban ez a tárcsa – a közoktatási része – legelső rendű hatalmi tárcává lett. Előre lehetett tudni, hogy Kunfi és a szocialisták kezében miként alakulnak az iskolák. 1919 januártól kezdve, főként meg a bolsevizmus alatt, teljesen politikai eszközzé lett a nevelés és az egész tanítóság. Most arra van szükség, hogy ez a tényező min-

¹³ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 2.

¹⁴ Lásd erről bővebben: DONÁTH Péter: Imre Sándor feljegyzései „ügyvivő” miniszterségének napjairól (1919. augusztus 7–15.) I. *Polymatheia*, 2022. 1–2. 24–62.

den politikai jellegétől megtisztuljon, s így a nemzet lelkületének mai ziláltságát fokozatosan megszüntesse, lecsendesítse és az együttes munkának mai óriási lelki akadályait eloszlassa. Erre azonban nem képes az iskola, ha nem tisztán pedagógiai, hanem politikai vezetés alá kerül. [...] [V]égzetes szerencsétlenség lenne, ha a bolsevizmus után most néppárti szellemű túlzásokba csapna át a művelődéspolitiká. Ebben az irányban csak úgy nem lehet egyesíteni a nemzetet, mint amabban, s rettenetes lenne, ha az ifjúság lelke most egyik végletből a másikba vetődnék.”¹⁵ Ezért óvta az ideiglenes kormányzót az akkoriban hírbe hozott katolikus néppárti politikusok (Huszár Károly,¹⁶ Haller István¹⁷ stb.) miniszteri kinevezésétől. Amikor augusztus 15-én hivatalos értesítés nélkül megtudta, hogy mégis Huszár Károly lesz a miniszter, úgy gondolta, másnap az átadás-átvétel után visszatér a Pedagógiumba.

Mégsem így történt. Huszár Károly – szakértelmére és nemzeti elkötelezettségére hivatkozva – felkérte őt a VKM adminisztratív államtitkári feladatának ellátására, amit elvállalt. Lényegesen szűkített hatáskörrel állásában maradt Haller István és Vass József minisztersége idején is. Klebelsberg Kuno ellenben néhány hónappal hivatalba lépése után, 1922 szeptemberében a közgazdasági karra kívánta kihelyezni őt, egyetemi tanárként, amit Imre Sándor a köztisztviselői munka pártpolitikától való semlegességére és az egyetemi autonómiára vonatkozó elvi meg-

¹⁵ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 7–8.

¹⁶ Huszár Károly (1882–1941) tanító, majd újságíró. A keresztényszocialista mozgalom egyik központi szervezőtitkáráként rész vett a Katolikus Népszövetség létrehozásában. 1910–1918 között néppárti programmal országgyűlési képviselő. 1918 decemberében az Országos Keresztényszocialista Néppárt vezetője, majd a Tanácsköztársaság túsza volt. 1919. augusztus 15-től november 24-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd miniszterelnök lett 1920. március 15-ig. Legitimistaként a továbbiakban nem vállalt szerepet a kormányban.

¹⁷ Haller István (1880–1964) négy évig a szatmári papnevelő intézet növendéke volt, majd keresztényszocialista újságíró, 1908–1918 között a Katolikus Népszövetség főtítkára. Az 1919. augusztus 15-én felálló Friedrich-kormányban propagandaminiszter, majd az azt követő három kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. 1920-tól a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának elnöke.

fontolásokból¹⁸ nem fogadott el. Így hosszú kényszerszabadság után, 1925. január 1-jével hivatalából eltávolították. Majd a szegedi tudományegyetem, később a budapesti műegyetem pedagógiaprofesszora lett.

Államtitkársága idején kezdeti széles hatáskörében három általa fontosnak ítélt rendeletet sikerült kiadatnia: a nemzetnevelésről,¹⁹ a tanfelügyeletről²⁰ és a gazdaság- és társadalomismeret oktatásáról.²¹

Kiegészítések a forradalmak utáni fegyelmi eljárásokról szóló Imre Sándor-memoárhoz

1919. október elejétől katolikus néppárti és jobboldali lapokban sorozatos sajtótámadások érték őt. Vádjaik megfogalmazásakor az Imre Sándort szabadkőműves-, zsidó- és kommunistapártolással vádoló kortársakat gyakran nem az igazságra törekvés vezette, hanem különböző politikai és felekezeti elfogultságok. A Tanácsköztársaságra adott válaszreakciók gyakran összemósítottak a polgári demokratikus forradalom meg- és elítélésével, sőt az azt megelőző korszak szabadkőművességének, liberálisizmusának, szociáldemokráciájának mint „a kommunizmus” szálláscsinálójának bírálatával. Ehhez társult a polgári forradalom alatt befolyásuktól, majd a Tanácsköztársaság alatt iskoláiktól, vagyonuktól megfosztott, többszörösen megbántott egyházak, és militáns híveik revánsvágya, befolyás- és térnyerési szándéka.

¹⁸ DONÁTH Péter: Imre Sándor a köztisztviselői munka párt- és felekezeti elfogultságtól való mentességének szükségességéről, s az egyetemi autonómiáról 1924-ben. *Iskolakultúra*, 2020/8. 97–116.

¹⁹ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelete a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről. *Hivatalos Közlöny*, 1919. 35. sz. 311.

²⁰ A VKM 186.932/1919. B. I. sz. körrendelete az iskolák belső életének iránymeghatározása és felügyelete tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1919. 38–39. sz. 321–335.

²¹ A VKM 200.884/1919. B. I. számú körrendelete a közgazdasági és társadalomismeretek tanítása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1919. 45. sz. 377–385.

Ebben az ország megszállásával, területvesztésével súlyosbított traumatikus társadalmi közegben került sor a forradalmakat követő igazolási és fegyelmi eljárásokra a VKM-hoz vagy a felügyelete alá tartozó tisztviselők és pedagógusok körében. Mindezek mellett súlyosbodott a menekült tisztviselők, pedagógusok foglalkoztatásának, elhelyezésének gondja, ami a gazdasági válsággal is küzdő „Csonka-Magyarországon” megszűkült munkahelyek körében tartósan lehetetlennek bizonyult. Nekik „helyet kellett csinálni”, s a megmaradó álláshelyeken csak az állam szakmai és „a kurzus” világnézeti-politikai elvárásainak megfelelőket megtartani.

Ebben a helyzetben kellett – a Tanácsköztársaságtól megrettent, a korai ellenforradalmi kormányokban szerepet vállalt – Imre Sándornak állást foglalnia a fegyelmi eljárások mikéntjéről s az egyes személyek magatartásának megítéléséről. Az úri Magyarország váratlan összeomlása s a forradalmak bukása után az ellenforradalmi rendszer kezdetben „a keresztény-nemzeti kurzus” jelszavával kereste a maga kibontakozásának megtorlásokon át vezető útját.

A megelőző évtizedekben a tisztviselőket, pedagógusokat a mindenkori kormányhoz, felsőbbséghez való alkalmazkodásra, lojalitásra kondicionálták – viszonylag toleránsan. A pedagógusok esküjében szerepelt ugyan a vallásos és hazafias nevelés vállalásának kötelezettsége, de a soknemzetiségű Magyarországon csak a látványos és demonstratív függelemsértéseket, szociáldemokrata stb. megnyilvánulásokat szankcionálták komolyan. Gyakrabban a magyar nemzetállam politikai nemzeti és a magyar nyelv tanításával kapcsolatos elvárásaitól való eltérést büntették. (A diákokkal való templomba járás kötelezettsége a világi pedagógusok körében csak a forradalmak után vált általános elvárássá.)

Ezért arra vonatkozóan, hogy mi történjék, ha maga az állam vált jelleget, fordul ki régi önmagából, színeváltozása követését (feltételes további alkalmazás, forradalmi törvényszék emlegetésével) elvárva – a pedagógusok, közalkalmazottak nem voltak felkészítve. Így a váratlan helyzetben tanúsított magatartásuk számonkérésére sem voltak kitaposott utak.

A Tanácsköztársaság bukása után született 4359/1919. számú minisztertanácsi rendelet szerint: „vizsgálat tárgyává kell tenni a közszolgálati alkalmazottak részéről a Tanácsköztársaság ideje alatt tanúsított magatartást, amennyiben ez a *bolsevizmus fokozott szolgálatában* (pl. propagandának szóban, vagy írásban való kifejtésében), a tisztviselőtársak terrorizálásában, politikai megbízhatóság szempontjából való minősítésében, azok közvetett vagy közvetlen üldözésében, nemzetellenes nyilatkozatban, vagy viselkedésben, előnyösebb alkalmazás kijárásában, vagy erre való törekvésben, általában olyan természetű viselkedésben nyilvánult meg, mely tisztviselőtársai körében az illető tisztviselő iránt a bizalom megingására vezetett”.²²

Imre Sándor – az alábbiakban idézendő, a pedagógusok szakszervezet elnökségéhez intézett miniszteri válaszlevél tervezetében – maga is hasonlóan fogalmazott. Márpedig – ahogy a tanítóképzőkben történekekkel kapcsolatban tapasztaltuk – a Tanácsköztársaság „fokozott szolgálatára” vonatkozó általános megfogalmazás a gyakorlatban gumi jogszabálynak bizonyult. A számonkérők helyzetétől, céljaitól s a folyamat időpontjától függően azonos cselekmények igencsak különböző elbírálásban részesültek.²³

Imre Sándor az idő előrehaladtával maga is kényes helyzetbe került. Saját bőrén tapasztalhatta, hogy a vonatkozó jogszabálytól eltérően, a politikai számonkérés során gyakran összeroszták a két forradalom során történt szerepvállalást, a szociáldemokrata és kommunista hozzáállást, sőt: esetenként a szabadgondolkodást is. A kezdeményezésére lefolytatott minisztériumi vizsgálat²⁴ és a sajtóper Imre Sándort egyaránt igazolta. A B. I.

²² RL C/39. 26/a. cs. a rendelet egy példánya.

²³ DONÁTH Péter: *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején.* Trezor Kiadó, Budapest, 2020. 211–511.

²⁴ 1919. október 2-ától előbb a *8 órai Újság*, majd az *Új Lap* és a *Népakarat* sűrűn visszatérő támadásokat intéztek Imre Sándor ellen, a forradalmak alatti és utáni magatartását befekettítve. 1919. október 5-én Imre írásban kérte Huszár Károly minisztert: „méltóztassék elrendelni rám nézve az igazoló eljárást és peddig nemcsak a proletárdiktatúra idejére, hanem október 31-től maig terjedő időre. Terjedjen ki a vizsgálat arra 1. hogyan lettem 1918. novemberben helyettes államtitkárrá, 2. milyen volt a szerepem a közoktatásügyi minisztériumban, fő-

3394/1921. 61. számú végzéssel a Királyi Kúria megállapította, hogy Imre Sándor nemcsak hogy ártatlan a sajtóban vele szemben felhozott vádakkal kapcsolatban, hanem éppen ellenkezőleg, a nehéz időkből az akkori politikai irányzattal nem törődött, „törhetetlenül kitartva, igyekezett megmenteni, ami menthető volt”.²⁵ Ennek ellenére Klebelsberg Kuno utóbb azt hozta fel Imre eltávolításának okaként, hogy „kinevezése forradalmi tény volt”,

ként Kunfi Zsigmond minisztersége alatt, 3. hogyan viseltem magamat március 21-től augusztus 7-ig, 4. mi részem volt abban, hogy augusztus 7-én a minisztérium vezetése rám bízott, 5. mily irányban dolgozom azóta.” (A beadvány gépelt, aláírt másolata megtalálható: RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvének mellékletében.) Kérésére a miniszter 1919. október 7-én a maga elnökletével Fináczy Ernő egyetemi tanár, Justh Ferenc helyettes államtitkár, Raffay Sándor evangélikus püspök és Samassa Adolf nyugalmazott belügyminiszter alkotta bizottság elé terjesztette Imre kérését, majd többször, valamennyi kérdésre kiterjedő tárgyalás nyomán „nyilatkozatot” fogadtak el. Ebben deklarálták: „[R]észletesen megvizsgáltuk dr. Imre Sándornak 1918. november 9-től a mai napig tanúsított személyes magatartását és hivatalos működését. E vizsgálat alapján meggyőződünk arról, hogy dr. Imre Sándor magatartása és működése a jelzett időben mind pedagógiai, mind politikai, mind köztisztviselői szempontból kifogástalan volt, minélfogva a legcsekélyebb indokot sem látjuk fennforogni arra, hogy nevezett ellen az általa kért további eljárás folyamatba tétessék”. (RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvében. 11–12.)

²⁵ Imre 1920. január 20-án – Haller István miniszter jóváhagyásával – rágalmazási sajtópert kezdeményezett. Beadványának utolsó soraiiban jelezte kérése motívumait is. „Amíg helyyemen vagyok, és magamról, múltamról, életem céljáról más a véleményem, addig nem engedhetem, hogy ennek a már-már elmerülő államnak egyik főtisztviselőjét ilyen módon túrják ki helyéből, mert akkor ennek nem lesz se vége, se hossza. Nem engedhetem, hogy jószándékú és önfeláldozó embereket – amilyenek magamat is tartom – névtelen, felelőtlen és alacsony indítékú rágalmakkal a nemzet érdekében való munkától elkedvetlenítsenek. Nem tehetem, hogy ezerféle erkölcselenséggel teljes közéletünkben én is elősegítsem hallgatásommal a jólelkűek megfélemlítését és az alacsonylelkűek uralmát. Ezért állok bíróság elé...” (BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a pert kezdeményező beadványa 32.) A Budapesti Büntető Törvényszék 1920. november 8–30. között lefolytatott tárgyalásait követően november 30-án hozta meg B. V. 558/1920. számú ítéletét, melyet a Budapesti Ítéletábra 16. B. 2406/1921/57. számú ítélete követett 1921. június 1-jén. A Magyar Királyi Kúria az 1921. október 26-án tartott nyilvános ülést követő végzésében utasította el az alsóbb bíróságok által elmarasztalt rágalmozó vádlottak semmisségi kérelmét. (BFL VII. 5.c. 553/1920. B. I. 3394/1921. 61. 4.)

„oktobrista barátai vannak”, ő egy „Károlyi [Mihály] típusú ember”, s a katolikus egyház nem nézi őt jó szemmel.²⁶

Ahogy Imre Sándor 1924. május 22-i, Bethlen István miniszterelnöknek írt levelében megfogalmazta: „Tudom, hogy 1919 ősz óta a támadások ellenem a harcos katolikusok táborából eredtek: a szélső katolikus *Új Lap*ban Dr. Hindy Zoltán, a Katolikus Népszövetség igazgatója irányította. [...] S ha most mégis ennek van sorsomra döntő hatása, az a kérdés merül fel bennem, hogy a Kúria végzése ellen nem lévén fellebbezés, hová menjen a meg-rágalmazott tisztviselő, ha ugyanazzal a váddal bocsátják el állásából, amelyet a bíróság rágalmazásnak mondott?!”²⁷

Másféle elfogultságok is befolyásolták a pedagógusok és diákok forradalmak alatti magatartásának értékelését, melyet nagymértékben rontott az is, ha nyilvántartott felekezetük „izraelita” volt. A felelősségre vontak körében felülreprezentáltságuknak csak részben lehetett oka, hogy viszonylag nagy számban vettek részt a forradalmak alatti közéletben. Aligha valószínű például, hogy – a numerus clausus törvény felé tendáló hangulatban – tárgyyszerű és objektív vizsgálat eredményét láthatjuk abban, hogy a Budapesten felelősségre vont gimnazisták nyolcvan százaléka izraelita volt.²⁸

Márpedig Imre Sándor közelről láthatta a minisztériumban az 1918 novemberre és 1919. március 21-e között tevékenykedők munkáját, s rálátása volt az oktatásirányítás szélesebb körére is. Személyes tapasztalatai alapján különbséget tudott tenni a szabadelvű, a szocialista és kommunista motiváltságú szereplők között, s nem a véleményük, „orruk, modoruk”, hanem a tényleges cselekedeteik alapján kívánta őket büntetni vagy felmenteni. Jórészt sikertelenül ragaszkodni próbált a rendeletekben foglaltakhoz, s a deklarált miniszteri álláspontokhoz: melyek szerint

²⁶ RL C/39. 13. cs. 8. Imre II. Sándor személyi jellegű iratok; MÁLYUSZ Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021. 247–248.

²⁷ RL C/39. 30. cs. Imre II. Sándor államtitkári iratok 1922–1924. 516–524. Gépelt szöveg. A szerző kézírásával ráírva: Imre Sándor előterjesztése gr. Bethlen István miniszterelnökhöz, a szolgálatból való elbocsátása miatt. Másolat. 1924.

²⁸ RL C/39. 26/a. cs. XII-13. Kommunizmus a középiskolában, valamint 26. cs. Imre Sándor egykorú jegyzetei.

csak a Tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartás vizsgálata szükséges.

Azért is ragaszkodhatott ehhez, mert a kialakuló ellenforradalmi rendszernek a „proletárdiktatúrával” szembeállított „demokratizmusát” kezdetben komolyan vehette. Szélesebbre szeretne volna tárni az abban megbecsült helyet, munkát találó pedagógusok, tisztviselők, értelmiségiek körét, mint azt a „keresztény kurzus” hívei és képviselői kívánatosnak tartották. Úgy vélte, hogy szükség van a különböző beállítottságú kritikus szemléletűek közreműködésére az ország boldogulásához. Nemcsak méltánytalan, káros is lenne túlzottan súlyos ítéletekkel az ellenforradalmi rendszer ellenfeleivé/ellenségeivé tenni tehetséges értelmiségi embereket. Jobbnak látta volna kisebb, figyelmeztető intések nyomán közös munkára megnyerni őket a jövőben. A minisztériumbeli partnerei, főnökei magatartását, az eljárások során elmondott érvei semmibe vételét látva, s a saját méltatlan helyzetéből fakadó lehangoltsága hatására idővel megfáradt. Kétségek közt, nagyrészt felhagyott a fegyelmi tárgyalások látogatásával, az igazság felderítésére irányuló törekvésével.

Néhány esetben – sikertelenül – mindent megpróbált, amire csak lehetősége mutatkozott. Ilyen volt az a négy ügy, amelyekre külön is kitért 1922-ben, kényszerszabadsága alatt írt *Egy adat a »keresztény és nemzeti« kurzus embervadászataiból* című emlékiratában.²⁹ Közös volt ezekben, hogy a megvádoltak egyike sem volt kommunista, s hogy Imre Sándorral munkakapcsolatban álltak. Nem tartoztak baráti köréhez, ellenben mindnyájukkal korrekt, kölcsönös tiszteleten alapuló emberi kapcsolata volt.

Az oktatást érintő kérdésekben *Somogyi Bélával* már szakszervezeti vezető korában együttműködött, ami rövid közös minisztériumi munkálkodásuk idején folyamatos vitákkal folytatódott. Kapcsolatuk során mindketten nyílt lapokkal játszottak, s gyakran különböző, sőt ellentétes törekvéseik ellenére korrekt partneri viszony alakult ki közöttük. A Tanácsköztársaság idején egyikük sem kívánt a népbiztosságon dolgozni.

²⁹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat a „keresztény és nemzeti” kurzus embervadászataiból (gépeelt emlékirat).

Dénes Lajos³⁰ tankerületi főigazgatói kinevezésének folyamáról tudomása volt Imre Sándornak, de nem volt része benne. Forrásainkból az sem derül ki, hogy személyesen ismerték-e egymást. Közeli kapcsolatban nem állhattak. Erre utal Dénes Lajos hozzá intézett levelének hangneme is, és az, hogy a Friedrich Istvánnak írt levélre Imre Sándor ráírta: „Jól tudja, hogy [főigazgatói] kinevezését nem tölem kapta.”³¹

E levélben Dénes Lajos írt „régí barátjának”, Friedrich Istvánnak, s egy másikban az éppen ügyvivő miniszter Imre Sándornak: „[A] budapesti tankerületi főigazgatóságról van szó. Előre is ki kell jelentenem, hogy ha az adott viszonyok között ezen volt állásomba visszahívnának, *azt ma semmi esetre sem fogadnám el*. Tehát nem egyéni érdekből beszélek, hanem az ügy erkölcsi és politikai háttere miatt. [...] Miniszter Úr bizonyára tudja, hogy én mindjárt a kommunista uralom elején *önként* elhagytam ezt az állásomat, és kértem a tanári szolgálatba való visszahelyezésemet. A jelenlegi kormány rögtön visszahelyezte az igazgatókat és főigazgatókat állásaikba. Engem nem. Miért? Kommunista voltam? Ezt nem foghatják rám. Vagy talán amíg a főigazgatói teendőket végeztem súlyos hibákat követtem el? Ha ezt mondanák, a legszigorúbb vizsgálatot követelném magam ellen és – nyugodt vagyok – kapnám kérés nélkül is. Tehát nem ezért. Hanem azért, mert *zsidó* vagyok. Ezt különben nem magam találtam ki, hanem keresztény »tanártársaim« diadalmasan *urbi et orbi* [a városnak és az egész világnak hirdetik – D. P.], hogy sikerült megakadályozniuk, hogy a »zsidó Dénes« újra főigazgató legyen. [...] Nem magamért szólok (az én szememben nem fontos a magam személye), hanem azért, mert ez a szellem

³⁰ Dénes [1899-ig Deutsch] Lajos (1879–1942) esztéta, a VII. kerületi főgimnázium tanára, bölcsészdoktor. 1914-től az Országos Színészegyesület Színészképző Iskolájának elméleti tanára. A polgári forradalom alatt budapesti tankerületi főigazgatónak nevezték ki. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor erről lemondott, s visszament tanárnak. 1920-ban elmozdították, 1924-ben kapta vissza nyugdíját, s 1928-tól újra tanított a színiiskolában. Klebelsberg Kunótól megbízást kapott a Nemzeti Színház történetének megírására, s ösztöndíjjal külföldre is utazhatott.

³¹ RL C/39. 26/a. cs. Dénes Lajos Friedrich István miniszterelnökhöz írt 1919. augusztus 13-i levelének másolatán.

nem fogja kímélni az iskolában az ártatlan gyermeki lelket sem, és mert hazugságba burkolózva, nemzeti érdekeket hirdet akkor, amikor végzetes következményű ellentéteket támaszt fel. Amint egy antant diplomata mondta: »A fütykös fehér Lenin-fiúk mellett a kultúra fehér Lenin-ifjai sem tesznek jót a magyar nemzetnek«. Hol voltak ezek a vitéz legények, miért bújtak el gyáván akkor, amikor én ezer veszély között támadtam a kommunistákat – az iskola, a tanárság és egyes üldözött tanárok érdekében? Miért jött csak most meg a szavuk? Most, az idegen katonai elnyomtatás meg a szocialista és radikális társadalmi rétegek – reméljük, ideiglenes és rövid – lenyűgözöttsége sötét napjaiban? De majd csak elvonulnak a mai sötét felhők is, és akkor majd a hazai és külföldi elfogulatlan közvélemény fog ítéletet mondani garázdálkodásukról. Miniszter Úrról tudom, hogy nem kedve szerint való dolgok ezek. Azért mély tisztelettel kérem, nézzen jól körül a kultúra berkeiben és ne engedje, hogy Széchenyi szellemi örökét³² »a nemzeti érdek« jelszava alatt tisztátalan kezek a kulturálatlanság taglójával verjék széjjel.³³

Czakó Ambróval³⁴ a Tanácsköztársaság idején a Pedagógiumban dolgoztak együtt. Amikor Imre Sándort néhány hallgató amiatt támadta, hogy még akkor is nemzeti szellemben tanít, s feljelentették a népbiztosságon is, Czakó többször kiállt mellette.

³² Dénes Lajos Imre Sándor ügyvivő miniszteri beszédeire utalt, melyekben Marx tanításai helyett Széchenyi hagyatékát ajánlotta az igazgatók figyelmébe.

³³ RL C/39. 26/a. cs. Dénes Lajos Imre Sándor ügyvivő miniszterhez írt 1919. augusztus 12-i levelének gépelt másolata. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

³⁴ *Czakó Ambró Lajos* (1887–1974) a ciszterci rend tagja, s 1910–1916 között több gimnáziumának tanára. Tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak. Az 1915-ben kiadott *A vallás lélektana* című munkája miatt egyházilag elítélték, ezért 1916-ban kilépett a rendből, s áttért a református felekezethez. Kiadta *A katolikus papság lélektana. Vallápszichológiai tanulmány a magyar római katolikus vallásról* című könyvét, melyben külön fejezetet szentelt „Az aposztáziának, s az aposztaták lélektanának”. 1917-ben Debrecenben református lelkészi oklevelet szerzett. Közben polgári iskolai tanár volt Budapesten, majd a Pedagógiumban tanított. 1920-ban tanári állásából elbocsátották. 1921 őszétől kiadta a keresztény kurzus „októbrista” bírálatát képviselő *Független Szemle* folyóiratot, melyet 1923-ban betiltottak. Később több kiadványa miatt elítélték, ezért Angliába, majd Kanadába emigrált, ahol Torontóban a United Church lelkésze lett. 1950-ben visszatért a katolikus hitre, és a halifaxi Saint Mary’s University művészet-történet-professzoraként dolgozott nyolcvanéves koráig.

Egyéb kapcsolatukról nincs információnk. A mélyen vallásos, antiklerikális kollégájának az intézeten kívüli szerepléséről Imre Sándornak csak szórványos információi lehettek. Egy előadását hallhatta, egy plakátját láthatta, így tudhatta róla, hogy a népbiztosság melletti, s Szocializmus Állami Propagandája munkatársaként is a vallás fontossága mellett, a történelmi egyházakat bírálva foglalt állást.

1919. augusztus 30-án Czakó Ambró – Imre Sándor felszólítására – beszámolót írt „a proletárdiktatúra alatti iskolán kívüli szerepléséről”: „A proletárdiktatúra kitörése [sic!] után 1-2 nappal dr. Varjas Sándor, mint a Propaganda elnöke, közölte velem, hogy megkérdezésem nélkül kijelölt az agitátoriskolába előadás tartására *»a vallásról«*, melyet meg kell tartanom. Tudta rólam, hogy sem a kommunista, sem a szocialista (akkor még: szociáldemokrata) pártnak nem voltam tagja, s hogy mégis engem jelölt ki, azt vallásfilozófiai munkásságomnak tulajdonítottam. Megkérdeztem tőle, hogy szabadon hirdethetem-e nézeteimet, s midőn erre garanciát kaptam, az előadás megtartását vállaltam.

Ezt a tettemet helyeslem, s meg vagyok győződve róla, hogy missziót végeztem. Tudniillik ez az *első* eset talán az egész világon, s a marxizmus történetében egyedülálló, hogy a vallást védtek. Én a vallásnak az emberi életben való jelentőségére rámutattam, ezt jogosultnak mondtam, ellenben a felekezetiiséget, mint a dogmákkal bíró pszeudo-vallásosságot elítéltem, s a klerikalizmust azért, mert a felekezetiiségnek ex offo [hivatalból – D. P.] fenntartója. Az előadásnak igen jó hatása volt, a jelenvolt munkásság, melynek a lelkében minden marxista jelszó ellenére is tudatlanul él a vallásos érzés, örömmel fogadta azt a gondolatot, hogy a vallás nagy dolog, s hogy bántani nem szabad. Ellenérzésre egy-két jelenlévő egyetemi hallgató részéről találtam, akik kijelentették, hogy ők Marx alapján állnak, ők materialisták és így a vallást nem akceptálják.

Ekkor láttam reálisnak azt a gondolatomat, hogy a munkásság vezetőinek dogmatikus gondolkodása és maga a munkásság közt nagy különbség van. A munkásság meg volna nyerhető minden igaz emberi érték számára, így a vallásnak is, ha az nem jelent klerikalizmust. Így valósággal missziónak fogtam fel

azt, hogy a munkásságnak vallásról beszélhetek. Szíves örömmel tartottam volna több előadást is minden különösebb kérés nélkül is [...], *s nem rajtam múlt, hogy ezek az előadások elmaradtak.* [...]

[É]n a vallást *akkor* védtem nyíltan, mikor az egész szovjet a templomok becsukásáról, a vallás eltörléséről beszélt.³⁵ [...] Azt is *tudtam, hogy a vallásvédelemmel tipikusan antikommunista szerepet játszom*, hiszen a Buharin-féle hivatalos bolsevik program³⁶ is a vallás megsemmisítéséről szól. [...] Az én előadásomat is tudtomon kívül Szabados³⁷ adta ki [...] tele hibával, a második fele hiányzik is, de így is alkalmas arra, hogy tökéletesen igazolja, amit az előadásom jellemzésére fentebb mondtam” – írta igazoló iratában Czakó Ambró.³⁸

A vallás a kommunista társadalomban címmel megjelentetett előadásban ilyen részleteket olvashatunk: „Én, aki évek hosszú sora óta figyelem azokat a belső indítékokat, amelyek szerint az emberek cselekszenek, és amelyek egész életük berendezésére a legnagyobb hatással vannak, azt mondhatom, hogy ezek között a legfontosabb és legeminensebb helyet a vallás tölti be. Mindjárt meg is mondom azt a vezető gondolatomat, amely az én előadásomnak a gerincét fogja alkotni, hogy a vallás nemcsak betöltötte ezt, hanem a jövőben is be fogja tölteni. [...] És ezzel előre jelezhetem, hogy én a vallásnak az emberi életben rendkívüli jelentőséget tulajdonítok. [...] A mai előadásomban három

³⁵ Vö. A *Vörös Újság* 1919. április 3-án *Pokolba a csuhásokkal* címmel deklaráta: „A vallás nem magánügy, hanem közügy, és a proletárállamnak igenis elsőrendű kötelessége a legkérelhetetlenebbül megszüntetni az egyház minden néven nevezendő tevékenységét”. (6.) 1919. április 17-én a Közoktatási Népbiztosság (KN) „a vallás szabad gyakorlásáról és a vallásszabadságról” című rendelkezésben ellenforradalmi „népámításnak” nevezték, hogy a Tanácsköztársaság megakarja szüntetni a vallást, el akarja venni a templomokat. PETRÁK Katalin–MILEI György (szerk.): *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1959. 22–23.

³⁶ BUHARIN Nikoláj: *A kommunisták, (bolsevikiek) programja.* Fordította RUDNYÁNSZKY Endre. Harmadik magyarországi kiadás. A Kommunisták Magyarországi Pártja, Budapest, 1919.

³⁷ Szabados Sándor (1874–1937) szociáldemokrata, majd kommunista politikus, a Tanácsköztársaság idején közoktatásügyi népbiztos, a propaganda és népnevelés irányítója volt.

³⁸ RL C/39. 26/a. cs. Czakó Ambró iskolán kívüli szereplése a proletárdiktatúra alatt. Gépelt másolat. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

nevezetes dologról fogok beszélni. [...] Én azt mondom, hogy a három különböző dolog a vallás, a felekezetiesség és a klerikalizmus” – kezdte előadását Czakó Ambró.³⁹ Majd előadása végén az összegzést így fogalmazta meg: „A vallás maga jó és helyes. De a vallás legyen a te vallásod, a tiéd és senki másé. [...] Légy önálló, légy olyan ember, aki meg tud állni a maga lábán. [...] Minek alávetnünk magunkat a papok hatalmának? Én nem tagadom le a vallásomat, de ahhoz semmi köze sincs a papnak. [...] Arra kell törekednünk, hogy mindenki így gondolkozzék. Akkor majd nem kell a papokat a községekből kiverni, nem kell majd a pénzüket elvenni, mert akkor a papságnak úgysem lesz talaja. A fejlődésnek ez a lehetősége megvan. Nálunk nem nagyon biztatók még a jelek, mert nálunk igen erős a klerikalizmus: nálunk van katolikus klerikalizmus, kálvinista, és zsidó klerikalizmus [...] Arra kell törekednünk, hogy a pap olyan ember legyen, mint a többi.”⁴⁰

E kiragadott idézetből is kitűnik Czakó Ambró felekezetiesség- és klerikalizmusellenes álláspontja, mivel azok – nézete szerint – az emberek közötti különbségek hangsúlyozásával együttműködésük akadályává válhatnak.⁴¹ Ciszterciából lett reformátusként – mai terminológiával – a „maga módján vallásosságot” preferálta hallgatósága előtt, a tradicionális, egyházas vallásossággal szemben. Megértően (nem helyeslően) utalt a Tanácsköztársaság idején az egyházakkal, papokkal szembeni vidéki fellépésekre, atrocitásokra. Úgy vélte: „minden vallást egy hivatalnoktestület vett kézbe, amely abból, amely eredetileg tisztán lelki dolog volt, politikai intézményt csinált. Ez a papság”.⁴² Ő tehát a papság elleni vidéki erőszakos cselekményeket e politikai intézmény elleni támadásokként értékelte.

Álláspontja – átmenetileg – hasznos lehetett a történelmi egyházakkal politikai-világnézeti harcba keveredett proletárdiktatúra számára, amennyiben a hívek, különösen a munkásság és

³⁹ CZAKÓ Ambró: *A vallás a kommunista társadalomban. A Közoktatásügyi Népbiztosság Tudományos és Népszerű Propaganda Csoportjának agitátorképző iskolájában.* k. n., Budapest, 1919. 3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁰ Uo. 3., 11.

⁴¹ E ponton gondolatmenete valamelyest találkozhatott a felekezetiesség-ellenes támadásokkal szembeni Imre Sándor véleményével.

⁴² Uo. 10.

az egyházak közötti kapcsolat gyengítését szolgálta. Vélhetően ezért kapott Czakó Ambró kezdetben fórumot nézetei kifejtésére. Az idő előrehaladtával, az általa „buhariniként” említett nézetek elterjedésével, Czakó álláspontja már vállalhatatlanná vált a proletárdiktatúra propagandagépezete számára. Ahogy a diktatórikus megnyilvánulások – az átmeneti útitárs – Czakó Ambró számára is. Az utak elváltak.

Az idézett szövegekből érthető, hogy a katolikus pap, kereszténypárti Vass József miniszter és államtitkára, a Fehérvári Bajtársi Egyesület ellenforradalmat szervező elnöke, Pekár Gyula⁴³ számára – a „keresztény kurzust” bíráló *Független Szemlé*t is szerkesztő – Czakó Ambró miért tűnt „veszélyes embernek”, akinek tanári működését – a formális szabályokra való tekintet nélkül – mindenképp meg akarták akadályozni.

A *Benedek Marcell*⁴⁴ elleni vádak közt nem szerepelt, de a reális képhez hozzátartozik: a tanár úr szabadkőműves volt korábban, s részt vett a Radikális Párt kultúrprogramjának kidolgozásában. Fegyelmi ügyével kapcsolatban Benedek Marcell naplójában található további információkat. Még a fegyelmi eljárás előtt, távollétében „a Markó utcai főgimnázium tanári karatitkos szavazással egyhangúan megállapította, hogy velem, ha esetleg állásomban meghagynának, nem hajlandó együtt tanítani”. Ennek hallatára Benedek Marcell közölte apjával, Benedek

⁴³ *Pekár Gyula* (1866–1937) öt nyelven beszélő újságíró, irodalmár, az MTA levelező tagja, kereszténypárti politikus, az ellenforradalmi Fehérvári Bajtársi Egyesület elnöke volt. 1919 augusztusában nem értett egyet József királyi főherceg, altábornagy ideiglenes kormányzóvá történő felkérésével, attól tartva, hogy sikertelenség esetén kompromittálja magát. Friedrich István a főherceg felkérésével kész helyzet elé állította őt, így sértődötten távozott a megbeszélésről. (LÁBAY Gyula: I. m. 178–179.) 1919 augusztusától 1921 júniusáig a VKM politikai államtitkáraként a forradalmakban szerepet vállaltaknak, kommunistának, szocialistának minősített/vélt pedagógusok, értelmiségiek állásukból, tisztségükből való eltávolításának kérlelhetetlen híveként lépett fel. Elnökként így járt el a Petőfi Társaság tagjaival szemben is.

⁴⁴ *Benedek Marcell* (1885–1969) középiskolai (1919-ben, majd 1945 után egyetemi) tanár, író, irodalomtörténész, műfordító, színházigazgató. 1910-től szabadkőműves, Jászi Oszkár barátja, az őszirózsás forradalom idején az Országos Középiskolai Tanáregyesület főtitkára, a Nevelőmunkások Országos Szövetségének elnöke, a VKM külső munkatársa.

Elekkel és a családjával: „a »keresztény és nemzeti« irányzat idején nem kívánok tanítani”.

Ellene több vádat fogalmaztak meg. „Az első nem egészen törvényes, mert a vizsgálat csak a proletárdiktatúra idején elkövetett cselekményekre szól, ez pedig novemberi beszédemet firtatja (»az iskola hazudott«)”.⁴⁵ Ez arra utalt, hogy Benedek 1918. november 10-én a budapesti V. kerületi főgimnázium önképző körében tartott – a diákok által utóbb röplap formájában is kiadott, Imre Sándor által annak idején is bírált – beszédében kifejtette: ünnepelniük kell az „Új Magyarország győzelmét a régin”, s „az Igazság győzelmét a hazugságon”. A régi Magyarországon „az elnyomás ürügyéül a nemzetiségi veszedelmet hozták föl. A magyarság vezető szerepének hangoztatásával csináltak szociális elnyomást, amely a magyar nép nagy tömegeire éppen úgy nehezedett, mint a nemzetiségekre”. „A tanárok idegen érdekekért hazudtak. Hazudtak, mert nem volt szabad megmondaniuk az igazságot a régi rend fojtogatása alatt.” Ma „az Igazságot mondjuk, együtt dolgozunk mindnyájunk javára. Az osztályérdeket felváltja az emberiség érdeke. A haza fogalma szentebb lesz ezentúl, mert megfosztjuk hazug és káros értelmétől, amely szembeállította a néppel. A vallás többé nem elválasztó, egymás ellen uszító eszköz az osztályuralom kezében stb.”.⁴⁶

A gimnáziumban Pintér Jenő⁴⁷ főigazgató részvételével megtartott fegyelmi tárgyaláson ezzel kapcsolatban Benedek kijelentette: „A novemberi beszédben az igazságot mondtam. Belátom, hogy kollégáim szempontjából rosszkor és rossz helyen mondtam el, egész működésemből ez az egyetlen, amit sajnálok.”

⁴⁵ BENEDEK Marcell: *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 310–311.

⁴⁶ RL C/39. XLVII. k. Vö. Szocialista kultúrpolitika. *Népszava*, 1919. február 8. 2.; BENEDEK Marcell: I. m. 293–294.

⁴⁷ *Pintér Jenő Pál* (1881–1940) konzervatív irodalomtörténész, az MTA levelező, majd rendes tagja, a Szent István Akadémia tagja, budapesti tankerületi főigazgató. (Imre Sándorral való kapcsolatához lásd például SZÜTS-NOVÁK Rita: Új utak az Imre Sándor kutatásban: Imre Sándor művelődéspedagógus Pintér Jenő irodalomtörténészhez írott leveleinek [1913–1940] biográfiai jelentősége. *Közéletések*, 1919. 3–4. 6.)

Arra a kérdésre, hogy miért vállalta el az egyetemi tanítást, Benedek Marcell azt válaszolta: „mert ott szabad voltam”.

Amikor a tárgyaláson megkérdezték „miért írtam nyilatkozatomban, hogy a mostani időben nem akarok tanítani. Nyugodtan kezdek válaszolni, de amint felsorolom mindazt, amit a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató reakció bűneiről [...] hallottam, felállok és hangosan kiáltom:

Ha az a magyarság, aminek nevében ma égetnek, gyilkolnak és ártatlan embereket kenyerüktől fosztanának meg, akkor én nem vagyok magyar! Ha az a kereszténység, aminek nevében ma a szabad gondolatot elnémitják, és egy emberfajtát üldözőbe vesznek: én, aki egész életemben Krisztus tanítványának érzetem magamat, nem vagyok többé keresztény!⁴⁸

Egyéb forrás híján nem tudhatjuk: a történeteket mennyire színezte ki utólag az emlékezet. Imre Sándor hagyatékában megőrződött egy rövid összefoglalása a fegyelmi bizottság véleményének: „Az októberi forradalomról lázító beszédet mondott az ifjúságnak. A proletárdiktatúra alatt az egyetemen, a tanárképzőben és az V. kerületi főgimnáziumban és főreálban előadásokat tartott. Védelmi iratában *kommunistának vallja magát*. Tetteit nem tagadja és azokért minden felelősséget vállal. Hivatalvesztés. Az ítélet helyes.” Imre Sándor a dőlt betűvel szedett részt megkérdőjelezte, és ráírta: „Tévedés! Az ítélet álságos! A tanárokkal való viszony! Dolgozott Magyarország integritásáért!”⁴⁹

Utóbbival kapcsolatban Benedek Marcell, aki időközben könyvkiadóktól a tanításnál jobban fizető munkákhoz jutott, naplójában megemlítette: „egy napon – kötelességből és szívem szerint is – meglátogattam a minisztériumban régi főnökömet, Imre Sándort. [...] Amikor elmondtam neki a tárgyalás lefolyását, és mosolyogva megemlítettem, hogy a francia memorandumról⁵⁰ egyszerűen megfeledkeztem: nem hagyta annyiban a dolgot.

⁴⁸ BENEDEK Marcell: I. m. 313–315.

⁴⁹ RL C/39. 26/a. cs.

⁵⁰ A külügyi népbiztosság számára készített Benedek Marcell egy memorandumot arról, hogy a magyar népoktatás mennyivel magasabb szintű, mint azon államoké, ahová területeket elcsatolni készülnek. BENEDEK Marcell: I. m. 307.

Írd meg ezt hivatalos formájú levélben, én majd az iratokhoz csatoltatom. Akármi történik, erkölcsileg csak hasznodra lehet.

A levelet megírtam. Imre Sándor bizonyosan meg is tette, amit ígért, de karácsony előtt való nap [...] behozták a postát [...] az elcsapatásom. Egyetlen hosszú, zűrzavaros, nyelvtanilag is bárgyú mondat. »Igazgató úrnak az a beszéde, amely miatt tanártársai egy része katedrára méltónak már akkor sem tartotta, még a Tanácsköztársaság előtt hangzott ugyan el, azonban az a tény, hogy a Tanárképzőben és az egyetemen előadásokat tartott, valamint a fegyelmi bizottság előtt tett azon kijelentése, hogy a magyarság mai magatartása lehetetlen éra, és hogyha az a magyarság, ami ma van, akkor saját maga nem magyar ember, a bizottság tagjaira egyhangúan azt a benyomást tette, hogy a jövőendő magyar ifjúság nevelésére nem alkalmas, miért is Igazgató urat állásvesztésre ítélem. Haller».⁵¹

Ennyi kiegészítő információ bizonyára segítségére lehet olvasóinknak Imre Sándor alábbi memoárrészletének értelmezésében, melynek ritkasága abban áll, hogy egy, a kurzus hívei által hírbe hozott, kényszerszabadságot államtitkár emlékezik a fegyelmi tárgyalásokkal kapcsolatban a VKM-ben történetekre.

⁵¹ Uo. 319–320.

Forrás**1. Részlet Imre Sándor 1922. évi „Egy adat a »keresztény és nemzeti« kurzus embervadászataiból” című visszaemlékezéséből**

Az a mesterségesen terjesztett híresztelés, hogy „a kommunistákat” és a zsidókat pártolom, és a bűnösöket menteni igyekszem, különös hatású volt.

Egyszer a numerus clausus miatt az egyetemről kimaradt zsidó lány érdekében egyik római katolikus egyházmegye nagytekintélyű kanonokja (Kolozsváry Mihály, Vácról) jött hozzám azzal, hogy bizonyosan különösnek tetszik, hogy ő zsidót támogat, és tudja, hogy nem is tartozik a dolog hozzám, de reméli, hogy „itt” (háromszoros hangsúllyal mondta) megértésre talál. Meg is értettem, s a teljesen igazságos és mégis reménytelen ügyel Haller miniszterhez utasítottam.

Máskor súlyosan és alaposan vádolt emberek fordultak hozzám, hivatkoztak arra, hogy én tudhatom, mit jelent vádak alatt szenvedni, s igen csodálkoztak, hogy egyedül a pártatlanságot és a tárgyilagosságra való törekvésemet ígértem nekik, ami magától érthető. Egy idő múlva meg már vádolni kezdtek és ma is vádolnak, hogy nem exponáltam magamat eléggé a fegyelmi ügyekben vádoltak érdekében!

Eleinte minden egyes ügynek az iratait alaposan átnéztem, a fegyelmi tanács tárgyalásait irányítani igyekeztem,⁵² döntés előtt a magam álláspontja mellett többször erősködtem is, nemegyszer sikerrel. Úgy fogtam fel, hogy minden egyes esetben tartozom az igazságot személyesen keresni, s amit találtam, minden erőmmel érvényesíteni.

⁵² A VKM fegyelmi tanácsait abban az időszakban többször átszervezték. Voltak a proletárdiktatúrával kapcsolatos fegyelmi tanácsok, Imre Sándor ezekben is részt vett, illetve elnökölt, s volt olyan, amely az egyéb fegyelmi ügyekkel foglalkozott. Lásd például az 1.737/1920. eln. számú VKM rendeletet. (RL C/39. 26/a. cs. 588.)

Messzire kiható politikai kérdésnek néztem a fegyelmi-eket. A nemzeti önvédelem kötelességének tekintettem a bűnösök megbüntetését, az iskola megtisztítását, de a nemzeti megerősödés veszedelmét láttam abban, ha ártatlan embereket elítélünk, vagy csekély hibáért súlyosan büntetünk. A bosszú vágya lelkemből mindig hiányzott, s mint államtitkár sem akartam, hogy az állam életében tere legyen, mert ennek káros következményeitől az első naptól fogva nagyon tartottam.

Ezért kértem Huszár Károlyt arra, hogy a döntő fegyelmi tanácsban mindig maga elnököljön, s hogy az állásvesztésre ítéltet az ítélet aláírása előtt hallgassa ki a tanács előtt: mit tudnak mondani, s nézzen a szemükbe. Eleinte ez így is történt. Haller azonban már kevés ülésen vett részt, egyszer sem hívott be elítélteket, de nem volt érzéketlen a mentő adatok irányában sem.

Csakhamar azonban, – előttem ismeretlen előzmények után, talán a zavaros politikai helyzet okozta elfoglaltsága miatt – teljesen átadta az elnöklést Pekárnak. Ezt végzetes hibának tartom, mert Pekár legszívesebben állásvesztést mondott ki, s a mentő körülményekre való minden figyelmeztetést fölényes, sőt, gyakran gúnyos módon fogadott. Elnöksége azért végzetes, mert tömérdek felesleges keserűséget okozott, és igen sok megtéríthető, vagy megnyerhető embert elvadított. Ő maga erről nyilván nem is tud, s hihetően azt hiszi, hogy a magyarságnak és a nevelésnek hasznot tett.

Úgy látom, rám nézve is végzetes lett a fegyelmi tanácsban való együttlétünk. Kétségtelen, hogy tőle indult ki a rólam szóló, gyanúsító híresztelés. Először az öcsémtől⁵³ hallottam, hogy Pekár Mihály hozta a hírt: „Sándor minden zsidót, szabadkőművest, kommunistát védelmébe vesz”. Egyszer Pekár Mihállyal⁵⁴ a Gresham-palota előtt találkozva megkérdeztem, honnan veszi ezt. Megmondta, hogy „egy társaságban Gyula beszélt nagy felháborodással” és hiába kételkedett ebben Pekár Mihály, erősködött, hogy „ott, mellette ülve” teszek így. Azt már csak a sajtópör főtárgyalásán hallottam, hogy az egyik ülés után titkárának,

⁵³ Imre József (1884–1945) szemész orvos, egyetemi tanár.

⁵⁴ Pekár Mihály (1871–1942) orvos, fiziológus, egyetemi tanár.

Felicides Románnak⁵⁵ mondta: „Nahát, ez az Imre Sándor a legnagyobb kommunista, nincs olyan, akit ne védene!” Pedig ez súlyos fogalomzavarra mutat.

Ott a fegyelmi tanácsban valóban kerestem azt is, ami a vádlott javára szól, s mindig rámutattam, ha úgy vettem észre, hogy a feljelentők ferdítettek, avagy a vizsgálat hiányos. De ez nem a pártoskodó védő szerepe volt, hanem a pártatlan bíró kötelessége.

S e kötelességemet teljesíteni voltam kénytelen a fővárosi kereskedelmi iskolai tanárok ügyeiben. Ezek között sok volt a nagyon bűnös, de csak annál szükségesebb, hogy a vizsgálat pontos és pártatlan legyen. Márpedig egyik sem volt, sőt, hamarosan meggyőződtem arról, hogy e vizsgálobizottság elnöke, Kirchner Béla⁵⁶ főigazgató, pontosságra és pártatlanságra képtelen. Ez a gyűlölködő, elvakult, az önbírálatra is képtelen ember nem értette és nem tűrhette a pártatlanságra vonatkozó figyelmeztetésemet, sem az üléseken tett észrevételeimet és kérdéseimet, s ő lett a második híresztelője annak, hogy a kommunistákat védem.

Felfogásomat tisztán mutatja az a néhány sor, amelylyel a 193.323/1919. B. V. sz. alatt a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének a fegyelmi ügyek tárgyában beadott kívánásaira küldött válasz végződik. Az egészzet előzetes megbeszélés alapján Gévay-Wolf Nándor⁵⁷ miniszteri tanácsos írta meg, azután toldottam hozzá 1919 októberében a következő szöveget: „Teljesen egyetértek a t. Elnökség beadványának azzal a felfogásával, hogy a proletárdiktatúra alatt való magatartásukért elsősorban azokat kell felelősségre vonni, akik a hivatalos kötelességen túlmenve, törvénytelen ségek elkövetésében kezdeményezőleg léptek fel, erőszakoskodtak, vétségeket, bűntényeket követtek el.

⁵⁵ Felicides Román (1888–?) 1910-tól a VKM szolgálatában állt. 1918-ban a Kultuszminisztériumban Somogyi Béla titkára lett, a Tanácsköztársaság idején Lukács György mellé volt beosztva. Később Pekár Gyula titkára. 1918-ban a Szociáldemokrata Párt, az ellenforradalom idején a Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párt tagja. Klebelsberg Kunó minisztersége idején miniszteri titkár.

⁵⁶ Kirchner Béla (1864–?) kereskedelmi iskolai tanár, tankönyvszerző, főigazgató.

⁵⁷ Gévay-Wolff Nándor (1874–1943) miniszteri tanácsos, majd helyettes államtitkár.

Én sem akarom, hogy »ártatlanok üldöztessenek, s a párt- és fajgyűlöletnek, az egyéni gyűlölségnek, és kenyéririgységnek martalékául dobassanak oda«. Épp ily határozottan gondoskodni kívánok azonban arról, hogy kellően bünhődjenek mindazok, akik akár az iskolán kívül a proletárdiktatúra érdekében folytatott tevékenységükkel segítették elő a mai állapotok bekövetkezését, akár pedig bent az iskolában a tanulók lelkének nem való tanítással, a nevelés céljával ellenkező példájukkal a magyar nemzet erkölcsi romlását előidéztek, vagy súlyosbították. Ami ilyen eddig napfényre került, annak megítélésében nem talállok enyhítő körülményeket, mert a nemzeti és erkölcsi szempontok megcsúfolására tanítót és tanárt »ellenállhatatlan kényszer nem hajthat«⁵⁸.

Ebből nem látszik engedékenység, sem megbocsátás, sem védelem.

Kezdetből sürgettem a vizsgálatok gyors elintézését. Az e tárgyban ügyosztályaim főnökeivel tartott értekezletet már 1919. szeptember 9-én azzal nyitottam meg, hogy „a tanári társadalom minden tagja nagy izgalommal várja annak a vizsgálatnak megindulását és lebonyolítását, amely a tanárság egyes tagjainak a kommunizmus előidézésében és fennállásában való részvételét tisztázni hivatva van. Némelyek megtorló igazság érvényesülését, mások függő helyzetük megoldását várják tőle. Kívánatos tehát, hogy a vizsgálat azonnal meginduljon és a lehető legrövidebb idő alatt befejezést nyerjen”.

Amíg irányítani tudtam a fegyelmi tanács tárgyalásait, addig gyorsan is ment a dolog, de ez nem tartott soká. Felszólalásaim miatt csakhamar kellemetlen lettem Pekárnak, hiábavaló kínládásom magamnak is terhemre lett. Mikor a hírlapi támadások erősödtek, éreztem, hogy csak a gyanút erősítem magam ellen, de használni nem tudok. Azért az üléseken mégis részt vettem s nem hallgattam el a véleményemet, bár Pekár szinte fenyegetően mondta, hogy majd előterjeszti a miniszternek az állásponto-

⁵⁸ A 193823/1919. B. V. számú rendelet szövegét és az azonos számú, Huszár Károly miniszter által aláírt, a szakszervezeti elnökséghez címzett, Imre Sándor kézzel írt betoldását tartalmazó 1919. október 27-én kelt levelet és fogalmazványait lásd RL C/39. 26/a. cs.

mat, s mondjam el ott is. Mikor azonban a sajtóperem tárgyalása után⁵⁹ tőle magától hallottam, hogy azért nem jött el tanúskodni, mert „úgyis elég rosszat mondanak a minisztériumról, nem akarta még ezt a szomorú dolgot is a nyilvánosságra vinni”, elmaradtam a fegyelmi tanács üléseiről teljesen.

Ezt egy ízben Vass miniszternek⁶⁰ meg is mondtam. Nem szólva itt az ülések külsőségeiről, az egyes tanácsok összeállításának módjáról, ami mind felettébb jellemző, csak említem, hogy elmaradásom és általában a fegyelmi ügyekben 1920 vége óta való tartózkodó magatartásom miatt⁶¹ gyakran van aggodalmam: ha nem is volt kilátásom a sikerre, mégiscsak ki kellett volna tartanom. De ennek semmi értelmét nem láttam: hiszen nemcsak a törvényszéki, hanem még a táblai, sőt kúriai ítélet után is a régi mellőzés állapotában maradtam.

Rajtam is rajtam volt a kommunista bélyeg, efféle ügyekben egyetlen egyszer sem sikerült Huszár után egyetlen minisztert sem a magam véleményének megnyernem. Ezért, mint minden egyébben, a kommunista fegyelmi ügyekben is még jobban félrehúzódtam. Várom, hogy a liberális, radikális és szocialista tanárok majd ezért részesítenek támadásban, s bizonyosan megérem, hogy konjunktúrás [sic!] kurzuslovagnak neveznek. (a „Hétfő Lap” 1922. szeptember 4-i száma így nevezett.)

Magatartásomnak általános jellemzéséhez tartozik még, hogy komolyan akartam vétetni a miniszteri rendeleteket, s a tanároknak csak a kommunizmussal való viszonyát vizsgáltam. Sem azt, hogy zsidó, sem azt, hogy szabadkőműves, radikális vagy

⁵⁹ A Budapesti Büntető Törvényszék 1920. november 8–30. között folytatta tárgyalásait.

⁶⁰ Vass József (1877–1930) katolikus pap, a budapesti tudományegyetem teológiai karának egyetemi tanára, kalocsai nagyprépost, kereszténypárti szociálpolitikus, parlamenti képviselő, 1920. augusztus 15-től közéleti, december 16-tól vallás- és közoktatásügyi miniszter. Majd 1922. június 16-tól haláláig a népjóléti és munkaügyi tárcát vezette. Többször helyettesítette a kormányban Bethlen István miniszterelnököt.

⁶¹ Egykorú feljegyzései szerint 1921. február 7-én és 17-én Imre Sándor részvételével tárgyalták Somogyi Béla ügyét. 1922. július 29-én a VKM fegyelmi tanácsa Imre Sándor elnökletével tárgyalta polgári iskolai tanárok Tanácsköztársasággal kapcsolatos ügyeit is. (RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor feljegyzése az ülésről.)

régi szocialista nem tartottam senkire nézve elegendőnek az elítélésre. Az úgynevezett első forradalom idején szerzett tapasztalataim alapján mindig igyekeztem élesen elkülöníteni a kommunistákat a szokott névvel „progresszívnek” mondható tanároktól.

S nagy bajnak, ma még beláthatatlan szerencsétlenségnek tartom, hogy ebben magamra maradtam. Sem közéletünkben, sem belső és külső politikánkban, sem köznevelésünkben nem tartom érinthetetlenül jónak mindazt, ami 1918. október 31. vagy 1914 augusztusa előtt volt. Nem tartom bűnnek a bírálást és megbecsülöm a javítani törekvőket. Sok bajunk forrását látom abban, hogy idejében nem hallgattunk a figyelmeztető hangokra, akár tetszett az illetők orra, vagy modora, akár nem.

Másfelől pedig a legrosszabb politikának tartom, hogy más-ként gondolkodókat ellenségnek tekintsünk, vagy éppen hirdessünk, és ilyenekül meg is bélyegezzünk, s ezzel sokakat, akaratuk ellenére magunktól végképp elriasszunk. Ezt a politikát követtük régóta, látom, hogy ennek mi lett a következése. E nélkül nem lett volna akkora serege tanult, sőt tudós emberekből a tanácsállamnak.

Ezért ennek folytatásában nem akartam részes lenni, sőt szerettem volna legalább a magam területén ezt az öngyilkos politikát megváltoztatni. Ez volt a vezető gondolat, s effélék voltak a szavak is abban a négy felszólalásomban, amelyet végeredményben sikertelenül mondtam el a fegyelmi tanácsban az előttem megfordultak közül a legnevezetesebb négy esetben: Benedek Marcell, Dénes Lajos, Somogyi Béla és Czako Ambró esetében.

Benedek Marcell ellen nagy volt az ingerültség a középiskolai tanárok egy részében, s a vizsgáló bizottság állásvesztésre kívánta ítéltetni. Részletesen előadtam a fegyelmi tárgyaláson mindazt, amit Benedeknek 1918. október 31. óta való működéséről tudtam. Velem való együttműködését, a diákok mérsékelt szellemű szervezésére, a szocialista diákszervezkedés meggátolására irányuló törekvését, a külügyminisztérium megbízásából a magyarság érdekében írt tanulmányát, a népbiztosságtól forradalmi tárgyú és célzatú röpiratok megírására nyert felszólítás és a kínált tiszteletdíj visszautasítását. Elmondtam, amit a tanárképzői előadásairól a tanítványaimtól hallottam, akik azok tisztán

tudományos és tanulságos voltáról nekem napról-napra beszéltek. Kifejtettem, hogy Benedek sem kommunista, sem felforgató működést nem végzett. A diktatúra idejéről ellene felhozottak büntetést nem, legfeljebb helytelenítést érdemelnek, az azelőtti időről pedig egyfelől tanúskodom, hogy nem káros, hanem mentő célzatú munkát folytatott, másfelől kijelentem, hogy vele, mint akkori közvetlen főnöke elintéztem azt a kérdést is, amelyet most felhasználnak ellene. Tudniillik az iskolában az addigi tanítás hazugságairól mondott beszédének elhibázott voltáról meggyőztem, s nem tartom helyesnek, hogy most felmelegítjük.

Akkor persze még nem tudtam, hogy az én tanúskodásom inkább súlyosbító, nem tisztázó hatású! Azon az ülésen elértem célomat annyiban, hogy felszólalásom hatására Pintér Jenő is az elmozdítás ellen nyilatkozott, s Huszár miniszter – bár kijelentette, hogy ő Benedek Marcellt el akarta csapni – enyhébb büntetést mondott ki. Azt hiszem, főként annak lehetett hatása, hogy a tanároknak Benedek iránti hálátlanságára mutattam rá (a IV. tanárkongresszus fő embere ő volt), s hogy kértem, ne vadítsuk el a másik táborba. Amint Huszár elment, még nem volt kiadva az ítélet, s Haller Benedeket állásvesztésre ítélte. Az ügyiratot neki előterjesztő Viszota Gyula⁶² már Huszár idejében is ezt akarta.

Dénes Lajos ügyének tárgyalását sokszor sürgettem, s amikor végre 1920. március 31-én rá került a sor, az előterjesztés meghallgatása után kijelentettem, hogy az ítéletben nem kívánok részt venni egyrészt azért, mert éppen Dénes ügyében pártoskodással vádolnak, s az ítéletet nem akarom támadásnak kitenni, másrészt azért, mert ha már a vizsgálóbizottság ki nem hallgatott, itt kívánok előadni Dénesre vonatkozóan határozottan mellette szóló dolgokat. Egyúttal javasoltam, hogy ne legyen ítélő tagja a tanácsnak Viszota Gyula, aki a vizsgálat folyamán tanú volt, főként pedig Pintér Jenő, akiről köztudomású, hogy Dénessel személyesen is ellentétben van.

⁶² Viszota Gyula (1871–1947) irodalomtörténész, az MTA és a Szent István Akadémia tagja, budapesti tankerületi főigazgató, majd a középiskolai ügyosztály vezetője.

Pekár két másik tagot hívott be, s a következő ülésen ezek előtt részletesen elmondtam, hogy Dénes miként lett Lovászy⁶³ alatt főigazgató-jelölt, Kunfi alatt miként állt szemben Hajtaival⁶⁴ és a szocialista irányzattal. A vizsgálati adatok közül felsoroltam azokat, amelyek Dénesnek a kommunistákkal szemben ellenzéki álláspontját mutatták, felolvastam 1917-ből való hazafias iskolai beszédét.

Ekkor már tudtam, hogy hiába beszélek, de elmondtam, hogy ám mondja ki a nemzetgyűlés az október 31.–március 21. közötti kinevezések érvénytelenségét, de amíg ez nem történik meg, Déneshez ne nyúljanak, mert elmozdítását sem kommunista-sággal, sem hazafiatlansággal igazolni nem lehet, s egyenesen képtelenség, hogy azt az embert fozszuk meg az állásától, aki azt a diktatúra elején önként hagyta el.

Figyelmeztettem a tanácsot, hogy ilyen ítélet súlyos minta lehet majd a következő politikai irányok számára, s hogy éppen Dénes a tanultsága, politikai ügyessége, írói és szónoki készsége segítségével bizonyára felhasználja az igazságtalan ítéletet a mostani egész »kurzus« ellenében. Ez sem használt, a következő ülésen (április 8-án) a hivatalvesztést kimondták. Ekkor éppen a sajtóperem ügyében az ügyészségen voltam, a tárgyalást tehát nem hallottam, úgysem szólaltam volna fel másodszer. Ma is bizonyos vagyok abban, hogy ez az ítélet igazságtalanság, és ostobaság, s hogy még megbosszulja magát.

Itt említem meg, hogy erről a tanácsülésről s általában a közép- és polgáriiskolai fegyelmi ügyekről tudtommal semmi sem jutott nyilvánosságra. A főtárgyaláson sem kérdeztek a vádlottak és védőik semmi olyan részletet, ami azt mutatná, hogy tudnak valamit, s így a Dénes-ügyről is csak az került szóba, hogy késleltettem-e. Abból, hogy a fegyelmi tanácsban történetekre nézve Kirchner Béla főigazgató, Pilinszky Ferenc miniszteri tanácsos

⁶³ Lovászy Márton (1864–1927) politikus, író, lapszerkesztő. 1918. október 31-től december 22-ig vallás- és közoktatásügyi, majd 1919. augusztus 15-től szeptember 11-ig külügyminiszter.

⁶⁴ Hajtai Ferenc (1878–1956) főgimnáziumi tanár, majd – Imre Sándor megkérdezése nélkül – Kunfi Zsigmond által kinevezett tankerületi főigazgató volt, a VAOSZ középiskolai reformtervének egyik kidolgozója.

és Steinecker István miniszteri tanácsos kihallgatását kérték, azt következtetem, hogy a kereskedelmi iskolai tanárok fegyelmi ügyeiről akartak tudakozódni, s itt nyilván főként Somogyi Béláról. (Kézzel betoldva: Ez is azt bizonyítja, hogy Kirchner Béla volt a híresztelések forrása.)

Somogyi ügyét akkor délben tárgyaltuk, amikor (1920. február 17-én) este megölték.⁶⁵ Néhány órával azelőtt hivatalvesztést mondott ki rá a fegyelmi tanács. Azt hiszem ez volt Pekárnak az igazi oka, amiért nem engedte magát a hivatali titoktartás alól felmenteni, mert ezt az ítéletet is lehetetlen igazolni.

Kirchner Béla adta elő a vizsgálóbizottság javaslatát, s maga is ajánlotta az állásvesztés kimondását. Az igazság iránt tartozó kötelességemre hivatkozva mindent elmondtam, amit az ügyre vonatkozóan tudtam.

Három pontból állt a beszédem:

1. Somogyi ugyan nyilvánvalóan szociáldemokrata, de Huszár is, Haller is kijelentette, hogy a pártállás magában véve senki elítélésére nem lehet alap.

2. Somogyi nem volt kommunista. Arra, hogy nem akarta és ellenezte a diktatúrát ismertettem két beszélgetésemet Somogyival.

Az egyik 1919 februárjában volt, Kun Béla megveretése utáni napon,⁶⁶ az Országház-téri⁶⁷ nagy felvonulás órájában, amikor Somogyi Béla egyebek közt ezt mondta: „Régen megmondtam, hogy ezt az éretlen és gonosz kommunista mozgalmat csak egy módon lehet elintézni: a falhoz állítani 10-12 vezért és agyonlőni. A többi majd elhallgat. Pogánynak⁶⁸ is ez a véleménye.” (!)⁶⁹

⁶⁵ Lásd ehhez: Somogyi Bélát meggyilkolták. *Népszava*, 1920. február 20. 1.; Temetünk. *Népszava*, 1920. február 22. 1.; SZINAI Miklós: *Ki lesz a kormányzó? A Somogyi-Bacsó-gyilkosság háttere*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

⁶⁶ 1919. február 21-én.

⁶⁷ A mai Kossuth téren.

⁶⁸ Pogány József (1886–1938) újságíró, irodalomkritikus, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, a Budapesti Katonatanács vezetője.

⁶⁹ A *Népszava* székházánál 1919. február 20-án történt atrocitások nyomán kiéleződött a szociáldemokraták és kommunisták ellentéte. Somogyi Béla ennek hatására mondhatta ezt Imre Sándornak.

A másik március 22-én volt, a diktatúra első napján, amikor tüntetően otthagyta a népbiztosságot, s előttem egyes új nagyságokról, mint politikusokról és emberekről is megvetően szólt, s a diktatúrával minden közösséget megtagadott.

Hivatkoztam a szobámban 1919. március 7-én lefolyt jelenetre, mikor Fogarasi Béla⁷⁰ Somogyival szemben az egyetlen illetékes szocialista tanügyi körnek nem a Somogyi-féle szakszervezetet, hanem az ő VAOSZ⁷¹ szakosztályát hirdette. A vizsgálat adatai is megcáfolták azt az állítást, hogy Somogyi Béla a diktatúrával egyetértett volna.

3. Arra, hogy Somogyi terelte be a Szakszervezetbe az egész tanítóságot és tanárságot, elmondtam, hogy Somogyi 25 éve folytatja a szervező munkáját, s mégis mikor államtitkár lett, még nem volt 5000 tagja a szakszervezetnek, a tanárok és tanítók tömegéből. Pedig tudom, hogy 1918 decembere óta, különösen mikor híre lett, hogy Kunfi lesz Lovászy utódja, rohamosan kezdtek észrevenni az emberek, hogy ők is régi szocialisták (erről Zigány Zoltán⁷² beszélt nekem többször keserűen), s tódultak nemcsak a Tanítók Szakszervezetébe, hanem magába a Szociáldemokrata Pártba is. Somogyi Béla a sok újoncnak nem örült. Előttem gúnyosan beszélt arról, hogy egyszerre mennyi a régi szocialista, „még itt a minisztériumban is”. Alig jöhet – úgymond – hozzá valaki, hogy erről ne értesítse. Nem Somogyi erőszakosságának, hanem a diktatúra előtt a tanítók és tanárok gyávaságának és gerinctelen alkalmazkodásának kell tehát tulajdonítanunk a Szakszervezet megnövekedését; a diktatúra kitörése után pedig a már nem Somogyi által irányított hivatalos erőszaknak. Ha Somogyi Béla lelkiismeretlen tanár volt, az nem kommunista ügy, s ezért egyébként el kell járni.

De mindettől eltekintve azt ajánlottam a tanácsnak s különösen a politikus elnöknek a figyelmébe, hogy Somogyi Béla el-

⁷⁰ Fogarasi Béla (1891–1959) filozófus, 1918 decemberétől a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja, a *Vörös Újság* szerkesztője. 1945 után egyetemi tanár, az MTA tagja.

⁷¹ Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége.

⁷² Zigány Zoltán (1864–1921), a radikális tanítómozgalom vezető alakja. 1918 novemberében a *Néptanítók Lapja* főszerkesztőjévé nevezték ki.

ítélése tömérdek hívére milyen hatású lesz, s hogy képtelenség a Szociáldemokrata Pártot számba nem venni, ha netán most elerjedtnek látszik is. Nem szabad Somogyit, a párt szellemi vezérét a kommunizmussal való egyetértéséért, vagy éppen együtt dolgozásáért itélni el, mikor az ellenkezője a párt előtt köztudomású.

Somogyival kapcsolatban nem ezt a beszédemet írták ki rólam, hanem azt, hogy tankönyvet „óhajtottam” vele íratni. Ezt a kérdést nem lehetett tisztázni Somogyi halála miatt. Magam csak azt mondhatom, hogy semmi ilyen óhajtást nem fejeztem ki, sem azt a kijelentést nem tettem, hogy szívesen megbíznám tankönyvírással.

A dolog így áll. 1919. augusztus 14-én vagy 15-én Somogyi nálam járt, mint ügyvivő miniszternél s elszámolt a népbiztosságtól olvasókönyv szerkesztésére kapott pénzzel. Erről a megbízásról nem tudtam, s valami olyasfélét mondtam, hogy nem hittem volna, hogy ezt rá bízzák, hiszen nem volt az ő emberük. Elmondta, hogy nem volt emberük semmi ilyen munkára, s őt nagyon kérték. Ő elvállalta azzal a feltétellel, hogy a maga felfogása szerint állítja össze a könyvet, s csak szocialista könyv lesz, nem kommunista. Most a pénzt visszaadja, s a kéziratát megtartja.

Erről beszélve közben mondtam valami olyat, amire Somogyi Béla a jegyzőkönyvbe foglalt módon emlékezett. E szavakat írva most úgy rémlik, mintha arról lett volna szó, hogy a pénzt visszafizesse-e avagy adja át a kéziratot, hiszen én megbízhatnám, így a megbízást fenntartanám. Nem tudok pontosan emlékezni, de valami ilyesminek kellett lennie, mert Somogyi Béla nem mondta volna másképp. Szavaim alapja pedig az volt, hogy Somogyi a legjobb elemi iskolai tankönyvírók közé tartozik, könyvei régóta közkézen vannak állami engedélyezéssel, csak nem a saját neve alatt, s óhajtottam volna látni ezt a kéziratát, mert ebben bizonyosan volt sok olyan is, amit jól értékesíteni lehetett volna. Akkor foglalkoztam éppen azzal, hogy a középfokú iskolákban a közgazdasági és társadalmi ismereteknek helyet adjanak (Huszár miniszter utolsó rendelkezése lett aztán ez), s arra gondoltam, hogy Somogyi Béla anyagában effélét találok az elemi iskolák számára. Somogyiról a diktatúra alatt mindig csak azt

hallottam, hogy nem kommunista, s akkor még nem gondoltam, hogy gyűlölködés indul, amely nem tud különbséget tenni.

Az együttműködés néhány hete alatt⁷³ ellentétes felfogásainkat ismételten megbeszéltük, s egymással tisztában voltunk. Úgy érzem kölcsönös személyi megbecsülés fejlődött ki közöttünk, jóllehet Somogyi szerint „egész világ választott el” engem tőle. Én meg gyakran hagytam el mély keserőséggel, mikor láttam, hogy a felfogásom szerint a magyarság érdekében szükséges intézkedéseket – a nemzetközi helyzet kétségtelenül helyes megítélése alapján – megtagadta. (Pl.: a marosvásárhelyi, szászvárosi stb. református iskoláknak nem engedte kiutalni az elmaradt építési segílyt azzal a megokolással: minek adjunk pénzt idegen országoknak.)

Jellemét azonban tisztának, s erkölcsi felfogását szigorúnak ismertem meg. A proletárdiktatúra bukása után nagyon élesen írt az új irányzat egyes intézkedéseiről, de sem a vizsgálóbizottság, sem a fegyelmi tanács nem mérlegelte apróra: nem volt-e igaza valamiben, ezért nem tartottam megengedhetőnek, hogy ezt is beszámítsák. Azt kívántam, mondja ki a miniszter, hogy Somogyi Bélát a főváros tanításra ne ossza be, de hivatalvesztésre ne ítéljék. Véleményem a Somogyi-ügyről ma is ez, és örülök, hogy akkor elmondtam.⁷⁴ Szerencse, hogy ez az ítélet nem került nyilvánosságra, jóllehet a fegyelmi tanács elnöke közölni szeretne volna.

A negyedik igen kényes eset Czako Ambróé volt. A vizsgálat során a fővárosi tiszti ügyész felmentését javasolta, a tanács szigorú dorgálásra ítélte. A tanfelügyelő súlyosbításért folyamodott, majd pedig, álláspontját teljesen megváltoztatva, külön felter-

⁷³ 1919. január végétől március 21-ig.

⁷⁴ Imre Sándor később is kitartott véleménye mellett. Erre utal, hogy 1937-ben, amikor a *Révai kis lexikona* azt írta Somogyi Béláról, hogy „a kommunizmusbeli szerepléséért meggyilkolták”, s az özvegy három napilapban annak helyreigazítását kérte, és azt megtagadták, Somogyiné bűnvádi eljárást kért „halott emlékének gyalázása miatt”, s az eljárásban Imre Sándort tanúskodásra kérte, erre ő készen mutatkozott. Somogyi Béláné 1937. január 20-i levelében köszönte meg Imre Sándor válaszát, hozzátéve: „Vigasztaló tudat a számomra, hogy néhai uram emlékének, szorosan vett elvtársain kívül is akad kegyeletes őrzője.” (RL C/39. Levelezés.)

jesztésben részletes megokolással felmentését javasolta. A minisztérium I. ügyosztálya I. fokú fegyelmi büntetést, dorgálást javasolt.

A fegyelmi tanácsban kijelentettem, hogy nem lehetek bíró, mert a vizsgálat során tanúként kihallgattak. Hozzászólás helyett kértem, hogy ottani vallomásomat olvassák fel. Ez megtörtént. Azután a tárgyalás főként Czakónak a vallásról való nézetei körül forgott, s a papságról mondott szavait nézték nagyon súlyosnak. Erre azt mondtam az első kérdésnek: szólt-e Czako valahol a vallás ellen, avagy éppen védte a vallást, bár elítélte a papokat?

Az ítélet a főváros ítéletének helybenhagyásával dorgálás lett, de Pekár nyomban kijelentette, hogy ezt az egész ügyet a miniszter elé terjeszti, tárgyaljuk ott még egyszer, s majd ott is mondjam el, amit itt. Erre késznek nyilatkoztam, de nyilván elfelejtette Pekár a dolgot, s egyenesen az elkészített kiadvány került Vass József [klerikus – D. P.] miniszter elé, aki azzal az utasítással adta vissza, hogy Czakónak a vallásra vonatkozó fejtegetései »alapvetően veszedelmesek« lévén, mondjon a fegyelmi tanács arról véleményét: maradhat-e ilyen ember az iskolában?

Ekkor már nem jártam el az ülésekre. A fegyelmi tanács erre újabb tárgyaláson Czakót állásvesztésre ítélte, úgy, hogy soha ne lehessen tanárként alkalmazni. A megokolás különösen felröptette Czakónak a *Független Szemle* szerkesztését.

Az új ítéletről értesülve, az indokolásnak e képtelen pontja s a mértéktelen és igazságtalan ítélet megváltoztatása érdekében 1921. augusztus 25-én [?] előadtam a miniszternek mindazt, amit a vizsgálat közben s a fegyelmi tanácsban elmondtam.⁷⁵

⁷⁵ RL C/39. 13–14. cs. Egy adat, 94-105.

2. Részlet Imre Sándor 1921. augusztus 26-i feljegyzéséből

Egy 1921. augusztus 26-i feljegyzésében Imre Sándor részletebben szőtt arról, hogy 1921. miként számolt be Czakó Ambró ügyéről Vass Józsefnek, s hogy mi volt a miniszter válasza erre.

[A tárgyaláson] elmondtam, hogy a kommunizmus ideje alatt Czakó Ambrót egyáltalában nem-kommunistának ismertem meg. Neki a Pedagógium ifjúságára határozottan kommunizmus ellenes irányban volt hatása, nekem ő volt az egyik védelmezőm és figyelmeztetőm, mikor veszedelem fenyegetett, és ha az ő vallásos meggyőződése nem egyezik is hivatalos egyházi felfogásokkal, egészen kétségtelen, hogy vallásos ember, hiszen tudományos működése is a vallásfilozófia körébe tartozik. Ez alkalommal a fegyelmi tanács Pekár államtitkár elnöklete alatt Czakót a főváros ítéletének helybenhagyásával dorgálásra ítélte. Már ekkor kijelentette azonban az elnök, hogy ezt a kérdést a miniszter úr elé fogja terjeszteni, mert Czakót nagyon veszedelmes embernek tartja.

Az ítélet kiadásakor az ügyiratra megjegyzést írtam, amelyben a miniszter úr figyelmét kértem a fővárosi tanfelügyelőnek Czakó Ambróra vonatkozó felterjesztésére. Ebben [...] a tanfelügyelő Czakó teljes felmentését hozta javaslatba, mert a vizsgálat adatai alapján más meggyőződésre jutott, mint, amit eredetileg képviselt. Miniszter úr azonban Czakó Ambrónak a vallásra vonatkozó fejtegetéseit alapvetően veszedelmesnek ítélte és ezért a fegyelmi tanácsot arra utasította: mondjon véleményt arról, maradhat-e ilyen ember a katedrán?⁷⁶

[Miután az új összetételű fegyelmi bizottság – Imre távollétében – Czakó tanári pályáról való végleges eltávolításáról döntött, augusztus 24-én] [...] az ítélet megokolása miatt kértem a miniszter urat, annak meggondolására, hogy ez az ítélet rendkívül súlyos, és elmondtam Czakóról azokat a tapasztalataimat, amiket az előzőekben jellemeztem. Felhívtam miniszter úr figyelmét arra, hogy az indokolás mennyire kiemeli a *Független Szemlének* a szerkesztését, és ezt Czakónak a legsúlyosabb bűnei közé szá-

⁷⁶ RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor 1921. augusztus 26-i feljegyzésében. 1.

mítja. Ez a *Szemle* valóban igen egyenes, sőt, lehet mondani, hogy radikális módon bírálja a jelenlegi viszonyokat, de egyáltalában nem lépi túl a kritikának a határait, sem izgatás nincs benne, sem a társadalmi rend felforgatására való törekvés. Úgy, hogy az erre való hivatkozás semmi szín alatt Czakó elmozdításának helytálló megokolása nem lehet.

Mondtam, hogy tudom: miniszter úrnak Czakó vallási álláspontjára vonatkozó véleményét meg nem változtathatom, meg sem kísérlem. Nagyon meggondolandónak tartom azonban, hogy ezért a meggyőződésbeli különbségért Czakó hivatalvesztésre ítéltessék, annyival inkább, mert a kommunizmus ideje alatt határozott tudomásom szerint vallást védő beszédekkel, amelyek miatt munkásokkal és más hallgatóival összeszólalkozásai is voltak, és amelyek közül egyik beszédét én is hallottam, és csodálkoztam, hogy ezért őt el nem fogták.⁷⁷

A miniszter úr azt felelte, hogy a *Független Szemlére* vonatkozó részt az indokolásból ki kell hagyni. Czakót teljesen alkalmatlannak tartja a tanításra. Fejlődését figyelemmel kísérte, önmagával meghasonlott léleknek tartja, aki tanítványaiban is csak meghasonlást kelthet, és ezért is, ha nekem most el is hiszi, hogy Czakó nem kommunista, de emiatt a lelkiállapot miatt kötelességének tartja, hogyha alkalma van, őt a tanári pályáról elterelni, ezt megtegye.

Ezután hosszan beszélgettünk még Czakóról, de a dolgon nem lehetett változtatni.

Megjegyeztem, hogy véleményem szerint, az ilyen erősen kritikai hajlandóságú, éles eszű, de jóindulatú embert feltétlenül teljes ellenséggé teszi az ilyen ítélet, mint amilyenben Czakónak része lesz. Erre a miniszter úr azt felelte, hiszen ellenség volt ő eddig is.⁷⁸

⁷⁷ Imre Sándor vélhetően Czakó Ambrónak a Társadalomtudományi Társaságban *Régi és modern szerzetesi kommunizmus* címmel tartott előadását hallhatta a Tanácsköztársaság idején.

⁷⁸ RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor 1921. augusztus 26-i feljegyzésében. 2–3.

SOMOGYVÁRI LAJOS – POLYÁK ZSUZSANNA

A „tudományos-technikai forradalom” diskurzusai a magyar neveléstudományban*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.4>

A tanulmány célja egy napjainkra háttérbe szorult, de a hazai történész körökben Kalmár Melinda könyvének megjelenése óta közismert diskurzus mintázatainak feltérképezése,¹ fókuszban a hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig terjedő három évtizeddel. Témánk a „tudományos-technikai forradalom” (röviden: TTF), melynek beemelése a marxizmus-leninizmus ideológiai eszköztárába, adaptálása és „szovjetkompatibilissá” tétele² a hidegháborús versenyben a nyugati blokk utolérésének és leghagyásának utópikus szándékát jelezte. A tudomány és a felgyorsult technológia újfajta igényeinek hangsúlyozása a humán erőforrások, a képzési folyamat és a pedagógia kérdéseit is felértékelte a politikai döntéshozók és az elméletírók számára, nem véletlenül lett divatos a hazai neveléstudományban a TTF érvrendszerének, szimbolikus jelentéseinek felhasználása a tárgyalt időszakban. A diskurzus kialakulása valamikor az ötvenes években, az atomenergia és az űrkorszak eljövételével

* A tanulmány „A magyar neveléstudomány múltja és jelene – diszciplína-fejlődés, tudományos kommunikáció (1970–2017)” (NKFIH projektazonosító: 127937) pályázat keretében készült.

¹ KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. különösen 197–203.

² FEITL István: A tudományos-technikai forradalom és a tudomány mítosza. Előadás a *Kultúra és politika, 1956–1989* című konferencián, a Politikatörténeti Intézetben, 2017. szeptember 28. Forrás:

<https://www.youtube.com/watch?v=tONESr1MI10> (Letöltve: 2022. 09. 22.)

kezdődött, amikor az oktatási verseny (*educational race*) fogalma elterjedt az USA-ban, a Szputnyik-sokkra adott reakcióként.³

A kelet–nyugati kapcsolatok egyik sajátos vetületeként is értelmezhető a diskurzus, mely mindkét oldalon megteremtette a jelenség különböző értelmezési dimenzióit, a lehetséges gazdasági és társadalmi hatások feltérképezését. Valamennyi megközelítés közös keresztmetszete lehet a tudomány eredményeinek fokozottabb figyelembevétel, a tudományosságba vetett hit, egyfajta szcientizmus erősödése. Az elméleti háttér felvázolása során a tudomány ilyenfajta „mitosza”,⁴ a politikai valláshoz hasonló jellege mellett a hazai történettudomány transznacionális folyamatokra is érzékeny irányzatát vesszük figyelembe, mely kiindulópontokat a TTF pedagógiai „fejlődéstörténetének” rövid, 1970-ig terjedő összefoglalása követi. A kutatási kérdéseinket egy konkrét forrásanyag (a *Magyar Pedagógia* 1961 és 1988 közötti lapszámain) teszteljük ezután szöveganalitikai módszerrel, különböző szöveghelyeken keresztül kimutatva az eltérő jelentésrétegeket és tematikai fókuszokat. A TTF-diskurzusok néhány jellemző vonását kívánjuk itt felvillantani, melyeket a szocialista rendszer irányában értelmezett kihívás fogalma kapcsol össze a társadalom, pedagógia és ideológia területét illetően. A problémaközpontú narratívák nemzetközi kontextusban jelentkeztek, és jellemző jövőorientációval bírtak, melyek a szocialista rendszer felsőbbrendűségét (is) be kívánták bizonyítani. A kérdés további feltárása szükséges a neveléstudományok és pedagógia történeti elemzésében, hiszen a historiográfiával ellentétben, ezeken a tudásterületeken a tudományos-technológiai forradalom fogalma nem elterjedt. A kontextus és az előtörténet leírásakor nagymértékben támaszkodtunk Kalmár Melinda elemzéseire, mindezen vonatkozások oktatástörténeti dimenziója fontos számunkra – tanulmányunk első lépésnek, egyfajta vázlatnak tekinthető a TTF hazai neveléstudományi implementációjában.

³ Lajos SOMOGYVÁRI: Soviet pedagogy and the American Educators (1957–1965). *Rivista di Storia dell'Educazione*, 2018/2. 133–155.

⁴ FEITL István: A nyilvánosság és feltételrendszere – 1968. *Múltunk*, 2008/3. 128–156.

Elméleti háttér és kontextus

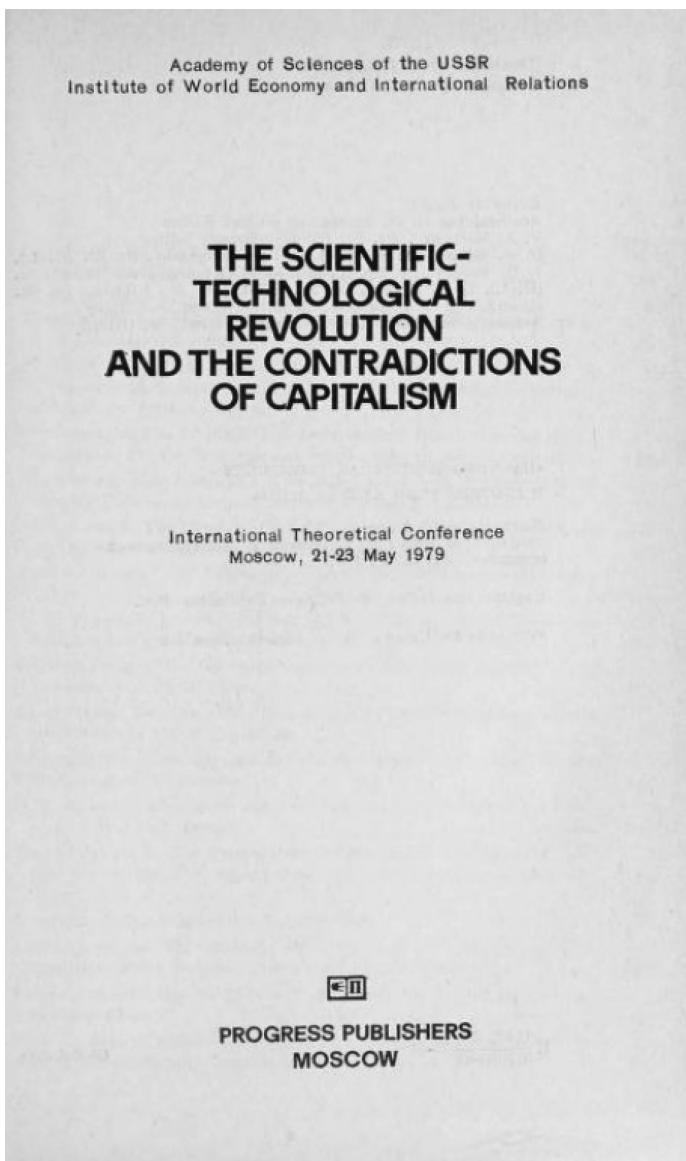
A technikai forradalmakról, gazdasági növekedésről és életmódváltásról szóló narratívák sorában a TTF a harmadik fordulatot jelentheti az ipari forradalom, valamint a tömegtermelés és elektromosság elterjedése után, amit általában az automatizálás, kibernetika, számítástechnika, vegyipari fejlődés, hadiipar és számos egyéb gazdasági tényező együttes hatásával szoktak jellemezni. A koegzisztencia, kompetíció és konfrontáció hidegháborús geopolitikai realitásaiban gondolkodó Kalmár Melinda a TTF jelentkezését a szovjet típusú rendszerekre nehezedő nyomásként és adaptációs kényszerként jellemezte, mely fokozatosan realizálódott a hivatalos színtereken 1952 után. A válságjelenségek egyre inkább sarkallták először Sztálint, majd Hruscsovot, hogy a nyugati modernizációs mintákat a saját rendszerükbe integrálják, hiszen az eleve illuzórikus autarkiaigények és a totális bezárkózás fenntarthatatlanná váltak.⁵ A civilizációs kihívások a rendszer minden szintjét áthatották a munkaszervezéstől, tervezéstől a képzésig, és a hatvanas évek végére olyan pedagógiai szlogenekben öltöttek testet, melyek a mai kor embere számára szintén ismerősek: a későbbiekben ismertetésre kerülő kulcsszavak többek között az önfejlesztő, egész életre kiterjedő oktatásról, a személyre szabott tanulási utakról, a gépek és a média szerepéről, vagy a programozott tanulásról szóltak.⁶

A fenti kulcsszavakat a szakértők és tudósok emelték be a diskurzusokba, az ő bevonásuk a döntéshozatalba az ötvenes évek közepére elfogadottá vált a keleti blokkon belül,⁷ ezzel párhuzamosan az ideológiai kényszerek és a technológiai-tudományos követelmények konfliktusai egyre gyakrabban merültek fel (gon-

⁵ KALMÁR Melinda: I. m. 72–73., 192–202.

⁶ Radovan RICHTA: *Civilization at the Crossroads: Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution*. International Arts and Sciences Press, New York, 1969. 135–154.

⁷ Ebben az időben egyre több, a műszaki-természettudományos területéről érkező kutató vált politikussá, lásd Csanádi György, Erdey-Grúz Tibor, Hevesi Gyula vagy Kónya Albert példáját, igaz, Erdey minisztériumi pályafutása már az évtized elején elkezdődött.

1. kép. A TTF mint a szocialista rendszer felsőbbrendűségének bizonyítéka

The Scientific-technological Revolution and the Contradictions of Capitalism:
International Theoretical Conference

doljunk csak az innovációk és a vasfüggönyön túli tudástranszfererek szerepére).⁸ Ezek feloldása érdekében folyamatosan újra kellett fogalmazni, „le kellett fordítani” a TTF különböző jelenségeit a szocialista közgazdaságtan vagy a neveléstudomány nyelveire; egyben úgy közvetíteni ezeket az eredményeket a Nyugat felé, mint a rendszer felsőbbrendűségének bizonyítékait (lásd *1. kép*, a Progress kiadásában megjelent konferenciakötetet. Az 1931-ben alapított kiadó elnevezése jelzi, hogy a „haladásmítosz” a szovjet típusú rendszerek egyik fő jellemzője, és nem csak a TTF fogalmköréhez köthető).⁹ Témánk szükségszerűen transznacionális keretben értelmeződött így, folyamatos összehasonlítást indukálva különböző kultúrák, országok, régiók között, és jó kutatási lehetőségeket kínálva a kurrens globális historiográfiai irányzatok számára.¹⁰ A Kelet és Nyugat közötti nyitottság és zártság kérdései, a gyakoribbá váló kulturális érintkezések a desztalinizáció fogalomrendszerén belül a gondolatok és eszmék kölcsönös áramlását is jelentette¹¹ – erre jó példa a TTF problematikája.

A másik érintkező elméletet a korban a modernizációs narratíva adta, amely eredetileg az egyik legfőbb legitimációs forrást jelentette a kommunista berendezkedés számára, a tradicionális egyházak jövőképeit egy újfajta politikai vallásossággal felváltva.

⁸ TAKÁCS Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarország és a Nyugat között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

⁹ V. G. AFANASYEV: *The Scientific and Technological Revolution – Its Impact on Management and Education*. Progress Publishers, Moscow, 1975; N. N. INOZEMTSYEV: *The Scientific-technological Revolution and the Contradictions of Capitalism: International Theoretical Conference*. Progress Publishers, Moscow, 1982. A hidegháború történetének egyik kevésbé kutatott szelete a szocialista diszciplínák és az ideológia Nyugat felé történő disszeminációja az angol nyelvű fordításokkal, melyek a baloldali „társutasok” számára is fontos olvasmányok lehettek, egyben a globális Dél éppen függetlenné váló államai számára próbálták a keleti blokk vonzerejét növelni.

¹⁰ A hidegháború ilyen értelmű, kulturális, gazdasági, politikai és tudományos interferenciákon és kölcsönös függőségeken alapuló elemzéséhez lásd Akira IRIYE (ed.): *Global Interdependence: the world after 1945*. The Belknap Press of Harvard University Press, London–Cambridge MA, 2013.

¹¹ TAKÁCS Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a Nyugattal. *Századok*, 2014/6. 1491–1516.

A dialektikus materializmus olyan rendszerezett, biztos tudást kínált, amely megkérdőjelezhetetlen, normatív állításával, kizárólagos igazságigényével és szilárd jövőképevel összehasonlítható a vallásos nézetrendszerekkel.¹² A világmentelmezés monopóliuma a párt kezébe került át, a marxizmus–leninizmus bizonyossága pedig maga alá rendelte a diszciplináris elméleteket: a történelem tényei azért voltak tények, mert a marxizmus igazságát igazolták. A sci-fi, az űrutazás, a technológiai fejlesztések, a tudományos ismeretterjesztés népszerűsége nem véletlen a szocialista államokban: a világnézet alapját a tudományok jelentették, ezt a gondolatot pedig a szekularizáció folyamatában a tömegek meggyőzésére használták fel a hivatásos ideológusok.¹³ Politika – tudomány – vallás közös keresztmetszetét a jövőorientáció, a lineáris fejlődésmenet, a világrend(szer)ek harca/versenye és a determinizmus logikája jelenthette, ezek az elemek pedig a TTF diskurzusaikra is jellemzőek voltak.

A kortárs kontextusokban azonban nem mindig volt ilyen tiszta a kép, az ideológiai és szakmai követelmények gyakran ellentmondásba keveredtek, mint azt a következő gondolatmenet is szemlélteti. A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya által 1981-ben kiadott kézirat például a TTF-et a „nemzetközi osztályharc szerves része”-ként definiálta, s miközben ideológiailag az adott szerző ragaszkodott a gyökerekhez, kifejtette a kutatás-fejlesztés növekvő fontosságát és a kelet–nyugati együttműködés szükségességét.¹⁴ A látszólagos ellentmondás feloldható, ha a konvergenciaelméletek kritiká-

¹² A kérdéskör természetesen jóval árnyaltabb és komplexebb e megállapításnál, lásd SOMOGYVÁRI Lajos–POLYÁK Zsuzsanna–NÉMETH András: Új elméleti keretek a szocialista neveléstudomány vizsgálatára: a politikai vallás. *Magyar Pedagógia*, 2021/1. 85–97. DOI: <https://doi.org/10.17670/MPed.2021.1.85>

¹³ THOMAS SCHMIDT-LUX: Science As Religion: The Role of Scientism in the Secularization Process in Eastern Germany. In: ESTHER PEPPERKAMP–MALGORZATA RAJTAJ (eds.): *Religion and the Secular in Eastern Germany, 1945 to the Present*. Brill, Leiden, 2010. 19–40.

DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004184671.i-224.12>

¹⁴ RAJCSÁNYI Péter: *A tudományos-technikai forradalom és a nemzetközi erőviszonyok. Tudományos szocializmus füzetek 61.* Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 1981. Az idézet forrása a 6. oldal.

jaként szemléljük a dilemmát: a kooperáció nem eredményezheti a különböző társadalmi rendszerek közeledését, éppen ellenkezőleg, az osztályharc védi meg a szocialista blokk országait a nemkívánatos hatásoktól. A nyitást döntő mértékben motiválták a gazdasági szükségszerűségek, a technológiai transzferek iránti növekvő igények, az a kérdés ugyanakkor nem artikulálódott nyilvánosan, hogyha utol kell érni a Nyugatot, akkor hogyan következik ebből a lehangyás fázisa. Pont ez az innovációs kibontakozási lehetőség nem feltétlenül volt meg a keleti blokkon belül az ideológiai, tervgazdálkodási és szövetségi kényszerek sűrű hálójában.

Nyugatról nézve a „társadalom tudományos irányítása”, a „fejlett szocializmus” kommunizmusba való átnövése, a TTF társadalmi hatásai, illetve az erről vallott szovjet nézetek tűntek érdekesnek a posztindusztriális elméletek fényében.¹⁵ A történeti materializmus továbbfejlesztéseként fogták fel a TTF szocialista elméletét, amely a klasszikus ideológiát próbálta összeegyeztetni a „jelenkori” (a nyolcvanas évekre vonatkoztatott) társadalmi-technikai követelményekkel, a technikai-tudományos, gazdasági, társadalmi, intellektuális és politikai vetületeket integrálva, ami szükségszerűen vezetett konfliktusokhoz.¹⁶ A következő fejezetben Reinhart Koselleck példáját követve¹⁷ rövid fogalomtörténeti elemzés következik a TTF használati módjainak és jelentésváltozásainak felvillantásával a hozzáférhető diskurzusokban.

¹⁵ Erik P. HOFFMANN: Soviet Views of „Scientific–Technological Revolution”. *World Politics*, 1978/4. 615–644. DOI: <https://doi.org/10.2307/2009989>

¹⁶ Arnold BUCHHOLZ: The Scientific–Technological Revolution (STR) and Soviet Ideology. *Studies in Soviet Thought*, 1985/4. 337–346.

DOI: <https://doi.org/10.1007/BF01043746>

¹⁷ Reinhart KOSELLECK: *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2006.

A TTF „előtörténete”

A TTF fogalmával valószínűleg 1955 novemberében ismerkedett meg először a hazai közvélemény, amikor az MDP Központi Vezetőségének ülésén, az Országház Kongresszusi termében több száz szakember részvételével tárgyalták meg az ipar műszaki színvonalának fejlesztéséről szóló referátumot. Az előterjesztő a Rákosi által megbízott Mekis József volt (ekkoriban PB-tag és a Minisztertanács elnökhelyettese), a mennyiségi növekedés eredményei mellett a korszerűsítés elmaradását konstatálta, ami „megengedhetetlen a tudomány és technika fejlődésének jelenlegi szakaszában, amikor egy új, tudományos, technikai és ipari forradalom kezdődött meg világszerte”.¹⁸ Mekis csak általánosságban beszélt, a gépesítést, a munkaszervezés és a gyártás új módszereit, valamint az új gyártmányok bevezetését jelölte meg a TTF jellemzőiként, a kifejezés bekerült a sajtóhírekbe a *Szabad Nép* tudósítása nyomán,¹⁹ egyelőre visszhang nélkül.

1958-ban nagy átalakítások kezdődtek a szocialista blokk országainak iskolarendszereiben: Hruscsov az év áprilisában Magyarországon járt,²⁰ és ez alkalommal a hazai akadémikusok előtt beszélt a művelődés fontosságáról a világrendszerek „békés versenyében”, melyben „új Szputnyik lesz a közép- és felsőfokú

¹⁸ MDP jegyzőkönyvek. Az ipar műszaki színvonalának fejlesztése, 1955. november 9–12. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276. f. 52. cs. 31. ó. e. KALMÁR Melinda már idézett munkában részletesebben is elemzi az ülést, ami a hruscsovi stratégiai pályára való átállást is jelentette, a kutatás-fejlesztés, oktatás, értelmiség szerepének újragondolásával. I. m. 101–102.

¹⁹ Iparunk technikai haladásáért. *Szabad Nép*, 1955. november 15. 1. A későbbiekben a TTF meghatározó elemeinek leírása (kicsit bővebben) így hangzott: „automatizálás és a termelés komplex gépesítése, az ipar villamosítása és kemizálása, az atomenergia békés célokra való felhasználásának fokozása. A tudományos-műszaki forradalom új nyersanyagfajták, főképp szintetikus- és műanyagok felhasználásában, új fogyasztási cikkek megjelenésében [...], új iparágak keletkezésében, a munka termelékenységének gyors növekedésében jut kifejezésre.” (A válságok és a dolgozók. Eszmecsere. *Béke és Szocializmus*, 1961/7. 128.)

²⁰ RAINER M. János: Hruscsov Budapesten, 1958. április. Egy látogatás anatómiája. *Budapesti Negyed*, 1994/2. 159–190.

oktatás tervezett megreformálása”.²¹ A politechnika (munkára nevelés) állt az iskolareformok fókuszában, a természettudományos, műszaki és gyakorlati tárgyak nagyobb hangsúlyával, a hagyományos humán tárgyak háttérbe szorításával. A fordulat részben kapcsolódott a TTF-hez, melynek elméleti megalapozása tovább folytatódott, például Oszipov szovjet filozófus könyvének hazai recepciójával: a szerző a polgári és revizionista szociológiai elméletek bírálatakor említi meg a kapitalista társadalmakban megjelenő „technokratizmus”-t és az automatizálás tendenciáit. Azonban hangsúlyozza, hogy a nyugati TTF különbözik a szovjet változattól, hiszen a tőkés országokban ezek a fejlemények a negatív hatásokat erősítik és a rendszer „végóráját siettetik”, míg a Szovjetunióban végbement fejlődés a kommunista blokk győzelmét vetíti előre.²² Vagyis a recenzió alapján a könyv a TTF két alapvető megjelenési formáját különbözteti meg marxista és nem marxista változatban, melyek közül az elsőt üdvözli csak, és értékeli pozitívan. Még ha negatív formában is, ezzel azonban elismerte a kelet–nyugati fejlődés kölcsönös egymásra hatását, a globális gondolkodás elkerülhetlenségét.

A kommunista és munkáspártok nemzetközi folyóirata, a *Béke és Szocializmus* 1961 májusában a Franciaországi Marxista Kutatóközponttal közösen az emberiség jövőjéről rendezett nemzetközi konferenciát a Párizs melletti Royaumont apátságában. A végkövetkeztetések megegyeztek Oszipov nézeteivel: a két világrendszer nem egyforma mértékben tudja az állampolgárai számára hasznosítani a tudomány és a technika eredményeit (a nép érdekében a szocialista országokban, ezzel szemben a burzsoázia „szekerét tolva” Nyugaton), ez pedig végső soron megint csak a monopolkapitalista rendszer bukását vetíti előre.²³ Az ideológiai iránymutatás egyszerűnek tűnt, a TTF adaptálása egy újabb érv volt a szovjet típusú rendszer versenyelőnye mellett, de

²¹ MSZMP KB TKO jegyzőkönyvek. Feljegyzés. Hruscsov elvtárs akadémiai beszédének visszhangja, 1958. április 11. MNL OL M-KS 288 f. 33/1958/3. ó. e.

²² N. KULAGIN: A technika és a társadalmi haladás. *Béke és Szocializmus*, 1960/1. 145–151.

²³ Milyen jövőt vár az emberiség? A vita ismertetése. *Béke és Szocializmus*, 1961/10. 107–131., különösen: 126–127.

a hasonló érvelések eléggé tautologikusnak tűntek (a nép állama a dolgozókért használja fel az eredményeket, ezért jobb).

Ennél többre volt szükség, így 1962-ben a további kutatásokra külön munkacsoport jött létre a moszkvai természettudományi és technikatörténeti intézetben. A hasonló jövőkutatások egyébként a nyugati világra is jellemzőek voltak ekkoriban.²⁴ Ugyanebben az évben, a KGST XVI., rendkívüli ülészakán létrehozták a Tudományos-műszaki Kutatásokat Koordináló Bizottságot, a blokkországok közötti K+F együttműködés fokozására, amelyben már a számítástechnika is szerepet kapott.²⁵ 1965-től kezdtek igazán megszorodni a TTF témakörében a közlemények, ekkor jött létre a Csehszlovák Tudományos Akadémia keretében, Radovan Richta vezetésével az a kutatócsoport,²⁶ amely aztán tényleg ismertté tette a következő évtizedre a fogalmat a szélesebb közvélemény előtt is. Ez az ismertség egy több mint harminc szerző együttműködésében megjelent műnek köszönhető, amely a TTF jelenségét elemezve az „első átfogó »tudományos vízió«” volt a szocialista blokk részéről a futurologia témakörében. A *Válaszúton a civilizáció* című, Radovan Richta szerkesztésében megjelent könyv Nyugaton is nagy hatást keltett, 1966-ban oroszul, 1968-ban angolul és magyarul is megjelent. Richtaék szerint egész civilizációnk változás előtt áll, melynek során az ipari központok helyét a tudományos-kulturális centrumok foglalják majd el, felerősödik a szolgáltatások szerepe, mindez pedig egy egyre inkább globalizálódó világban történik meg – a Richta-csoport jövőképevel és a munka tágabb kontextusával Kalmár Melinda monográfiája részletesebben is foglalkozik.²⁷

A keleti blokk fejletlensége és gazdasági rendszerének rugalmatlansága nem nagyon kedvezett az innovációknak, így a TTF recepciója a Nyugathoz képest megkésett volt, ösztársa-

²⁴ KALMÁR Melinda: I. m. 197.

²⁵ RAJCSÁNYI Péter: I. m. 34.

²⁶ Radovan RICHTA: I. m. 11.

²⁷ KALMÁR Melinda: I. m. 198–199., 201–203. A magyar megjelenés: Radovan RICHTA: *Válaszúton a civilizáció. A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968.

dalmi szinten csak a hetvenes évek elejére artikulálódott,²⁸ egészen addig szűkebb körű szakmai viták témája volt. 1968-ban mindenesetre már a vasárnap esti *Tudósklub* nyitóadása volt a tévében a TTF-ről szóló műsor, amelyben Marx György fizikus, Bognár József (az Új Gazdasági Mechanizmus egyik kidolgozója), Jánossy Ferenc közgazdász és Rényi Alfréd matematikus vitatkoztak.²⁹ A közgazdasági reform kidolgozásában és bevezetésében is nagyobb szerepet szántak a tudományos eredmények felhasználásának, legalábbis az MSZMP KB által kibocsátott Mechanizmus irányelvei szerint: „A tudomány és a technika jelenlegi színvonala és fejlődésének üteme parancsolólag követeli meg mindazoknak az előnyöknek és lehetőségeknek a kihasználását, amelyeket a nemzetközi munkamegosztás, vagyis a tudomány és technika elért eredményeinek, az áruknak és szolgáltatásoknak a cseréje, a termelési kooperáció, a valutáris, hitel- és egyéb nemzetközi kapcsolatok nyújthatnak.”³⁰

A TTF teljesen más értelme bontakozik itt ki, mint a hatvanas évek elejének ideológiai eszmecseréiben: nem a két világhátré szembenállásáról és a kapitalizmus bukásáról van szó, hanem együttműködésről és nemzetközi kapcsolatokról – igaz, teljesen általános értelemben. 1970-ben már a pártoktatás anyagába is bekerült a kérdés (*A tudományos és technikai forradalom hatásai és követelményei* címmel),³¹ a hetvenes évek az erről szóló publicisztikák virágkora volt: az Arcanum találati analitikája alapján 1974-ben fordult elő legtöbbször a tudományos-technikai forradalom kifejezés a digitalizált anyagban, ezt követően fokozatosan csökkent a gyakorisága. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a

²⁸ KALMÁR Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa*. Osiris Kiadó, Budapest, 2021. 33–34. A TTF adaptációjában mutatkozó megkérdettség egyik oka a tudományszervezés problémáiban kereshető, amint azt egy korabeli monográfia is fejtegette: RÓZSA György: *A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatósi problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

²⁹ Tévé előzetes. *Népszabadság*, 1968. január 27.

³⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról. *Népszabadság*, 1966. május 29. III.

³¹ MSZMP Somogy Megyei Bizottsága ülésének jegyzőkönyvei. Az 1970/71-es pártoktatási év tömegtanfolyamainak tematikái. 1970. október 21. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára XXXV. 1. C szekció.

magyar neveléstudomány és pedagógia milyen következtetéseket vont le a TTF fentebb bemutatott diskurzusaiból, akkor a legrégebbi műltra visszatekintő, reprezentatív folyóirathoz, a *Magyar Pedagógiához* kell fordulnunk, hogy konkrét szövegrészleteken keresztül mutassuk be ezt a hatást.

A *Magyar Pedagógia* folyóirat tartalomelemzése: módszertan

A pilotkutatás mintáját a *Magyar Pedagógia* neveléstudományi folyóirat 1961–1988 között megjelent száz száma adta, amelyet kevert módszerű, félig automatikus tartalomelemzés módszerével vizsgáltunk.³² A politikai diskurzusok elemzésekor is gyakran alkalmazott módszer előnye, hogy a szoftveres elemzés lehetővé teszi nagy mennyiségű, strukturálatlan szöveg kezelését, továbbá a kódolás belső validitása az automatizálásnak köszönhetően magas.³³

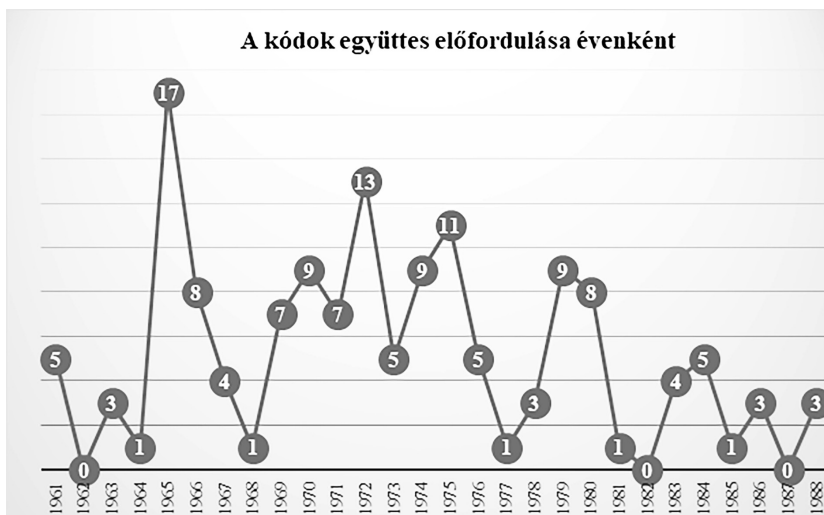
Fő kutatási kérdésünk a TTF és a politikai vallás összekapcsolódásának lehetőségeire vonatkozott, a tudományba vetett hit jellemzőinek és egyfajta utópikus szocialista jövőképnek a feltárása érdekében. Az elméleti kutatás kezdeteként a digitális szövegeket az Atlas.ti kvalitatív szövegelemző szoftver segítségével automatikusan kódoltuk a politikai valláshoz és a tudományos-technikai forradalomhoz rendelt kifejezések alapján. Az elemzés egysége a bekezdés volt. A politikai vallás kódot a kommunizmus, szocializmus, marxizmus, szovjet, dialektikus materializmus; a tudományos-technikai forradalom kódot az automatizálás, kibernetika, programozott oktatás, számítógép, tudományos-technikai forradalom kifejezések és toldalékolt alakjaik jelenléte – mint a diskurzusokra legjellemzőbb kulcsszavak – alapján határoztuk meg. Ez a kategorizálási és értelmezési keret egyben a megállapítások általános érvényességét is befolyásolja, limitálja.

³² Gabe IGNATOW–Rada MIHALCEA: *An Introduction to Text Mining: Research Design, Data Collection, and Analysis*. SAGE, Los Angeles, 2018. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781506336985>

³³ Kimberly A. NEUENDORF: *The Content Analysis Guidebook*. SAGE, Thousand Oaks, 2002.

1. ábra. A TTF és a politikai vallás előfordulási gyakorisága a korpuszban

2. ábra. A TTF és a politikai vallás együttes előfordulási gyakorisága a korpuszban

Az idősoros vizsgálatok eredményei

A kutatás első szakaszában a két kód időbeli alakulását vizsgáltuk a teljes mintán (*1. ábra*).

Az előfordulási gyakoriság alapján a TTF-fel kapcsolatos diskurzusok 1965–1966-ban voltak a legjelentősebbek a lapban (szemben az Arcanum 1974-es csúcspontjával, ami az egész diskurzusra nézve lehet jellemző, úgy tűnik, hogy a pedagógiai recepció jóval korábbi volt), majd egy-egy év kivételével folyamatosan csökkent az ezzel kapcsolatos szövegek száma. Az 1988-as magas érték magyarázata, hogy az 1988/3. számot az „informatikai társadalom” neveléstudományi kérdéseinek szentelték. Az 1980-as években lényegesen lecsökkent a politikai vallás jelenléte is a szövegekben, jelezvén az ideológiai hatás csökkenését a tudományos diskurzusokban.

A *2. ábra* a politikai vallás és a tudományos-technikai forradalom kódok adott bekezdésben való együttes előfordulásának idősoros eredményét mutatja, amely alapján látható, hogy amíg a TTF az 1965-ös évben még gyakran együtt járt ideológiai aspektusokkal, az 1980-as években már kevésbé jellemző, hogy a technológiai kérdéseket közvetlenül összekapcsolják szocialista üzenetekkel, bár nem is szűnt meg teljesen.

A kvalitatív szövegelemzés

A kvalitatív szövegelemzés³⁴ mintáját is a két kód együttes előfordulása mint kritérium alapján meghatározott szövegrészek és közvetlen szövegkörnyezetük adta. Az azonosított 151 szövegrész induktív vizsgálata során társadalmi, pedagógiai és ideológiai kihívásokhoz kötődő főbb témaköröket azonosítottunk.

Társadalmi kihívások

„Napjainkban a tudomány és a technika eredményei gyökeres változásokat idéznek elő az ipari és a mezőgazdasági termelésben, kihatnak egész életünkre. Ezzel összefüggésben felhívta a figyelmet arra is, hogy a mi korszakunk a tudományos-technikai forradalom mellett, olyan társadalmi változásoknak is a korszak-

³⁴ SZABOLCS ÉVA: *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001.

ka, amely még az előzőnél is mélyrehatóbban alakította, illetőleg alakítja át az emberiség életét.”³⁵

Az általunk vizsgált szövegekben a TTF okozta kihívások két főbb problémakör köré csoportosultak: 1. a termelési viszonyok megváltozása a dolgozóktól új képességeket – mai szóval: kompetenciákat – vár el; 2. a gépesítésnek, automatizálásnak köszönhetően a szabadidő növekedni fog.

A technológia gyors fejlődésének következtében szükségessé vált, hogy a munkások képesek legyenek a körülményeiknek megfelelően változtatni foglalkozásukat, így az oktatásnak sem közvetlenül tudásátadásra, hanem a képességfejlesztésre kellett fókuszálnia, emellett előtérbe került a természettudományos műveltség és az élethosszig tartó tanulás gondolata is. Ezek a hívószavak Richta és munkatársai művében is megtalálhatóak voltak, de a mai pedagógiai diskurzusokból sem lógnának ki, jelezve az eszmetörténeti kontinuitást, egyben érdekes kérdéseket felvetve mai fogalmaink eredetéről. A szövegekben kibontakozó embereszmény a minden oldalúan kiművelt, tudatosan szocialista és magas képesítéssel rendelkező állampolgár volt,³⁶ aki az új társadalom anyagi-technikai alapjait megteremtő³⁷ tudományos-technikai forradalmat a társadalmi haladás szolgálatába állította, egyben a szocialista világrendszer³⁸ kompetens és elkötelezett építője volt.

A szabadidő hasznos és szocialista szellemben történő eltöltése szintén ez utóbbihoz kapcsolódott, amelyet az élet minden aspektusára kiterjedő – és azt uralni kívánó – politikai vallás (vagy ideológia) nem hagyhatott figyelmen kívül. A szabadidő önművelésre való felhasználása a szocialista ember „elengedhetetlen vonása”, amelyet az élethosszig tartó tanulás egyik összetevőjeként az iskolai nevelésben is fejleszteni kell, lévén „[a] fejlett szocialista társadalomban kibontakozó tudományos-technikai forradalom

³⁵ TEMESI Alfréd: A zártláncú iskolai televízió alkalmazása a tanárképzésben. *Magyar Pedagógia*, 1966/1. 47.

³⁶ HEGEDŰS Rajmund: Pädagogik: A Német Központi Pedagógiai Intézet folyóiratának XVII. évfolyama. *Magyar Pedagógia*, 1963/3. 395.

³⁷ Heinz LEHMANN–Horst SCHNEIDER: Az egységes szocialista köznevelési rendszer kialakításának alapelvei. *Magyar Pedagógia*, 1965/2–3. 169.

³⁸ KISS Árpád: Iskola és permanens nevelés. *Magyar Pedagógia*, 1975/2. 120.

korszakában az iskola már nem várhatja el a fiatalokat az egész életre elégséges ismeretekkel, készségekkel, annál inkább fel kell várni a tudás önálló bővítésének, megújításának képességével, pl. a permanens művelődéshez elengedhetetlen értékes szabadidő-szokásokkal.”³⁹

Pedagógiai kihívások

„A fiatalság alkotó tehetségének sokoldalú kibontakoztatása a szocialista társadalom objektív fejlődés törvénye és a pedagógiának ezt a társadalmi követelményt kell kielégítenie.”⁴⁰

Az új típusú műveltséget és képességeket kívánó tudományos-technikai átalakulás az oktatási rendszerrel szemben is új kihívásokat támasztott. A kihívások vonatkoztak az 1. oktatás tartalmára, ahol a természettudományos és számítástechnikai ismeretek kerültek előtérbe; 2. módszereire, amelyben számítnak az új eszközökre és a szovjet – és nem amerikai behaviorista – elméleti alapokra helyezett programozott oktatásban rejlő lehetőségekre. Mindez magával vonta a 3. tanárképzés korszerűsítésének szükségességét, és a 4. neveléstudomány számára is új feladatokat határozott meg.

Szovjet mintára a megoldást a politechnikai oktatásban – mint a sokoldalúan fejlett ember és munkaerő képzésének leg-hatékonyabb szervezeti formájában – vélték megtalálni, amely téma a vizsgált időszakban végig jelen volt a szövegekben. Ennek lényege, hogy régebbi korok klasszikus műveltségeszménye mellett-helyett „a modern termelő munka, a technika és a természettudományok helyet kapjanak a műveltségről alkotott felfogásban”.⁴¹ Szándéka szerint a politechnikai oktatás mind módszereiben, mind tartalmában ötvözte a TTF keltette kihívásokra adott válaszokat és a benne rejlő lehetőségek felhasználását, különösképpen a modern technológiát. Az audiovizuális és számítástechnikai eszközökre építő módszerek, a programozott

³⁹ SÁNTHA Pál: Az iskolai szabadidő-közösségek fejlődésének új jelenségei és távlatai. *Magyar Pedagógia*, 1979/2. 171.

⁴⁰ SIMON Péterné: Kandidátusi értekezések vitái. *Magyar Pedagógia*, 1972/2. 127.

⁴¹ Heinz LEHMANN–Horst SCHNEIDER: I. m. 171

oktatás előnyének a tanuló aktivizálásában, a tanulás individualizálásában, az azonnali visszakapcsolás lehetőségében látták.⁴²

Nem hallgatták el azonban, hogy a programozott oktatás eredményei ellentmondásosak, illetve hogy az individualizáló módszerek „nem fejlesztik a személyiségben azokat a vonásokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egy közösségben az egyén önmagát mint munkatársat a kollektíva tagjaival el tudja fogadtatni, a csoportba szervesen be tudjon illeszkedni, ott szívesen és eredményesen a társaival együttműködjön”,⁴³ amely egyben a kollektivista ideológia belsővé tétele ellen is hatott. Problémát jelentettek továbbá a modern tömegkommunikációs eszközök és csatornák is, melyek hatásával, érdekességével az iskola nem tudta felvenni a versenyt, ráadásul anyagi forrásai nem tették lehetővé, hogy ezeket oktatási eszközökként felhasználja, „ezért az iskolák korszerűsödése nincs összhangban a gazdasági és a társadalmi élet más területein tapasztalható fejlődés ütemével”.⁴⁴ A technika adta lehetőségek kihasználásának másik akadálya a pedagógusok (és az oktatási rendszer) hagyományos módszerekhez való ragaszkodása volt.

A tömegkommunikációs eszközök oktatási és szórakozási célból való felhasználása során is érvényesült az önképzésre és a szabadidő hasznos eltöltésére nevelés elve, amely kompenzálhatja az iskola hátrányát ezen eszközökkel és csatornákkal szemben. Az új módszerek, eszközök és szemlélet terjedésének a tanárképzésben érvényesülnie kellett. Ennek értelmében a leendő pedagógusokat a gyakorlati tanításhoz szükséges szakképesítés, pedagógiai, pszichológiai ismeretek mellett alkalmassá kellett tenni „az önálló, alkotó, tudományosan megalapozott, ideológiailag felvértezett állandó önművelésre”, továbbá képessé kell válniuk a TTF és az általa generált oktatási változások keze-

⁴² ILLÉS Lajosné: A szocialista országok oktatásügyének közös vonásai. *Magyar Pedagógia*, 1972/1. 87.

⁴³ XANTUS Gyuláné: Buzás László – A csoportmunka. *Magyar Pedagógia*, 1974/4. 438.

⁴⁴ SEBESTYÉN Dorottya–SALAMON Zoltán: A természettudományos tantárgyak integrált oktatásának néhány kérdése. *Magyar Pedagógia*, 1979/2. 147.

lésére.⁴⁵ Az önfejlesztő tanulás napjaink egyik legfontosabb neveléstudományi témája, hasonlóan a tömegkommunikációs média felhasználásához – ennyiben ismét teljesen aktuális és releváns topikok jelennek meg a vizsgált anyagban.

A neveléstudomány szerepe a tanárképzés korszerűsítésén túlmenően kiterjed az élethosszig tartó tanulásra való felkészítés elméleti, módszertani és intézményi kereteinek kidolgozására,⁴⁶ amelyek magukban foglalják a „már a kommunizmust építő társadalom, a tudományos-technikai forradalom értelmiségi szakembere tulajdonságainak gondos számbavételét, kiformálása folyamatainak tudományos megtervezését”. Az egyes szakterületek differenciálódása miatt ezt csak interdiszciplináris, „a szakmák gyakorlati szakembereinek, szociológusoknak, tudósoknak, felsőfokú oktatóknak, pedagógiai-pszichológiai és más szakembereknek” együttműködése keretében lehet megvalósítani.⁴⁷

A pedagógia feladatává tették továbbá, hogy megválaszolja „a személyiség társadalmi szerepével, a tudományos-technikai forradalom behatásait átélő egyéniség fejlődésével, az elkötelezettség, világnézeti beállítottság, korszerű állampolgáriság”⁴⁸ problematikájával kapcsolatos kérdéseket és kidolgozza „a köznevelési rendszer tudományos igényességgel történő megalapozását”.⁴⁹

Ideológiai kihívások

Az ideológiai megkötöttségek és a szaktudományos eredmények gyakran okoztak konfliktusokat, a tudományos világnézet előzetes dominanciája alapján egy adott keretrendszerben érvényesülhettek a diszciplináris eredmények. Többször is felmerült a TTF hazai percepciójában, hogy létezik az adaptálás keleti és

⁴⁵ PETRIKÁS Árpád–VECSEY Beatrix: Tanárképzés, hivatásra nevelés és az iskolai munka korszerűsítése. *Magyar Pedagógia*, 1978/3–4. 355.

⁴⁶ HORVÁTH Lajos–PETRIKÁS Árpád: A nevelélméleti kutatások hazai és nemzetközi törekvéseiről, feladatairól, távlatokról. *Magyar Pedagógia*, 1977/1. 91.

⁴⁷ SZÉCHY Éva: A felsőoktatási nevelés magyarországi fejlődésének néhány tapasztalatáról. *Magyar Pedagógia*, 1972/2. 7.

⁴⁸ HORVÁTH Lajos–PETRIKÁS Árpád: I. m. 91.

⁴⁹ SIMON Péterné: I. m. 127.

nyugati változata, természetesen csak az előbbi számított legitimnek. A kockázata azonban megvolt, hogy a Nyugat (hatvanas évektől) egyre fokozódó technológiai előnye érzékelhetővé válik a pedagógiai közvélemény és a tanulóifjúság előtt, megcáfolva a szocialista tudomány és technika magasabbrendűségét, ezért újra és újra hangsúlyozni kellett az alaptézist, miszerint a TTF igazi felhasználása csak a szocialista rendszerben lehetséges, ami előbb-utóbb a világrendszerek versenyében is a győzelmet biztosítja majd:

„Ha megtanítjuk az ifjúságot arra, hogy becsülje az előző nemzedékek nagy alkotásait, a szocializmus megvalósításáért folytatott harcait, tisztelje a haladó hagyományokat, materiális és szellemi kultúránkat, ha megtanítjuk összekötni a hazafiságot és a proletár nemzetköziséget, biztosak lehetünk ifjúságunk, egész országunk jövőjében. Ezeknek a feladatoknak a megvalósítása elkerülhetetlenül megkívánja, hogy a pedagógiai folyamatban mélyen és tárgyilagosan világítsuk meg a tudományos-technikai forradalom vívmányainak a szocializmus előnyeivel való organikus kapcsolatáról szóló lenini eszme tartalmát. Csak így leszünk képesek fejleszteni azt a képességet, amellyel fel lehet tárnai a tudományos-technikai fejlődés hatékonysága emelésének tartalékait és további lehetőségeit, s így fogjuk tudni szocialista hazánk további gazdasági és szociális felemelkedése érdekében az ifjakat és a felnőtteket rávezetni arra, hogy keressék a tudomány és a technika gyakorlatban való felhasználásának leghatékonyabb útjait.”⁵⁰

Az ideológia nem engedte a saját értelmezési körén túlmenni a TTF-t, és minden változást a dialektikus materializmus doktrínái alapján értelmezett, valamint a szocializmus építésének rendelt alá. Az utópikus jövőképzetek leírásában fontos szerepet töltött be a TTF, amelyben egyesült volna (vagy legalábbis egyesíteni remélték) a termelés és a tudás dimenzióit, amikor a szocialista rendszer egyik vágyálma, a munkás és az értelmiségi osztály jellemzőinek egybeolvadása megtörténik:

⁵⁰ SZOBOSZLAY Miklós: A nevelés feladatai és perspektívái Csehszlovákiában a Jednotná iskola cikkei alapján. *Magyar Pedagógia*, 1983/1. 83.

„A TTF nevelésügyi hatásait összefoglalva a szerző megállapítja, hogy a jövő oktatásában, még a legcsodálatosabb oktatástechnika mellett is »az oktatási és nevelési folyamat fő tényezője a tanár« marad, hogy a jövő megköveteli minden egyéntől a permanens képzést, hogy a TTF eredményeként »integrálódik az emberi tevékenység két nagy területe: a tanulmányi és a termelői«, s végül, hogy e folyamat következtében »minőségileg új alapon újra egyesülni fog a személyiség egykor kettévált társadalmi termelő és társadalmi nevelő funkciója« (226–229. old.). Ez a minőségileg új alap pedig a szocialista társadalom.”⁵¹

A szocialista társadalommal szembeállított kapitalista-tőkés berendezkedés negatív elemeit próbálták a diskurzusok kiemelni, ami a TTF dehumanizáló hatásának hangsúlyozásában érvényesült. Az igazi emberi értékek garanciája az ideológiai rendszer függvénye, az egyik oldalon a Jó, a másik oldalon a Rossz erőivel, újra és újra megjelenítve egy régi ellentétet a politikai vallás színpadán:

„Darbelnet, a francia nyelv jogait bizonygatva, dacosan megjegyzi: nehéz a fogyasztói társadalom igényeinek kiszolgálását összeegyeztetni a nagy emberi értékek őrzésével. A szocializmus eleve nem fogadhatja el ezt a kettősséget. Elutasítja az elit-elveket, de a technológia parancsuralmát is. A technológiai forradalmat és a jogos igények lehetséges legteljesebb kielégítését össze akarja kapcsolni az emberi értékek általános, mindenki számára szabad birtokbavételével: az anyagi és a szellemi-erkölcsi gyarapodásnak csak együtt van emberi értelme.”⁵²

Összegzés

A további kutatásokhoz szükséges tanulságokat a következőkben foglalhatjuk össze. A nyugati blokk által intézett kihívások társadalmi területen az automatizálás, gépesítés okozta változások megfogalmazásában öltöttek testet, melyek új kompetenciák kialakításának szükségességével és a szabadidő növekedésének kezelésével jártak együtt. Mindezek jelentős transzformációs

⁵¹ VÁG Ottó: Vlagyimir Turcsenko: A tudományos-technikai forradalom és az oktatás forradalma. *Magyar Pedagógia*, 1976/3. 301.

⁵² BAN Ervin: Kérdőjelek a francia nyelvoktatás körül. *Magyar Pedagógia*, 1979/1. 52.

nyomást gyakoroltak az elméleti és gyakorlati pedagógia területeire, az iskoláztatásra, mely az új gazdasághoz és munkaerőpiachoz új oktatási rendszert igényelt. A számítógépekkel is támogatott programozott oktatás, a természettudományok fontossága, vagy a tömegkommunikáció még beláthatatlan hatásai ekkor kerültek az érdeklődés fókuszába. Valamennyi jelenség a tudományos világnézet ideológiai keretei között értelmeződött, mely hol hangsúlyosabban volt jelen, hol kevésbé láthatóan – érdekes további kutatási irány lesz az ideológia jelenlétéhez kapcsolódóan a tematikai és időbeli változások feltárása.

Szabó Márton diszkurzív politikatudományról szóló művében Michael Oakeshottot idézve ír az igazság megalapozásának igényéről a modernitás és szekularizáció korában, melynek egyik kísérlete a tudományos megismerésen alapult. Marx volt ennek legnagyobb hatású képviselője, aki az ideológiát próbálta olyan tudománnyá tenni, amely abszolút biztos tudást hordoz, és megteremt a lehetőségét a társadalom tudományos irányításának.⁵³ Szabó megállapítása az ideológia tudományosításáról némileg leegyszerűsítő, maximum a Marxot követő, vulgarizáló tendenciákra tekintve lehet jellemző, mindenesetre a pedagógiai diszkurzusokból gyakran kiolvasható ez a tendencia. A TTF nagyon jó eszköz lehetett egy ilyen, kvázi marxista, Marxot a zászlajára tűző, önmagának legitimitációt követelő megközelítés számára, egyben a prófétákhoz hasonló jövőképet is ígért, de az ideológia kiüresedésének veszélyével a fogyasztói társadalom szirénhangjai is erősödtek, amivel egyre többször kellett megküzdenie az ideológiának, ahogyan azt az utolsó idézet is tanúsítja. A szocialista kísérlet, projekt kudarcot vallott, és diskurzusalakító elemei is feledésbe merültek, pedig érdemes a TTF-hez hasonló jelenségekkel foglalkozni, hiszen számos folytonosságot, párhuzamoságot is felfedezhetünk napjaink gondolkodásával, rátapintva annak történeti gyökereire.

⁵³ SZABÓ Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Osiris Kiadó, Budapest, 2016. 148–149.

Czabaji Horváth Attila – Albrecht Zsófia –
Daru Andrea – Sente Dorina

Az utánpótlásképzés a neveléstudományban (1970–1993) mint társadalmi jelenség megközelítési lehetőségei*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.5>

A humán- és társadalomtudományok tudományelméleti kutatásaiban még a 20. század második felében is a filozófiai alapú, logikai, episztemológiai, metodológiai nézőpontú megközelítések domináltak.¹ A hetvenes évektől figyelhető meg a tudományfejlődés történeti és szociológiai szempontjaira is figyelmet fordító megközelítmód térhódítása. Átfogó kutatásunk is ez utóbbi irányba helyezhető el azzal a pontosítással, hogy a pedagógia-, művelődés-, illetve társadalomtörténeti szempontokat is vizsgálva komplex egységként kezeli tárgyát. Kutatócsoportunk a magyar neveléstudomány diszciplínafejlődését és tudományos kommunikációját vizsgálja 1970 és 2017 között. A diszciplínafejlődés négy társadalmi komponensére alapozva négy kulcskérdés köré rendezett kérdéscsoport megválaszolására vállalkozik, amelyek egyben kijelölik annak résztémáit is. Mik voltak a vizsgált időszakban a hazai neveléstudomány 1. intézményi infrastruktúrájának jellemzői; 2. szakmai-tudományos kommuniká-

* Jelen írás a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült, az OTKA-K127937: A magyar neveléstudomány múltja és jelene – diszciplínafejlődés, tudományos kommunikáció (1970–2017) című projekt keretében.

¹ NEMETH András–BIRÓ Zsuzsanna Hanna: A magyar neveléstudomány diszciplína jellemzőinek és kognitív tartalmainak változásai a 20. század második felében. In: NEMETH András–GARAI Imre–SZABÓ Zoltán András: *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*. Osiris Kiadó, Budapest, 2016. 7–118.

ciójának és 3. a tudósközösség által megalkotott tudományos produktumok kognitív és társadalmi jellemzői; 4. a tudományos utánpótlás biztosításának jellemző sajátosságai? Szűkebb kutatócsoportunk ez utóbbi résztémával foglalkozik, a tudományos utánpótlás, a tudományos fokozat megszerzése, a tudományba való belépés kérdésével. Vizsgálatunk itt bemutatott, az 1970 és 1993 közötti időszakot érintő része kapcsolódik ahhoz az elmúlt évtizedekben a neveléstudományban megjelenő tudománytörténeti kutatási irányhoz, amely a 20. századi totalitárius rendszerek tudományfejlődési sajátosságait teszi elemzés tárgyává, és ennek részeként a volt szocialista országokban megjelenő „szovjet típusú” tudományfejlődés, a kommunista-szocialista diktatúrák pedagógiai világát tárja fel.

Elméleti keret

A tudománytörténeti kutatások által napjainkig széles körben használt, az általunk végzett kutatásokat is megalapozó diszciplínafogalmat később a Luhmann-tanítvány Rudolf Stichweh dolgozta ki.² Az egyetemi keretek között kibontakozó neveléstudomány fejlődési folyamatait a társadalomtörténeti nézőpontból elemző tudománytörténeti tanulmányok a Tony Becher³ és Rudolf Stichweh⁴ tudományszociológiai munkáiban bevezetett diszciplínafogalom felhasználásával interpretálják. Ezen túlmenően Pierre Bourdieu mezőelméletének a tudományos diszciplínák működésére vonatkozó munkáira⁵ is támaszkodunk. A Stichweh által kidolgozott diszciplína- (önálló tudomány) koncepció a tudásszociológiai orientációjú tudománytörténeti, illetve rendszerező tudományelméleti kutatások széles körben

² Rudolf STICHWEH: *Zur Entstehung des modernen Systems wissenschaftlicher Disziplinen. Physik in Deutschland*. Suhrkamp, Frankfurt, 1984.

³ Tony BECHER: *Academic Tribes and Territories: intellectual enquiry and the cultures of disciplines*. Open University Press/SRHE, Buckingham, 1989.

⁴ Rudolf STICHWEH: *Wissenschaft, Universität, Professionen*. Suhrkamp, Frankfurt, 1994.

⁵ Pierre BOURDIEU: *A tudomány tudománya és a reflexivitás. A Collège de France 2000–2001. évi előadás-sorozata*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.

használatos kutatási modellje, amely a különböző szaktudományok tudományos produktumai mellett a tudomány szerves részének tekinti az azokat megalkotó személyeket is. A tudományfejlődés finomabb mikromintázatainak megragadására törekedve ezt a Parsons és Merton struktúra-funkcionalista szemléletmódját követő, jellegéből adódóan a tudományrendszerek makrostruktúrájának leírására kidolgozott elméleti modellt Bourdieu tudományos mezőelméletével kapcsoltuk össze.

Bourdieu⁶ szerint minden diszciplináris mező fontos funkciója a tudományos közösség által megalkotott tudományos tudás folyamatos áthagyományozása a következő tudósgenerációra, a saját szaktudós utánpótlás kiképzése, illetve szakmai szocializációja. A diszciplináris mező működésének ebből adódó elengedhetetlen előfeltétele a saját tudományos utánpótlás-nevelés legitim kritériumrendszerének megalkotása, a tudományos utánpótlás szelekcióját, illetve szakmai ideológiai-etikai felkészítését, szakmai indoktrinációját szolgáló, az adott diszciplináris mező speciális szabályait szigorúan közvetítő szakmai szocializációs, illetve karrierstruktúra. Ennek fontos, az adott diszciplína autonómiafokának mértékét is jelző sajátossága a tudományos utánpótlásnak a saját diszciplinakorpuszon belüli személyekből történő kiválasztása. Ezáltal az adott szaktudomány kijelöli saját, jóllehet folyamatosan változó határait, továbbá autonóm módon definiálja és szabályozza tudományos minőségét biztosító szelekciós- és kontrollfolyamatait.

Kutatási kérdések

Résztémánkon belül a következő kérdésekre keresünk választ: a) Kialakult-e a saját tudományos utánpótlás-nevelés legitim kritériumrendszere? b) A szakmai utánpótlás megítélésében, az opponensi véleményekben milyen mértékben érvényesülnek a tudományos szempontok, illetve a politikai szempontok? c) Mik voltak a tudomány saját tudományos minőségét garantáló sze-

⁶ Uo. 173.

lekciós, szabályozási és kontrollfolyamatok működésének főbb jellemzői? d) Milyen szakmai identitás rajzolódik ki a jelöltek tézisfüzeteiből? e) Hogyan jelenik meg a tudományos minősítő diskurzusban a vizsgált időszak egyik kurrens témája, a tudományos-technikai forradalom?

Módszerek

Kutatásunk jellegéből adódóan kvalitatív módszereket alkalmaztunk. Áttekintettük – elsődleges és másodlagos forrásokon keresztül – a tudományos utánpótlásképzés és a tudományos minősítés intézményi kereteinek változásait és működését (a Tudományos Minősítő Bizottság létrejöttének és működésének körülményeit), illetve a tudományos-technikai forradalom fogalmához kapcsolható írásokat a vizsgált időszakban. A szakirodalom összegyűjtése és feldolgozása során hangsúlyt helyeztünk a korabeli szakirodalmak megismerésére is, hogy a későbbi adatbányászat és dokumentumelemzés során minél relevánsabb szövegegységeket határozhassunk meg.

Elsődleges forrásunk a jelöltek személyes dossziéi, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia Levéltára őriz.⁷ Az egyes dossziékban megtaláljuk a fokozatszerzési eljárás vonatkozó dokumentumait, a tézisfüzeteket, a jelölttel kapcsolatos levelezést stb. Az utánpótlás szakmai produkcióinak elemzésére a tézisfüzeteket választottuk tartalmi és praktikus megfontolásból. Az anyag feldolgozását adatbányászattal, illetve tartalomelemzéssel végeztük, amihez szótárt készítettünk induktív és deduktív módon egyaránt. A deduktív megközelítésnél Heinz-Elmar Tenorth⁸ és

⁷ Köszönettel tartozunk dr. Háy Dianának, az MTA Levéltára vezetőjének a dossziék digitalizálásában nyújtott segítségével, valamint a tudományos minősítéssel kapcsolatos kéziratának rendelkezésre bocsátásáért.

⁸ Klaus-Peter HORN–Heinz-Elmar TENORTH: *Erziehungswissenschaft in Deutschland in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. In: Klaus-Peter HORN–András NÉMETH–Béla PUKÁNSZKY–Heinz-Elmar TENORTH (Hrsg.): *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerische Traditionen – deutscher Einfluss – nationale Eigenständigkeit*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 176–191.

Németh András, Biró Zsuzsanna⁹ kategória-rendszeréből indulunk ki, amit kiegészítettünk úgy, hogy a tartalmi és módszertani elemzés kategóriáinak kialakításánál a korban ismert sorozat, a Társadalomtudományi Könyvtár köteteire, illetve Earl Babbie¹⁰ módszertani felosztására támaszkodtunk. Az iskolatípusok meghatározásánál Mészáros István¹¹ munkáját vettük alapul. Célunk, hogy a kialakított kategóriarendszer majd adaptálható legyen a korszak tudományos diszciplínatörténetével foglalkozó további kutatások számára is.

Az induktív megközelítésnél az átolvasott téziszüzetekből állítottunk össze fogalomlistát. (Ez utóbbi folyamatosan bővül a digitalizált és feldolgozott dossziék, téziszüzetek számával.) A szótár és a fogalomlista, valamint az elsődleges források együttes analiziséhez és értelmezéséhez az Atlas.ti szövegelemző szoftvert használtuk.¹² A program lehetővé teszi, hogy a szövegbeli előfordulásokat és összefüggéseket vizuálisan is megjelenítse (korreláció-mátrix, szófelhő stb.).

Első lépésben egy pilot kutatást hajtottunk végre, amelynek a vizsgálati korpuszába egyfelől a téziszüzetek (40), másfelől az opponensi vélemények (20) kerültek. Tartalomelemzéssel az opponensi bírálatokban a szakmai és ideológiai szempontok megjelenését, a téziszüzetekben egyrészt a szakmai identitásra, másrészt a korszak egyik jelentős kérdésére, a tudományos-technikai forradalomra vonatkozó szövegegységeket elemeztük, ezeket az alábbiakban részletesebben is kifejtjük.

⁹ NÉMETH András–BIRÓ Zsuzsanna Hanna: I. m. 7–118.

¹⁰ EARL BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 744.

¹¹ MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 1996*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1996.

¹² Köszönjük Galántai László segítségét a szoftver használatában.

Az utánpótlásképzés és a tudományos minősítés intézményi keretei

A tudományos minősítés rendszerének kialakítása

Magyarországon a tudományos minősítéssel a 19. században kezdtek el célzottabban foglalkozni. A tudományos pályára való felkészítés és minősítés jogát az egyetemek kapták meg. Ők ítélték oda – miniszteri megerősítés mellett – a doktori címeket, valamint a habilitációt követően a magántanári címeket. A tudomány 1940-es évek végére lezajló szovjetizálása a tudományos minősítést is érintette, és az 1950. évi 44. számú törvényerejű rendelettel kikerült az egyetemek hatásköréből a fokozatszerzés folyamata. A szovjet mintára történő átalakítás érdekessége, hogy a Szovjetunióban kialakult állami tudománypolitika lényegében a német központosító modellt követte. Ennek folyományai voltak a független kutatóintézetek is.¹³ A képzésért és minősítésért az Országos Tudományos Képesítő Bizottság (OTKB) felelt a Magyar Tudományos Akadémiával (MTA) karöltve. A modell átvétele az Akadémia pozíciójának erősítését is jelentette, bár ez hazánkban kevésbé volt érzékelhető, hiszen az eleve egy magas presztízsű intézménynek számított.

Szovjet mintára vezették be a *tudományok kandidátusa* fokozatot 1950-ben, amelyet aspiránsképzés keretében lehetett elnyerni, olyan értekezés megírásával és megvédésével, amellyel a jelölt bizonyította az önálló tudományos kutatásra való képességét. Az aspiránsképzés a tudomány területén szolgálta a Rákosi-korra jellemző erőltetett elitcserét.

A kandidátusi fokozat elnyerésének előfeltétele volt, hogy a jelölt rendelkezzen egyetemi vagy főiskolai végzettséggel, valamint tudományos pályán dolgozzon, értekezést nyújtson be. A folyamatban szükséges volt abszolválni a kötelező szakmai, filozófiai (marxizmus–leninizmus) és nyelvi vizsgákat, amelyeket lehetett

¹³ GLATZ Ferenc: Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban 1922–1999. *Magyar Tudomány*, 2002/4. 494–506.

orosz nyelvből és egy szabadon választható idegen – többnyire német, angol, illetve francia – nyelvből.

A Tudományos Minősítő Bizottság kezdeti feladatai

Az 1951. évi 26. sz. törvényerejű rendelettel létrejött a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB), amelynek tagjait az MTA javaslatára a miniszteri tanács nevezte ki.¹⁴ A TMB már nemcsak az aspiránsok képzéséért felelt, hanem egy átfogó, a tudományos életet egészében érintő minősítésért. Feladata volt továbbá az aspiránsok felvételének előkészítése, munkájuk segítése és ellenőrzése, kapcsolattartás a külföldön tanuló magyar és a Magyarországon tanuló külföldi aspiránsokkal, azok szociális támogatása; a fokozatszerzések után járó illetmények, az aspiránsvezetők, konzulensek, opponensek tiszteletdíjának kiutalása, valamint többek között a végzett aspiránsok elhelyezése. Utóbbi feladatkör az évek múltával egyre nagyobb kihívást jelentett a bizottság számára.

A felvételi során politikai előszűrés is volt, amelyet a TMB titkársága és az MTA személyzeti osztálya és a pártközpont egy-egy képviselője végzett el. A politikai identitás figyelemmel kísérése a képzés folyamán, valamint a kész dolgozat bírálatánál is tetten érhető volt. A TMB Titkársága által kialakított bizottságok mind a felvételinél, mind a végzésnél főként akadémikusokból álltak. 1951–1955 között összesen háromszázhusz aspiránst vettek fel, a későbbi években ez a létszám évről évre csökkent, ami a végzetek elhelyezhetőségével függött össze. A marxista–leninista világnézet a társadalomtudományok területén fontosabb szempontként jelent meg, mint a természettudományokat művelők esetében. Voltak azonban olyan bizottságok, amelyek – a kor megítélése szerint – határozatlan, sőt „opportunistá”, „liberális” magatartást tanúsítottak.¹⁵ Ezek a bizottságok az értekezések bírálatánál, valamint a minősítés folyamatában a szakmai szempontokat,

¹⁴ KOZÁRI MÓNika: A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. *Múltunk*, 2015/2. 148–194.

¹⁵ Uo.

tudományos hasznosságot és a tudományos közvéleményre való kihatást vették figyelembe.

Az 1960-as évekre is elmondható – az egyes bizottságok esetében jelzett opportunistá magatartás ellenére –, hogy érvényesült az ideológiai vétó. A tudományos minősítésről szóló 1970. évi 9. számú törvényerejű rendelet 9. §-a deklarálta: a fokozat megtagadható azon esetekben, „ha a doktori értekezés témája nem jelentős, ha tételei a marxizmus–leninizmus ideológiájával szemben állnak, illetve ha vét a szocialista erkölcs szabályai ellen”. A fokozat megvonására a TMB hasonló esetekben később is jogosult volt. Az ideológiai, politikai szempontok a szabályzatban egészen 1989-ig fennmaradtak. „A rendszerváltást megelőző kötelező orosz és a marxizmus–leninizmus-vizsgát eltörölték. Egy 1989-es TMB-javaslat szerint az ideológiai vizsgafeltétel eltörlése indokolt, és az általános műveltség felmérése helyett a szakmai színvonal megállapítására kell helyezni a hangsúlyt.”¹⁶

Szervezeti átalakulás

Az 1980-as évekre mintegy harminc szakbizottság tartozott a TMB alá, szakbizottságonként tizenöt–tizenhét taggal. A bizottság munkáját az MTA felügyelte a továbbiakban is. A TMB jogi szempontból az MTA mellett működő független bizottság volt, azonban együttműködésük szoros volt.¹⁷

A tudományos élet szervezésére hatással volt a politikai élet változása is. A 72/1982. (XXII. 10.) MT számú rendelet új továbbképzési rendszert vezetett be, amely során 1983 szeptemberétől megszűnt az aspirantúra korábban ismert intézménye. A változás szükségességét azzal indokolták, hogy az egyetemeknek, kutatóintézeteknek aktívabb szerepet kell vállalniuk, valamint együttműködést a tudományos utánpótlást illetően. A tervek szerint a korábban megszokott központi juttatások mellett a vállalatok, tudományos intézetek is támogathatták ösztöndíjjal a jelentkezőket. Az MTA 1987-es beszámolója alapján azonban

¹⁶ RESZKETŐ Petra–VÁRADI Balázs: Elöl-hátul doktor: A tudományos címek mai rendszerének kialakulása. 2000, 2002/5. 40–58.

<http://ketezer.hu/2002/05/elol-hatul-doktor/> (Letöltve: 2022. 09. 07.) 43.

¹⁷ Uo.

elmondható, hogy nem volt olyan népszerű ez az út, mint ahogy azt eredetileg eltervezték, a 158 sikeresen pályázóból mindössze egy ösztöndíjas folytatta munkáját nem központi támogatással. Magyarországon a tudományos minősítés szovjet rendszere a késő kádári időkre igen sokat változott. A TMB kizárólagos jogában állt a tudományos fokozatok odaítélése, azonban az MTA aktívan részt vett a „tudományos utánpótlás nevelésének irányításában, a tudományos minősítés ellenőrzésében és fejlesztésében”.¹⁸

Az 1980-as évek második felében a tudományos utánpótlás rendszere tovább finomodott. Egy 1987-es minisztertanácsi határozat (3140/1987.) előírta, „hogy felül kell vizsgálni a tudomány kandidátusa fokozatot, valamint a tudományos továbbképzési rendszer tudománypolitikai szerepét, működését, és erre a feladatra a TMB és az MTA szervezetét párhuzamosan kérte fel”.¹⁹ Két évvel későbbi, 1989-es előterjesztésben az MTA és a TMB közösen hangsúlyozta az egyetemek egyre növekvő szerepét az utánpótlásban. Ezzel egy időben az MTA tudományos osztályainak bővült a hatásköre.²⁰ A módosítások célja az volt, hogy növeljék az egyetemek önállóságát, ezzel nagyobb részt vállalva a tehetséggondozásban, tudományos utánpótlásban.

Ideológia kontra szakmaiság

1987-re a TMB fokozatosan kizárta az ideológiai vizsgakövetelményeket, és döntéseit párttól, szakszervezettől függetlenül szakmai alapon hozta meg. A tudományos minőség megőrzésének érdekében a szakmai követelményeknek meg kellett előznie a politikai szempontokat, hangsúlyozták előterjesztésükben. Az 1980-as évek végén az MTA-ban gyűlt össze a tudományos elit, amely már nyitottabb volt az együttműködésre. A felsőoktatásról szóló 1993-as törvény elfogadását követően kisebb változás volt a fokozatokat, titulusokat illetően.²¹ Bevezették a Doctor

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Magyar Tudomány, 1988/1989. évi elnökségi beszámoló. *Akadémiai Értesítő*, 1989/8.

²¹ RESZKETŐ Petra–VÁRADI Balázs: I. m.

of Philosophy (PhD) megjelöléssel a doktori fokozatot, amelyet az Országos Akkreditációs Bizottságnál bejegyzett és engedélyezett doktori iskolával rendelkező egyetemek adhattak. A korábbi fokozatokat is elismerték, azonban, hogy a PhD-fokozattal egyenértékű-e, az egyéni elbírálás alá esett. A TMB működése 1992-ben változott meg leginkább, tevékenysége a még folyamatban lévő kandidátusi (a fokozat elnyerésére utoljára 1997-ben lehetett jelentkezni) és doktori ügyek lebonyolítására szorítkozott, majd addigi formájában megszűnt.

A korszakkal foglalkozó történetírás számos aspektusból vetett fel kérdéseket azzal kapcsolatban, hogy a politikai ideológia megnyíltan írta felül a kutatói szabadságot vagy akár a valódi tudományos diskurzust, „mi az a sajátos értelmű tudományosság, amely a szocialista korszak feltételrendszere közt teret kapott”? A témával foglalkozó tanulmánykötet arra a következtetésre jut, hogy „[a] tudatformálás ideológiai funkcióján túlmutató »valóságfeltárás« [...] volt az a terrénum, amely a tudományos műveletek autonóm érvényesülési lehetőségét ígerte. A történeti kutatás azonban így is olyan ideológiai feltételek közt valósult meg – ideértve intézményi, vagy éppen szociokulturális tényezőket is –, amelyben ez a kutatói szabadság mindvégig viszonylagosnak értendő”.²² A viszonylagos kutatói szabadság nemcsak a történeti kutatásra volt érvényes, hanem a neveléstudományi munkákra is.

Összefoglalás

A Tudományos Minősítő Bizottság 1951-es alakulásával a tudományos élet egészét érintő átalakulás kezdődött. Az aspiránsok képzése, elhelyezése évről évre alakította, szervezettebbé tette a bizottság munkáját. Az 1970-es évek fordulópontot jelentettek a tudományos utánpótlás képzésében, amely érintette az értekezések tartalmi és formai követelményeit is. Tartalmilag vita tárgyát képezte a szakmaiság és a gyakorlat aránya, valamint az ideológiai nézőpont, hiszen azokat részesítették előnyben,

²² BIRKÁS Anna: Recenzió: ERŐS Vilmos, TAKÁCS Ádám szerk.: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. In: *Per Aspera ad Astra*, 2014/2. 168. DOI: <https://doi.org/10.15170/PAAA.2014.01.02.10>

akiknek a munkássága beleillett a marxista-leninista társadalomtudomány kereteibe. A bizottságok az 1980-as évek végére a politikai élet változásával párhuzamosan szintén változni kényyszerültek. Az ideológiai elvárások helyett a szakmai szempontok kerültek előtérbe. A rendszerváltással a TMB szervezeti keretei is lassan megszűntek, feladatainak egy része a továbbiakban is az egyetemekhez tartozott, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia koordinált.

Opponensi vélemények az 1970-es évek neveléstudományból készült kandidátusi disszertációiról

Az akadémiai „mezőre” belépés feltétele – mint fentebb láttuk – a szakmai alkalmasság mellett az ideológiai felkészültség volt. Ez egy hallgatólagos elvárás volt a bírálókat elkészítőivel szemben, míg a szabályzat számos tartalmi és formai szempontot felsorolt.

Neveléstudományból az 1970-es években hetvenkilenc sikeres kandidátusi védés történt. Az elkészült disszertációkat abban az időben is két opponens bírálta alapesetben. A jelzett évtizedre vonatkozóan a vizsgálati anyagunkat százötvenkilenc opponensi vélemény alkotja. Ebből a korpuszból húsz dokumentumot (12,5%) néztünk át a pilot kutatás keretében.

Kutatási célunk a szakmai és ideológiai szempontok jelenlétének feltárása volt az opponensi véleményekben. A következő kutatási kérdésekre kerestük a választ:

- Miként fogalmazódnak meg a tudományos utánpótlással szembeni szakmai elvárások a szakértői véleményekben?
- Milyen mértékben jelennek meg a kor társadalmi-politikai-ideológiai környezetének lenyomatai a szakmai térben?

A kutatás módszere ebben a megközelítésben is a tartalom-elemzés volt. A kutatási kérdést operacionalizálva egyfelől a szakmaiság ismérveit kerestük: a neveléstudomány mely területét illetően fogalmazódnak meg pozitív, megerősítő észrevételek, és mely területekre vonatkoznak a negatív, hiányokat megállapító, kritikai megjegyzések. Másfelől azt vizsgáltuk: hogyan jelentek

meg szövegszerűen a politikai-ideológiai elvárások, az ideológiai szempontok a bírálatokban.

A szakmaiság szempontjai

A pilot kutatás alapján azt mondhatjuk, hogy a bírálatokat – amelyek általában 10 gépelt oldal terjedelműek – a szakmai szempontok előtérbe helyezése jellemzi. Az opponensek a jelöltek által választott tárgyra és az azzal kapcsolatos összefüggésekre koncentrálnak, és nemegyszer részletekbe menően elemeznek egy-egy kérdést. Ezek az elemzések lehetnek pozitív felhangúak is: „Véleményem szerint nagyon helyesen az esszé-teszt formája lett a mérés kiindulópontja. Méltányolni kell e választást, mert napjainkban főként feleletválasztásos teszt formájában, vagy minden egyéb könnyen kvantifikálható formában oldják meg a mérést.”²³ Gyakrabban negatív jellegű észrevételeket olvashatunk, amelyek a hiányokra mutatnak rá, akár tartalmi, akár formai vonatkozásban. Az egyik opponens a tesztek reliabilitásával kapcsolatban tesz hosszás észrevételt: „Vegyünk egy tanulót, aki 30 pontot ért el [a 60 pontos teszten]. A 0,95-ös reliabilitás ebben az esetben azt jelenti, hogy a teljesítménye valahol 26 és 34 pont körül lehet. Vagyis a 26 és a 34 pontos teljesítmények között nem lehet különbséget tenni, az a véletlenen múlhat, a hiba $-/+ 4$ pont. Ez meglehetősen nagy megengedett hiba. [...] Az ilyen reliabilitású feleletválasztós teljesítménytesztek alkalmatlanok a felmérésre, de ha ez utólag derült csak ki, a felmérés adatait nem ajánlatos felhasználni.”²⁴ A formai hiányosságra példa: Buzás László²⁵ hiányolja a bevezetést a disszertációból: „Az általános szokástól eltérően e disszertációban nincsen semmi bevezetés [...] Úgy gondolom, hogy nem csupán egy stereotip beidegzésről van szó, hanem az fontos funkciót

²³ BALÁZS Györgyné: *Opponensi vélemény Szebenyi Péter: Az általános iskolai tanulók történelmi fogalmainak fejlődése című megjelent munkájáról*. Kézirat, 1–10. MTA, 1978. 4.

²⁴ NAGY József: *Opponensi vélemény Báthory Zoltán: A tantervek értékelésének kérdései c. kandidátusi értekezéséről*. Kézirat, 1–17. MTA, 1977. 10–13.

²⁵ BUZÁS László: *Simon Gyula: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon c. kandidátusi értekezésének opponensi értékelése*. Kézirat, 1–10. MTA, 1976. 2.

tölthet be. Jelentős lehet már csak azért is, mert egy értekezés tárgyát többféle oldalról is fel lehet dolgozni, más-más célkitűzéssel lehet hozzá közelíteni. Módot ad a szerzőnek, hogy indokolja az érvényesített súlypontozást.” A tisztán szakmai megközelítést mutatja a következő kérdésfelvetés is: „[...] valóban olyan alárendelt szerepet töltenek-e be ebben az időben a katolikus iskolakollégiumok – piaristák, pálosok, ferencesek stb. –, amint ezt a szerző munkájában érzékelteti?”²⁶

A pozitív vélemények elsősorban a témaválasztásra vonatkoznak. A téma aktualitása és tudományos fontossága mellett az opponensek hangsúlyozzák annak társadalmi jelentőséget: „Az aktuális és társadalmilag jelentős (elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős) témához [nyúl]”;²⁷ „A témaválasztás nagyon időszerű, hiszen iskolareform és tantervi reformok előtt vagyunk, s ezen munkálatokban mutatis mutandis hasznosítani lehet bizonyos Nagy Lászlónál feltárt elveket, tendenciákat.”²⁸ „A szerző közoktatás-politikailag igen tanulságos témakör vizsgálatáról számol be disszertációjában”,²⁹ „Kiemelkedő társadalmi és tudományos fontossággal bíró téma.”³⁰ Egy súlyosabb kritikai észrevétel felvezetése is a témaválasztás dicséretével indul: „A témaválasztás erényei ellenére a munka túlméretezettnek tűnik.”³¹ A vélemények összegzésénél, a kandidátusi fokozat javaslatánál

²⁶ FÖLDES Éva: *Opponensi vélemény Bajkó Mátyás: „A főbb iskolakollégiumok belső életének fejlődése a reformkorban” c. kandidátusi disszertációjáról.* Kézirat, 1–7. MTA, 1972. 2.

²⁷ NAGY József: *Opponensi vélemény Báthory Zoltán: A tantervek értékelésének kérdései c. kandidátusi értekezéséről.* Kézirat, 1–17. MTA, 1977. 2.

²⁸ KOMLÓSI Sándor: *Ballér Endre: Nagy László munkássága a népoktatás reformja érdekében (különös tekintettel a Didaktikára és a korabeli tantervekre).* Kézirat, 1. MTA, 1975. 1.

²⁹ KELEMEN László: *Opponensi vélemény Simon Gyula: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon c. kandidátusi értekezéséről.* Kézirat, 1–11. MTA, 1976. 1.

³⁰ DURKÓ Mátyás: *Dr. Durkó Mátyásnak mint a Kandidátusi Bíráló Bizottság tagjának véleménye Bernáth József: A permanens művelődés iskolai megvalósításának néhány kérdése c. kandidátusi értekezéséről.* Kézirat, 1–7. MTA, 1975. 1.

³¹ VÁG Ottó: *Vaskó László A közoktatásügy fejlődésének fő sajátosságai a tiszántúli tankerületben 1944–1950 c. disszertációjáról.* Kézirat, 1–3. MTA, 1977. 1.

is – más szempontok mellett – szerepet kap a témaválasztás. „[...] tekintettel a témaválasztás jelentőségére, bátorságára és helyességére [...] javasolom [...] a jelöltnek a kandidátusi fokozat megítélését.”³² Az opponensek jellemzően az akadémiai követelménynek való megfeleléssel indokolják a tudományos fokozat odaítélésre vonatkozó javaslatukat: „megállapítható, hogy Ballér Endre munkája eleget tesz az akadémiai követelményeknek, feldolgozza, elemzi, kritikailag értékeli a témára vonatkozó régebbi és újabb irodalmat. Megállapításai, következtetései, imponálóan gazdag és sokirányú neveléstörténeti és elméleti-pedagógiai tájékozottsága alapján megalapozottak, világosak és kellően differenciáltak, jól dokumentáltak. A munka szerkezete jól áttekinthető, stílusa gördülékeny, jól olvasható.”³³

Az opponensi véleményekből kirajzolódó kutatói kép, magatartás, érték

Erős dicséretben részesül a jelöltek önkritikája. „[...] kiemelve a szerző [...] a tudományos kutatás szempontjából igen jelentős reális önkritikáját.”³⁴ Másutt így fogalmazódik ez meg: „Tudományos kutatóhoz méltó az önkontroll és az önrevízió állandósága a kapott eredményekben.”³⁵ Az látszik, hogy az önkontroll, az önértékelés, az önbírálat társadalmi méretekben fontos elvárás, nem véletlen, hogy kialakításuk a szocialista iskola fő törekvései közé tartozik. Ennek a hangsúlyozását hiányolja Báthory disszertációjából az egyik bíráló. „A pedagógiai értékelés nagyon lényeges funkciójára nem fordított gondot, nevezetesen arra, hogy a szocialista iskolában az értékeléssel az *önértékelésre* igyekszünk nevelni. (Ilyen értelemben mindenféle értékelés formáló-fejlesztő jellegű iskoláinkban!)”³⁶ Ez utóbbi

³² SÁNTHA Pál: *Bernáth József: A permanens művelődés iskolai megalapozásának néhány kérdése c. disszertációjáról*. Kézirat, 1–8. MTA, 1975. 8.

³³ KÓTE Sándor: *Opponensi vélemény Ballér Endre: Nagy László munkássága a népoktatás reformja érdekében c. kandidátusi értekezéséről*. Kézirat, 1–11. MTA, 1975. 2–3.

³⁴ DURKÓ Mátyás: I. m.

³⁵ BALÁZS Györgyné: I. m. 5.

³⁶ FÁBIÁN Zoltán: *Opponensi vélemény Báthory Zoltán: A tantervek értékelésének kérdései c. kandidátusi értekezéséről (201 lap + függelék)*. Kézirat, 1–11.

idézet egyúttal példa arra is, hogy az ideológiai szempont előtérbe állítása miképpen írja felül a szakmai szempontokat, jelen esetben az értékelés szakmai funkcióinak megkülönböztetése válik mellékessé. Az ideológiai szempontok jelenlétére a bírálatokban később térünk ki.

Találunk olyan bírálatokat, amelyek nemcsak egy személyiségbeli tulajdonságot említenek, hanem konkrétan szólnak a kutatói értékekről. „[...] példás körültekintéssel és szakmai igényességgel szervezte meg a vizsgálatot s elemezte, értékelt a kapott eredményeket. Maga a mérés minden tekintetben eleget tett a reprezentativitás követelményeinek.”³⁷ Kiemelést érdemel, ha matematikai-statisztikai módszereket alkalmaz a jelölt: „A számszerű eredményeket a matematikai statisztika eszközeivel teszi szemléletessé.”³⁸ Külön hangsúlyt kap, ha egy disszerens többféle módszert is alkalmaz: „a felsorolt módszerekkel kapcsolatban elvi jelentőségű és a gyakorlati kutatómunkában orientáló szerepű az az álláspontja, hogy a módszerek kombinált alkalmazásával lehet megbízható eredményeket remélni.”³⁹

A szakmai igényesség és felkészültség mellett a kritikai szemlélet meglétét dicsérik és egyben elvárják az opponensi vélemények. „[...] az iskolai történelmi fogalomalkotásról szóló vélekedéseket kritikailag foglalja össze.”⁴⁰ A történelmi megközelítés is a kutatói értékekhez tartozik: „A történetiség elvét a szerző messzemenően érvényesíti.”⁴¹ Nemcsak a történelmi szemléletet, hanem annak az árnyaltságát dicséri az egyik jelöltben az opponense: „A szerzőnek szemléleti erénye az is, hogy igyekszik a sematikus megoldásokat kerülni. A történelmet nem egysíki

MTA, 1978. 5. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁷ BERNÁTH József: *Vélemény Szebenyi Péter: Az általános iskolai tanulók történelmi fogalmainak fejlődése. c. munkájáról.* Kézirat, 1–2. MTA, 1978. 1.

³⁸ PETRIK OLIVÉR: *Opponensi vélemény Biszterszky Elemér A programozott oktatás alkalmazási lehetőségei és kísérleti fejlesztése a műszaki felsőfokú intézményekben c. kandidátusi értekezéséről.* Kézirat, 1–8. MTA, 1981. 4.

³⁹ SZARKA József: *Opponensi vélemény Bábosik István: Az erkölcsi tudatosság és magartás kapcsolata c. kandidátusi disszertációjáról.* Kézirat, 1–10. MTA, 1972. 3.

⁴⁰ BALÁZS Györgyné: I. m. 3.

⁴¹ SZÁNTÓ Károly: *Várnagy Elemér: A cigány tanulók személyiségfejlesztésének problémái c. disszertációjáról.* Kézirat, 1–6. MTA, 1976. 2.

tiszta képletnek tekinti, felfigyel az árnyalati eltérésekre s a fő tendenciákkal szembeszegülő mellékáramlatokra is.⁴²

A jelöltektől elvárás két idegen nyelv ismerete, pontosabban a vizsga letétele orosz és egy szabadon választott világnyelvből, ahol csak az egyikből kell középfok, a másiknál elegendő az alacsony fok. Ezt a helyzetet ismerve érthetőbbé válik, hogy miért kerül kiemelésre a disszerens idegennyelv-tudása. „[...] bebizonyította tudományos kutatói munkásságra való rátermettségét, alapos metodikai felkészültségét, idegennyelv-ismeretét.”⁴³

A bírálatok gyakran említik együtt a társadalmi és a tudományos-technikai változásokat mint olyan kihívásokat, amelyeknek a disszertáció tárgyának meg kell felelnie. „[...] részben a gyors társadalmi s tudományos-technikai változások magyaráz[zák], részben pedig az oktatás-nevelés hatékonyságának szakadatlan növekedése [, hogy] idővel törvényszerűen elértéktelenedhet a tanterv, mert az új körülmények többet kívánnak.”⁴⁴ Még konkrétabb az a társadalmi változásra való hivatkozás, amely Mihály Ottó opponensi véleményében olvasható: „A szocializmus teljes felépítésének társadalmi-történeti folyamatában – a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával és kibontakoztatásával összefüggésben – olyan új szükségletek, követelmények bontakoznak ki, illetve olyan régen «élő» szükségletek válnak erőteljesebbé, amelyek elkerülhetetlenné teszik a személyiség fejlesztésének pedagógiai programjáról kialakított elképzeléseink, de különösen a megvalósítás, a nevelés tényleges folyamatának ismételt ellenőrzését és felülvizsgálatát.”⁴⁵ Érzékelnünk kell ebben felvetésben, hogy a bíráló egy közösségiséget hangsúlyozó társadalomban hívja fel a személyiségfejlesztésre a figyelmet, koncentrálni az individuumra. Nem kizárt, hogy éppen emiatt van az erős felütés: „[a] szocializmus teljes felépítésének társadalmi-történeti folyamatában”, és azért, mert senki sem tudja, hogy ez

⁴² RÁCZ István: *Vélemény Bajkó Mátyás: „A főbb iskolakollégiumok belső életének fejlődése a reformkorban” c. kandidátusi disszertációjáról.* Kézirat, 1–3. MTA, 1972. 2.

⁴³ SZÁNTÓ Károly: I. m. 5.

⁴⁴ FÁBIÁN Zoltán: I. m. 5.

⁴⁵ MIHÁLY Ottó: *Bernáth József: A permanens művelődés iskolai megalapozásának néhány kérdése c. disszertációjáról.* Kézirat, 1–10. MTA, 1975. 1.

pontosan miként valósul meg, a saját pedagógiai elképzelését látja bele, amelyben a személyiség fejlesztése, az egyéni arculat kialakítása kiemelt szerepet nyer. Szintén az egyén szerepére, az individuális célokra, illetve azok figyelmen kívül hagyásának a problémájára mutat rá egy másik vélemény. Az opponens hiányolja „a permanens nevelés és felnőttnevelés szükségességének társadalmi indokai” közül „a szabadidő helyes eltöltésének – termelési vonatkozásokon túli, individuális” jelentőségének a bemutatását.⁴⁶

A két világhrend szembenállása

Az 1953-ban megindult enyhülés – és az 1970-es évek elmélyülő párbeszéde ellenére – a neveléstudományi szakszövegek vizsgálatából is jól érzékelhető a hidegháborús szembenállás és a nemzetközi ideológiai küzdelem. A tudományos eredményeket szigorúan megkülönböztették politikai hovatartozás szerint: „tanulmányait, dolgozatait több szocialista és polgári országban is ismerik és tartják számon”.⁴⁷ A kapitalista világhrend szellemi eredményeinek megkülönböztetésére a „polgári”, „nyugati” vagy „burzsoá” jelzőket használták. Például „polgári pedagógiában”,⁴⁸ „számos nyugati szerző”,⁴⁹ „burzsoá nézeteket bírálja”.⁵⁰ Valószínűsíthető, hogy ez a nyelvezet egy kötelező beszédmód fennmaradását bizonyítja, mintsem egy valós ideológiai elköteleződést igazol, de határozottan állítani csak a tárgyalt időszak további kandidátusi téziszűzeteinek feldolgozása után lehet.

Mindenesetre az opponensek módot találtak arra, hogy a másik világhrendhez tartozó tudományos élet értékeire rámutassanak. Kelemen László például – mintegy csak kiegészítve a disszertációban felvázolt portrét – a következőket írja: „Várkonyi akkor már kitűnően ismeri és közvetíti nemcsak Dewey-t, de Claparède és Piaget pszichológiáját és pedagógiáját is. A pedagógiairodalomban az akkor eluralkodó német szakirodalommal

⁴⁶ DURKÓ Mátyás: I. m. 2.

⁴⁷ BALÁZS Györgyné: I. m. 1.

⁴⁸ MIHÁLY Ottó: I. m. 1.

⁴⁹ NAGY József: I. m. 8.

⁵⁰ SÁNTHA Pál: I. m. 3.

szemben, nemcsak friss szakmai áramlatot, de politikai nyitottságot és liberalizmust is jelentett. Az a politikai és módszertani liberalizmus, ami sokáig még a fasizmus éveiben a Cselekvés Iskolájában és a polgári iskola módszertani elveiben megmutatkozott, s amiről a disszertáció is ír, – többek között ezeken a pszichológiai csatornákon is áramlott. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azokkal a pszichológiai és pedagógiai elvekkel, amit akkor e folyóirat, s e szerzők hirdettek, ma is, teljesen egyetértünk.⁵¹ Ügyes fordulattal zárja a gondolatmenetét, hiszen a megfogalmazott distinkcióval zárójelbe teszi a „nyugati tudósokhoz” és egy letűnt kor iskolájához fűzött pozitív észrevételeit, de mindent úgy, hogy nem azonosítható be pontosan, hogy mire vonatkozik az elhatárolódás, és milyen mértékben. Balázs Györgyné⁵² viszont egyértelműen kijelenti, hogy „a világhírű J. Piaget megállapításaira támaszkodik” a szerző.

Arra is találunk példát, hogy az azonos tömbhöz tartozók között, a szocialista táboron belül sem volt teljes nézetazonosság, hiszen a történelem közös érintkező pontjainak megítélésében igen eltérő álláspontot foglaltak el az egyes országok. Erre utal az egyik bíráló megjegyzése, miközben az együttműködést szorgalmazza: „szlovák és román kutatókollégáink – bizonyos ma még kétségtelenül fennálló elvi nézetkülönbségek ellenére is – igen sok olyan anyagot tárnak és dolgoznak fel, amelyeket neveléstörténetírói munkánkban mi is hasznosíthatunk.”⁵³ Ez az utalás a szocialista országok közötti, az 1960-as években még felszín alatt tartott, az 1970-esekben nyilvánosság előtt alig tárgyalt, de az 1980-as években már kibukó ellentétekről árulkodik.

Ideológiai szempontok

A politikai-ideológia elkötelezettség elvárása a tudományos utánpótlástól számtalan fordulatban bukkan fel az opponensi véleményekben. Tartalmilag a marxizmus, a marxista világlátás

⁵¹ KELEMEN László: *Opponensi vélemény Simon Gyula: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon c. kandidátusi értekezésről.* Kézirat, 1–11. MTA, 1976. 8.

⁵² BALÁZS Györgyné: I. m. 8.

⁵³ FÖLDES Éva: I. m. 6.

érvényesülésének és a polgári tudománnyal szembeni kritika megfogalmazásának a számonkérését jelentette. „A disszertáció szakmai igényessége kellő világnézeti-politikai céltudatossággal társul, még ha helyenként markánsabb társadalmi-politikai megközelítésre lett is volna szükség.”⁵⁴ „[...] a marxista kritika egy pillanatra sem feledkezhet meg ezek [a dezorientáló elméletek] bírálatáról.”⁵⁵ „[...] marxista igényű szintézis egy korszak és egy országrész közoktatásügyéről.”⁵⁶ „A problémákat marxista pozícióból és szemlélettel törekszik vizsgálni.”⁵⁷ „Dicséretes az az elmélyült alaposág és igényesség, amellyel a témával kapcsolatos irodalmat feldolgozta, az előző kutatások ismertetése során fejlett kritikai érzékkel, marxista szemlélettel elemzi az egyes szerzők munkáját, kutatási módszereit és eredményeit.”⁵⁸

Volt olyan bírálat is, amely a jelölt tudományos eredményét kifejezetten a politikai-ideológiai felkészültségének tulajdonította. „A kutatás eredményességének fő forrása, magának a pedagógiai arzenál felhasználásának is fő biztosítója a marxizmus-leninizmus elméletének és módszerének helyes alkalmazása volt: az elméleti forrásanyag és a gyakorlati tapasztalat értékelésében csakúgy, mint a felvetett kérdések okszerű megválaszolásában.”⁵⁹

Összefoglalás

Azt mondhatjuk, hogy az opponensi véleményeket alapvetően a szakszerűség jellemzi. A kor társadalmi-politikai-ideológiai hatása alól azonban nem tudják kivonni magukat, már azért sem, mert a tudományos utánpótlással szemben elvárás a megfelelő világnézeti felkészültség. A szakmai felkészültség mellett

⁵⁴ FABIÁN Zoltán: I. m. 11.

⁵⁵ MIHÁLY Ottó: I. m. 7.

⁵⁶ OROSZ Lajos: *Vaskó László: A közoktatásügy fejlődésének fő sajátosságai a tiszántúli tankerületben 1944–1950 c. disszertációjáról*. Kézirat, 1–2. MTA, 1977. 1.[Kézírás]

⁵⁷ KELEMEN László: I. m. 4.

⁵⁸ BIRÓNE GÁSPÁR Katalin: *Opponensi vélemény Bábosik István: Az erkölcsi tudatosság és magatartás kapcsolata című 371 oldal terjedelmű kandidátusi disszertációjáról*. Kézirat, 1–9. MTA, 1972. 3.

⁵⁹ SÁNTHA Pál: I. m. 8.

– továbbra is kötelességszerűen – számonkérték a marxista–leninista világlátás érvényesülését az akadémiai térben lévők a belépni szándékozótól. Mindezek ellenére a bírálatok egy részében érzékelhető, hogy az ideológiai szempontot igyekeznek kevésbé érvényesíteni. Nagy József szakvéleményében például csak egy halvány utalás van: „a pedagógiai értékelés lényegéről és funkcióiról mondtak követhető, elfogadható szemléletmódokat közvetítenek”.⁶⁰ A tudományban is érvényesülő világtrendi megosztottság ellenére az opponensek módot találtak arra, hogy a polgári tudomány értékeire is rámutassanak.

A vizsgált időszakban (1970–1993) keletkezett téziszfüzetek tematikus vizsgálata

A tudományos minősítés területén a tárgyalt időszakban is a szovjet modell volt érvényben, aminek működését a neveléstudomány kandidátusa (CSc) címre pályázók téziszfüzetei alapján vizsgáltuk.

Szakmai identitás az új generáció téziszfüzeteiben

Kutatásunk ezen részében támaszkodtunk Henri Tajfel⁶¹ és John C. Turner⁶² társadalmiidentitás-elméletére, és arra kerestük a választ, hogy milyen szakmai identitás körvonalazható a neveléstudományi utánpótlás téziszfüzetei alapján, valamint a szakmai identitás milyen típusai azonosíthatók a vizsgált szövegekből.

A szakmai identitás meghatározásánál az identitásfogalom etimológiájából indultunk ki. A latin *identitas* középkori eredetű szó, az *idem* (‘ugyanaz’) egy kettőzött alakjából (identidem), illetve ennek vélt *identi-* tövéből képezték. Jelentése: azonosság;

⁶⁰ NAGY József: I. m. 2.

⁶¹ Henri TAJFEL: Social categorization, social identity and social comparisons. In: Henri TAJFEL (ed.): *Differentiation between social groups*. Academic Press, London, 1978. 61–76; Henri TAJFEL: *Human groups and social categories*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

⁶² John C. TURNER: *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Blackwell, Oxford, 1987.

önazonosság, öntudat. Ez az öntudat, önazonosság megjelenik az énfogalomban. Super megfogalmazásában az énfogalom „az egyén képe önmagáról egy-egy szerepben, szituációban, pozíciókban, valamilyen funkció ellátásában vagy kapcsolatok hálójában”.⁶³ Az énfogalomnak egyik meghatározó része a munka területére kialakított énfogalom.⁶⁴ Ehhez az is hozzátartozik, mennyire fontos része a munka vagy szakma az egyén énmeghatározásának.⁶⁵ Tajfel felfogásában az ember önképét nagyrészt társadalmi identitása alakítja. Ez az a „tudás, amellyel az egyén birtokában van annak, hogy bizonyos társadalmi csoportokhoz tartozik, az érzelmi jelentőséggel és értékkel együtt, amelyet a tartozás jelent számára”.⁶⁶ A szakmai identitás „az egyén énképének az a része, amely a saját (szakmai) csoportjához való tagságához kötődik”.⁶⁷

A szakmai identitás típusai

Tajfel⁶⁸ definíciójából kiindulva kerestük a szakmai identitás manifesztálódásait a téziszüzetekben. Tudományterületünkéből adódó kettősséget – miszerint mind a neveléstudomány, mind a pedagógia fogalmát használták a tézisekben – úgy kezeltük, hogy ugyanannak a diszciplinának elméleti és gyakorlati oldalaként értelmeztük. Egy szakmai csoporthoz tartozóként tekintettünk a szerzőkre, akár a gyakorlati, akár az elméleti oldalról tárgyalták a témájukat, hiszen azonos követelményeket kellett teljesíteniük a diszciplináris mezőre történő belépéshez, a tudományos közösség tagjává váláshoz. A diszciplináris mező működésének előfeltételéhez tartozik a szakmai ideológiai-etikai

⁶³ Paul J. HARTUNG: The life-span, life-space theory of careers. In: Steven D. BROWN–Robert W. LENT (eds.): *Career development and counseling: Putting Theory and Research to Work*. John Wiley and Sons Inc, Hoboken, 2013. 88.

⁶⁴ Donald GIBSON: Developing the Professional Self-Concept: Role Model Construals in Early, Middle, and Late Career Stages. *Organization Science, Fairfield*, 2003/5. 591–610. DOI: <https://doi.org/10.1287/orsc.14.5.591.16767>

⁶⁵ Steven D. BROWN–Robert W. LENT (eds.): I. m. 1–28.

⁶⁶ Henri TAJFEL: Social categorization, social identity and social comparisons. In: Henri TAJFEL (ed.): *Differentiation between social groups*. Academic Press, London, 1978. 63.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

felkészítés, ami a TMB gyakorlatában még az 1970-es, 1980-as években is politikai vonatkozású volt, ami a jelöltekkel szembeni elvárásokban is érvényesült.

A szakmai identitás kifejeződésének tipizálását a politikai-ideológiai elvárásokhoz való viszony alapján készítettük el. Ennek alapján a téziszüzetekben a megnyilvánulások három típusát tudtuk megkülönböztetni:

1. *ELFOGADÓ*: Az elvárt szemlélet, értékrend és kategóriák mentén készíti el a dolgozatát. Nem vitatkozik, nem fogalmaz meg kritikát, de a szakmaiság mellett kiáll.

2. *MEGGYŐZŐDÉSES*: Aki teljes mértékben egyetért az elvárt szemlélettel, értékrenddel, és természetes számára, hogy az elvárt kategóriákba rendezze a gondolatait.

3. *ALKALMAZKODÓ*: Aki „felmondja a leckét”, használja az elvárt kategóriákat, felidézi a szemléletet azért, hogy ebben a keretben el tudjon mondani önálló gondolatokat, helyenként öntudatos kijelentéseket tegyen.

Példák a típusokra

Az 1. csoportba sorolható az a neveléstudományra vonatkozó szakmai identitást kifejező állítás, amely a neveléstudomány más tudományoktól való megkülönböztetését, az önállóságot, a sajátosságait hangsúlyozza. Egy 1970-ben keletkezett doktori téziszüzetben fogalmazódik meg tisztán ez a nézőpont. „Természetes, hogy a nevelési gyakorlat, a pedagógus, a pedagógiai kutató igénybe veszi (és egyre inkább igénybe kell vennie) más tudományoknak a gyermekre és a pedagógiai tevékenységre vonatkozó adatait, tényeit, felismeréseit – de a pedagógiának eredményessége és tudományos megbízhatósága szempontjából a pedagógiai lényeggel kell foglalkoznia.”⁶⁹ Ez a szakmai identitás még kiegészül azzal, hogy elköteleződik a szakmai értékek mellett, elhatárolódik a „pedagógiai fecsegés”-től.⁷⁰ Ugyanakkor az elvárt szemlélet szerint építi fel a dolgozatát, aminek bizonyítékául álljon itt egy állítás a szerzőtől: „A marxista pedagógia

⁶⁹ SZARKA JÓZSEF: *A nevelési tapasztalat elmélete és kutatási módszerei*. Kézirat. 1–7. MTA, 1970. 2–3.

⁷⁰ Uo. 7.

kezdettől fogva feladatának tartotta az *élenjáró tapasztalatoknak* a gyűjtését és elemzését.”⁷¹

A 2. csoportba kerültek azok a (pedagógiai gyakorlatra vonatkozó) szakmai identitást jelölő kijelentések, amelyek az elvárt értékrenddel való meggyőződéses egyetértést mutatnak. A párt által 1984-ben jóváhagyott „közoktatási és felsőoktatási fejlesztési program a szakemberképzés mellett az értelmiségnevelést már a felsőoktatás alapvető funkciójaként jelölte meg”.⁷² „A hallgatók kedvező politikai és közéleti beállítódásainak kialakítására a legtöbb lehetőség az ideológiai tantárgyak oktatása során adódik.”⁷³

Idesoroltuk a következő megnyilatkozást is, amely saját szakmájának feladatát a társadalmi-pártpolitikai célok megvalósításában látja: „A nevelés feladata, hogy a felnövekvő nemzedéket – a jövő várható követelményeinek figyelembevételével – a kor tudományos szintjének megfelelően felkészítse a társadalmi termelésre.”⁷⁴ Szintén a politikai elvárásnak való megfelelés érzékelhető a következő idézetben: „Az oktatómunka, a sokoldalú marxista embereszményünket kialakító pedagógiai folyamat centrális része. Tehát mind társadalmi, mind egyéni érdekből fontos, hogy az oktatás megfelelő hatékonysággal folyjék.”⁷⁵ Ennek a típusnak a legkifejezőbb megnyilvánulása olvasható a következő sorokban: „Tesszedik pedagógiai munkásságának feldolgozása során a történelmi materialista szemlélet és módszer alkalmazására törekszünk. [...] A szocialista neveléstörténész szemléletét és módszerét megjelölő lenini útmutatást követtük az értekezés írása során.”⁷⁶

Bármennyire is az ideológiai meggyőződés olvasható-hallható ki a tudományos munkákból is, a korszakban az értékekre

⁷¹ Uo. 1. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷² BALLA GÁBOR Tamás: *Az értelmiségi nevelés helyzete és feladatai az agrár felsőoktatási intézményekben*. Kézirat. MTA, 1985. 1.

⁷³ Uo. 8.

⁷⁴ BIRÓ Viktorné GÁSPÁR Katalin: *Az általános iskolai 4. osztályos tanulók erkölcsi tudatosságának vizsgálata és alakíthatósága az oktató-nevelő munka során*. Kézirat. MTA, 1971. 1.

⁷⁵ BIRÓNÉ NAGY Edít: *A mozgásoktatás folyamatának didaktikai sajátosságai az iskolai testnevelésben*. Kézirat. MTA, 1974. 1.

⁷⁶ TÓTH LAJOS: *Tesszedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége*. Kézirat. MTA, 1975. 3–4.

vonatkozóan egyfajta ambivalencia érzékelhető. Az időszakra jellemző, hogy egyfelől 1972-ben nyolc egyetemi hallgatót hat-tizenkét hónapig terjedő felfüggesztett börtönbüntetésre ítélnék a március 15-i tüntetésen való részvételük miatt; hogy antimarxista nézeteik miatt társadalomkutatókat („filozófusper”) zárnak ki a pártból, illetve bocsátanak el állásukból. Másfelől Bibó-írás jelenik meg a *Valóságban*;⁷⁷ Kádár János a 60. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen „nemzeti tragédiának” nevezi 1956-ot; az ifjúságról szóló törvényhatározat értelmében két-évente ifjúsági parlamentet kell tartani. A fogalmak kikopásának, tartalomvesztésének, legalábbis megújításra, megreformálásra szorulásának jelét véljük felfedezni a következő idézetben: „A szocializmusban az ideológiai-világnézeti alapképzés a marxizmus-leninizmuson nyugszik. Kivitelezője a munkásosztály, amelyben a legnagyobb igény fejlődött ki egy igazán szocialista, egy igazán békeszerető fiatalság nevelésére.”⁷⁸ Jellemző, hogy a fiatalságra vonatkozó két jelző, mind a szocialista, mind a békeszerető kap még egy pontosító kiegészítést: „igazán”. A szövegből nem derül ki, hogy mire utal a szerző, de egy lehetséges olvasatként a gazdasági reform körüli viták hívhatják elő az „igazán szocialista” kifejezést. Az 1968-ban, új gazdasági mechanizmussal megkezdett reformkísérlet visszafordítására az első lépést az MSZMP KB határozata jelentette.⁷⁹

A 3. csoport egyik öntudatos kijelentése olyan szakmai identitást jelenít meg, amely egyszerre vonatkoztatható a szakmára, a neveléstudományra és az azt művelő kutatóra, ez esetben önmagára a szerzőre: „az eddigi eredmények kritikai elemzése és felhasználása mellett lényegében önálló kutatásokkal lehetett csak egy sor – a történelemtanítás továbbfejlesztéséhez nélkülözhetetlen – alapkérdésre választ keresni”.⁸⁰ A szintén saját felké-

⁷⁷ Lásd BIBÓ István: Tanya és urbanizáció. *Valóság*, 1973/12. 35–40.

⁷⁸ VÁRKONYI Nándor: *A nagyhatásfokú politechnikai képzés alapfeltételei a szocialista társadalomban*. Kézirat. 1–7. MTA, 1975.

⁷⁹ A folyamat elemzését és külpolitikai háttérét lásd FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

⁸⁰ SZEBENYI Péter: *Az általános iskolai tanulók történelmi fogalmainak fejlődése*. Kézirat. MTA, 1976. 4–5.

szültségére és szakmai tapasztalataira alapozott öntudatosság érezhető egy másik disszerens munkáján, sőt esetében hangsúlyossá válik a nyugati tájékozódás is: „A jelen értekezés célja az, hogy a szerző angliai, magyarországi, svédországi kutatásai, valamint húszéves nyelvtanítási gyakorlata alapján, eredeti és közvetett forrásmunkákra támaszkodva, az elméleti-elemző módszer segítségével, történeti-filológiai hűséggel 1. bemutassa a nyelvtanítás történetének [...]”⁸¹

Nem meglepő, hogy a rendszerváltás évében találunk olyan tézisfüzeteket, amelyek – az amúgy gyengülő – pártideológiai elvárásoktól függetlenül magukat, és teljes szakmai autonómiát fogalmaztak meg: A tanítónak döntési felelőssége van, ami „azzal jár, hogy a közelmúlt és a neveléstörténet tanulságait a mindennapok tapasztalatával bátran szembesítse. [...] Az elvek, az általános megfogalmazások lefordítását a mindennapi pedagógiai gyakorlatra egyedül a gyermekeket ismerő, vele mindennapi kapcsolatban levő tanító képes.”⁸²

Összefoglalás

A felvázolt típusok és a hozzájuk kapcsolt példák alapján azt mondhatjuk, hogy a jelöltek igyekeztek megfelelni a politikai elvárásoknak; próbálták felvenni a szocialista társadalomtudós szerepét követve a marxizmus–leninizmus világnézeti és tudományos vonalát, ami a legérzékletesebben a megkívánt beszédmód használatában mutatkozott meg. Míg az opponensek – már a tudományos mező tagjaiként – rugalmasabban kezelték a megkívánt beszédmódot, addig a disszerensek téziseiben a szakmai identitás megnyilatkozásait gyakran elfedte, háttérbe szorította az ideológiai elvárásnak való megfelelés, ami lehetett a helyzetből adódó, ahhoz igazodó megnyilvánulás (*ELFOGADÓ*), de akár teljes elköteleződés, azonosulás is (*MEGGYŐZŐDÉSES*). Találtunk arra is példát, hogy a jelölt határozottan kifejezte szakmai identitását mind a szakterületi csoportja iránt, mind

⁸¹ BÁRDOS Jenő: *A módszerek történeti alakulása és a módszerfogalom értelmezése az idegen nyelvek tanításában*. Kézirat. MTA, 1986. 1.

⁸² BARKÓ Endre: *Az írástanítás és a képezhetőség feltételeinek a vizsgálata az általános iskola vonatkozásában*. Kézirat. MTA, 1989. 24–25.

önmaga kutatói énje, értéke vonatkozásában. Az ilyen autonóm szakmai identitást megfogalmazó tézisek a rendszerváltás évéhez közeledve fordulnak elő inkább. Jól érzékelhető a változás, az oldódás az ideológiai megfelelési kényszer tekintetében. Hangsúlyoznunk kell, hogy a bemutatott eredmények egy pilot vizsgálatra támaszkodnak, a teljes korpusz áttekintése jelentősen árnyalhatja az itt megrajzolt képet.

A tudományos-technikai forradalom lenyomatai a téziszüzetekben

A tudományos-technikai forradalom (TTF) a „XX. sz. termelőerői és civilizációja ugrásszerű fejlődésének alaptényezője, a világ tudományos megismerésének és ennek alapján a tudomány és a technika, az emberiség fejlődése és az emberi szükséglet kielégítés alapjai megteremtésének egy minőségileg magasabb foka, amely a termelés szerkezeti átalakulásához s a termelt javak mennyiségi és minőségi emelkedéséhez vezetett”.⁸³ A TTF két világrendszer szembenállásának idején, a hidegháború korszakában a gazdasági-katonai versengés terepe is volt. A Szputnyik–1 világűrbe juttatása új korszakot jelzett, utat nyitva a világűr megismerése és meghódítása előtt, ami érezhető presztízs-növekedést jelentett a Szovjetunió és a szocialista tábor számára. Ugyanakkor egy újabb színteret hozott létre a hidegháborús rivalizálásban, emellett erősödött a gazdasági, ideológiai és kulturális verseny. Amíg az államszocialista világ a technológiai transzfer igénye miatt nyitásra kényszerült, addig a szputnyik-sokk hatására az USA nagyszabású fejlesztésekbe kezdett, és a tudományos űrprogramja is elmozdult katonai irányba.⁸⁴

A téziszüzetek vizsgálata a TTF szempontjából

Az általunk kutatott időszakban a tudományos-technikai forradalom gondolata, érzékelése az élet minden területén megfigyel-

⁸³ http://www.kislexikon.hu/tudomanyos-technikai_forradalom.html#ixzz7dX2l6Eqc (Letöltve: 2022. 09. 07.)

⁸⁴ KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990.* Osiris Kiadó, Budapest, 2014.

hető, legyen az munka, oktatás vagy a hétköznapi világ. A pilot vizsgálat keretében átnézett – 1971 és 1989 között íródott – negyven tézisfüzet közül tizenkettőben található a tudományos-technikai forradalom valamilyen megnyilvánulása. Kérdéseink arra irányultak, hogy: Milyen mögöttes összefüggéseket, folyamatokat fedezhetünk fel a disszerensek kutatásaiban a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatban? Hogyan reflektálnak írásaikban e változásokra? Milyen kontextusban, milyen jelentésben foglalkoznak a technikával a kandidátusi tézisfüzetekben?

Módszerünk itt is kvalitatív tartalomelemzés volt. A kutatási anyagokat változatos módon tudtuk csoportosítani: a) témák; b) a technika szerepe; c) a technika felhasználási területei szerint.

A technika rohamos fejlődésével a szakterminusok és azok bevezetése, használata is bonyodalmakat okozott, Várkonyi Nándor és Bencsik István szinte azonos időben említik e problémát. Várkonyi számára kiemelten fontos a megfelelő „politechnizálás, a politechnikai oktatás-nevelés fogalmainak a lehető leggondosabb tisztázása”.⁸⁵ Bencsik dolgozatában pedig így ír a problémáról: „Gondot okozott [...] azoknak a műszaki fogalmaknak (gép, technológia, termék stb.) a pedagógiai szempontú megfogalmazása, amelyek a műszaki tudományokban sem egyértelműen behatároltak [...]”.⁸⁶

Érdekes lehet a későbbiekben annak a vizsgálata is, hogy milyen technikai vonatkozású speciális szakkifejezések jelentek meg, illetve formálódtak a neveléstudomány területén a korszak kandidátusi tézisfüzeteiben (például kibernetika, telepedagógia stb.).

A dolgozatok témái – a technika kontextusa, tartalma

A technika széles spektrumon jelenik meg a disszerensek írásaiban. A szaktárgyi pedagógia (technika, matematika–számítástechnika) kérdéseitől a műszaki szakképzésen (politechnikai szakképzés, felsőfokú műszaki képzés) át az audiovizuális esz-

⁸⁵ VÁRKONYI Nándor: I. m. 3.

⁸⁶ BENCSIK István: *A szakmai tantervek készítésének időszerű elvei és gyakorlata*. Kézirat. MTA, 1976. 9–10.

közök használatáig (iskolatévé, videó, egyéb audiovizuális technika alkalmazása). A vizsgálat kitért arra is, hogy milyen technikai eszközök és hogyan jelennek meg a kutatók munkáiban. Az alábbi csoportosítási lehetőség kínálkozott:

Az adott tantárgyhoz kapcsolódóan mint a vizsgált szaktárgy alapvető tananyaga és eszközei:

- műszaki jellegű tantárgy, képzés eszközei, úgymint általános iskolai technika óra, politechnikai képzés, felsőfokú műszaki képzés: gépek, szerszámok használata a szaktárgy tanítása vagy a tanítás vizsgálata során,
- elméleti jellegű tantárgyak eszközei, úgymint a matematika-számítástechnika: informatikai eszközök, számítógépek.

A kutató munkájához kapcsolódóan, a kutatáshoz használt módszer és eszköz: számítógépes statisztikai elemzés, audiovizuális technikák, vagy általános jellegű munka, mint a tantervkészítés, vagy mindkét területhez – a vizsgált szaktárgyakhoz és a kutatói munkához – kapcsolódóan.

Az átnézett munkák alapján megállapíthatjuk, hogy technikai eszközök vizsgálatát jellemzően technikai vagy mezőgazdasági jellegű szaktárgyak tanítása során végezték. Ez a tény már önmagában is jelzi a korszak törekvését, hogy a tudományos-technikai forradalom eredményeit megismertessék, használatára felkészítsék a tanulóifjúságot.

A téziszüzetekben a tudományos-technikai forradalomra és a kor társadalmi folyamataira való reflektálás szorosan összekapcsolódik. A tizenkét dolgozathoz mindössze kettőben nem találunk ilyen kapcsolódást. Ezekben a dolgozatokban a disszerensek szigorúan a szakmai jellegű kutatás bemutatására szorítkoznak. A munkákból világosan kiderül, hogy a vizsgált időszakban az általános műveltség szinte egyet jelentett a technikai képzéssel. Ennélfogva létfontosságú társadalmi érdekként tárgyalták, hogy a nép lépést tudjon tartani a technika fejlődésével, ehhez pedig elengedhetetlennek tartották a legújabb technikai vívmányok ismeretét, alkalmazását, integrációját az oktatásba, magának a technikának az oktatását, a műszaki tudás átadását.

A tudományos-technikai forradalom és oktatásának lenyomatai a dolgozatokban

A szövegek elemzéséből az látható, hogy az általános műveltség színvonalának emelése elválaszthatatlan a tudományos-technikai haladástól, maga a művelődési tartalom is nagyrészt technikai. Vendégh Sándor 1971-es dolgozata adja talán a leg-részletesebb képet a szocialista társadalom elvárásairól és a tudományos-technikai forradalom helyzetéről. Írásában külön kezeli ugyan az általános és műszaki műveltséget, e két tartalom mégis szorosan összefügg egymással és a tudománnyal: „Az általános műveltség körét napjainkban a természettudomány elemeinek, a termelőmunka, a műszaki-technikai, agrotechnikai és közgazdasági ismereteknek, valamint a történelmi-társadalmi és a szellemi kultúra alapelemeinek elsajátítása jellemzi. [...] Az általános és politechnikai műveltséggel széleskörűen megalapozott szakképzésnek magában kell foglalnia az ismeretek tudományos világgé váló összegeződésének lehetőségét.”⁸⁷ A később keletkezett téziszfüzetekben a politechnikai műveltséget az általános műveltség részeként kezelik. Bencsik István 1976-ban a „művelődési tartalom” kifejezéssel utal az általános műveltségben helyet foglaló technikai tartalomra.⁸⁸ Kelsánszky György 1984-ben többek közt az „általános műveltség részét képező műszaki-technikai komponensek”-ről értekezik, szerepüket hangsúlyozza.⁸⁹

A tudomány és a technika rohamos fejlődésével nem egyszerű lépést tartani, ami több területen is problémákat okoz. Ezt nehezményezi Béky Lóránd 1978-as dolgozatában: „egyre több és egyre tökéletesebb technikai eszköz [...] előretörésével sajnos nem mindig tart lépést a metodikai irodalom”.⁹⁰ Azonban nemcsak a

⁸⁷ VENDÉGH Sándor: *Az általános és szakmai művelődési anyag korszerű tartalma, aránya, kapcsolata a szakközépiskola tantervében*. Kézirat. MTA, 1971. 16–17.

⁸⁸ BENCsik István: I. m. 1.

⁸⁹ KELSÁNSZKY György: *Integrált technikai ismeretrendszer beépítése az általános iskola nevelési folyamatába*. Kézirat. MTA, 1984. 4.

⁹⁰ BÉKY Lóránd: *A nyelvi anyag feldolgozása, a jártasságok és készségek kialakítása nyelvi laboratórium segítségével a 10–14 évesek orosz nyelvoktatásában*. Kézirat. MTA, 1978. 6.

metodika van állandó lemaradásban, de a technika oktathatóságához, a műszaki szakemberek és a pedagógusok felkészítéséhez is időre van szükség az alkalmazkodásra. A korábban idézett Vendégh Sándor erről is részletesen ír: „A probléma azonban, amit a szakmai elméleti ismeretek, gyakorlati jártasságok és készségek tartalmának és struktúrájának meghatározásával át kell hidalnunk, igen jelentős: a munkaköri követelmények gyors fejlődése, változása következtében mind nagyobb lesz a »rés« az iskolában megtanítandó és a munkakörök által igényelt szakmai ismeretek jellege, tartalma és színvonala között. [...] a tudományos-műszaki forradalom szükségképpen megbontja, átalakítja a munkára való felkészülést, a szakképzés és a szakmák állandósult struktúráját, jelentősen megváltoztatja az intézményes nevelés társadalmi funkcióját [...] a szakok meghatározása során figyelembe kell venni, hogy a végző fiatalok milyen főbb munkaterületeken fognak dolgozni; a gazdasági és technikai fejlődés pedig olyan általánosabb jellegű szakképzést igényel, ami lehetővé teszi, hogy a fiatal szakemberek megfelelően alkalmazkodni tudjanak a technikai haladással gyorsan változó munkaköri követelményekhez.”⁹¹

Több tézisfüzet is megemlíti azt a problémát, hogy az oktatás és a képzés lemaradásban van a technikai fejlődéshez képest, ami egy-egy új technológia megjelenésével a szakmákat és a betöltendő munkaköröket is képes rövid időn belül átalakítani. Bencsik István azt hangsúlyozza, hogy vannak *népgazdaságilag fontos szakmák (gépszerező, forgácsoló, villanyszerelő)*.⁹² Vendégh írása után bő tíz évvel is azt találjuk, hogy a fiatal szakemberek felkészítésénél „a kor elvárása, a szüntelenül változó-fejlődő élet, azaz a társadalmi-termelési gyakorlat meghatározóként szerepel”.⁹³

Az oktatás és képzés lemaradása a TTF eredményezte lendületes változásoktól nemcsak hazánkban és a szocialista táborban okozott gondot, hanem Nyugaton is. „A sokoldalú technikai oktatás-nevelés egyaránt gondot jelent a kapitalista rendszerű

⁹¹ VENDÉGH Sándor: I. m. 1–24.

⁹² BENCSIK István: I. m. 23.

⁹³ KELSÁNSZKY György: I. m. 1.

társadalmi közösségekben és a fejlődő szocialista államokban.”⁹⁴ Ezért ezek a kutatások arra keresik a választ, hogy hogyan lehetne gyorsan és hatékonyan előrelépni a technika oktatásában: „Milyen legyen az ember, milyen képzettséggel rendelkezék, hogy a fejlett szocialista társadalom tagjaként korunk tudományos-technikai forradalmának kialakításában értékes tényező lehessen? A válasz egyszerű: társadalmunk fejlődésének ebben a periódusában politechnikailag jól képzett egyedekre van szükség. Csak ilyen emberek segítségével lehet a tudományos-technikai forradalomnak még a szocializmus körülményei között is nehéz kibontakozását megvalósítani.”⁹⁵ Várkonyi gondolataiból az egyén képzettségének színvonala, fontossága világlik ki. A megoldást tehát alapvetően személyi feltételekben keresi.⁹⁶

Személyi és tárgyi (technikai) feltétel egyszerre jelenik meg Gyarakai Frigyes kutatásában, ahol egy speciális kontextusban alkalmazza a technikát. Olyan „pedagógus-számítógép rendszer-ről”⁹⁷ értekeznek, ahol a számítógép a pedagógus munkáját segíti, egyes feladatokat helyette elvégez. Ezt a rendszert a C. A. I., azaz a Computer Assisted Instruction alkalmazásával képzelel el, amit nemcsak a pedagógus gyakorlata során, hanem már a pedagógusképzésben is fontosnak talál.⁹⁸

A technika fejlődésével lépést tartani több nézőpontból is nehézkes. Hátráltató tényező az eszközpark hiányossága. Miközben a fejlett országokban meglehetősen elterjedt a modern technikai eszközök pedagógiai célú használata,⁹⁹ addig itthon egyes esetekben hiányosság állt fenn: „[...] még ma is épülnek olyan iskolák, amelyekben a tervezők számításon kívül hagyják a te-

⁹⁴ VÁRKONYI Nándor: I. m. 2.

⁹⁵ Uo. 1.

⁹⁶ NAGY Andor: *Az iskolatelevízió adásainak módszeres felhasználása az általános iskola felsőtagozatos humán tárgyainak oktatásában*. Kézirat. 1–18. MTA, 1978.

⁹⁷ GYARAKAI F. Frigyes: *Algoritmusok és algoritmikus előírások didaktikai felhasználásának és optimalizálásának lehetőségei*. Kézirat. MTA, 1976. 6.

⁹⁸ GYARAKAI F. Frigyes: I. m. 6.; HÁMORI Miklós: *Tanulás és tanítás számítógéppel*. Kézirat. 1–13. MTA, 1983.

⁹⁹ Elsayed Hassan ALY: *Egyiptomi mezőgazdasági munkások és parasztok képzése és továbbképzése a programozott oktatás és az audiovizuális technikák felhasználásával*. Kézirat. 1–12. MTA, 1984.

levíziót. Képmagnó is csak elvétve található, jól lehet a televíziós műsorok tudatos, eredményes felhasználása nélkül a jövőben alig képzelhető el.”¹⁰⁰

A társadalom ebben az időben a pedagógusokkal szemben is új elvárásokat támasztott. Nagy Andor disszertációjában ezt a folyamatot írja le: „Korunk jellegéből adódóan egyre fokozódik a pedagógiával szembeni társadalmi elvárás. Kevesebb idő alatt több ismeretet adni, hatékonyabban oktatni, új és újabb eszközöket kikísérletezni, és alkalmazni, korszerűsíteni a módszereket, minden szintéren, minden tényezővel fokozni a nevelés eredményességét, a szocialista személyiségtípus fejlesztését.”¹⁰¹ A gyors reagálás más országokban is kiemelten fontos: „miként lehetne országaik gazdasági és társadalmi fejlődését az oktatás által meggyorsítani”¹⁰²

Több dolgozatban jelennek meg a szocialista társadalom eszméinek jellegzetességei, valamint az ezeknek megfeleltetett, az iskolával és pedagógusokkal szemben támasztott elvárások.¹⁰³ Van, aki egy egész fejezetet szentel e témának: „A szocialista társadalmi és tudományos-műszaki forradalom megnövekedett igényei az iskolai nevelésre, a szakképzés jellegére, tartalmára és struktúrájára.”¹⁰⁴

Tudományos igényesség

Az általunk vizsgált időszak dolgozataiban jól érzékelhető a módszertani gazdagodás, a technika bevonása a kutatásba, több ízben találkozunk a számítógéppel végzett statisztikai elemzésekkel.¹⁰⁵ Az interdiszciplinaritás is megjelenik a dolgozatokban. „Az alap – a határ- és a társadalomtudományok pedagógiai felhasználható eredményeinek számbavételét tudatosab-

¹⁰⁰ NAGY Andor: I. m. 8.

¹⁰¹ Uo. 1.

¹⁰² Elsayed Hassan ALY: I. m. 3.

¹⁰³ BEKY Lóránd: I. m.; KELSÁNSZKY György: I. m.; KONCZ István: *A video felhasználási lehetőségei a 14–18 éves tanulók önismeretre nevelésében*. Kézirat. 1–12. MTA, 1989.

¹⁰⁴ VENDEGH Sándor: I. m. 10.

¹⁰⁵ BEKY Lóránd: I. m.; BENCSIK István: I. m.

ban és tervszerűbben kell megvalósítani.”¹⁰⁶ „[...] pszichológiai, kibernetikai és pedagógiai megközelítésében [...]”¹⁰⁷ „[...] a számítástechnika kétségekívül beiktatandó nemcsak a matematikába, hanem minden szaktárgyba is, amelyekben alkalmazásra található. Beiktatandó viszont a matematika is minden, matematikát alkalmazó szaktárgyba.”¹⁰⁸ Hangsúlyt fektetnek az igazolhatóság és a mérhetőség tényére a kvantitatív paradigma alkalmazásánál: „minőségileg értékelhető és matematikailag megragadható fejlesztés”.¹⁰⁹ „A kísérleteknek továbbá az volt a feladata, hogy adjon mérhető eredményt [...] a hipotézisek helyességének dokumentálására.”¹¹⁰ „[...]az eredményes használat tudományos igazolása.”¹¹¹

Az idézetekből kirajzolódik tehát, hogy az interdiszciplinaritás és tudományos eljárások, módszerek alkalmazása fontos szerepet játszik a minőségi kandidátusi kutatómunka elvégzésében. Együttal jól reprezentálják, hogy a tudományelmélet teret kap a pedagógiában, mintegy elvárás, és hatást gyakorol mind a pedagógus attitűdjének, eszköztárának, módszertanának, mind pedig a tanulók fejlesztésében.

A szocialista emberkép és személyiségének fejlesztése a technika eszközeivel

A dolgozatok témájuk alapján való összevetésekor két dolgozat párhuzamba állítása szinte magától adódik. Az egyik Nagy Andor 1978-ban (*Az iskolatelevízió adásainak módszeres felhasználása az általános iskola felső tagozatos humán tárgyainak oktatásában*), a másik Koncz István 1989-ben keletkezett (*A videó felhasználási lehetőségei a 14–18 éves tanulók önismereti nevelésében* című) munkája.

Mindkét kutató audiovizuális technikák használatára épít, és azt vizsgálja, hogyan hatnak ezek az eszközök a személyiség-

¹⁰⁶ BÉKY Lóránd: I. m. 3.

¹⁰⁷ GYARAKI F. Frigyes: I. m. 1.

¹⁰⁸ FEKETE István: *Matematika és számítástechnika integrált oktatása*. Kézirat. MTA, 1986. 6.

¹⁰⁹ BENCSIK István: I. m. 11.

¹¹⁰ BÉKY Lóránd: I. m. 6.

¹¹¹ KONCZ István: I. m. 3.

fejlesztésre. Nagy Andor és Koncz István írása között tizenegy év telt el, így a két írás jól reprezentálja a korszak szemléletmódbeli változásait. Mindketten reflektálnak a kor szocialista emberképére, így jól követhető, hogyan változott az emberkép, és hogyan változtak a hozzákapcsolt értékek 1978-tól 1989-ig.

Nagy Andor dolgozatában az iskolatévé használatára fókuszál az általános iskolák felső tagozataiban, kiemelten fontos szerepet kap nemcsak az ismeretanyag átadásában, hanem a fiatalok szemléletmódjának alakításában is a kor szellemének, eszméinek megfelelően. Pozitívan értékeli ennek az eszköznek a jelenlétét az iskolában, és szorgalmazza annak módszeres használatát. Egyben negatívumként értékeli egyes iskolák hiányosságát mind az eszközparkot, mind a személyi feltételeket, a pedagógusok képzettségét illetően: „még ma is épülnek olyan iskolák, amelyekben a tervezők számításon kívül hagyják a televíziót. Képmagnó is csak elvétve található, jöllehet a televíziós műsorok tudatos, eredményes felhasználása nélkül a jövőben alig képzelhető el. [A személyi feltételeket illetően vizsgálja] az iskolavezetés, a szakfelügyelet attitűdjét az Iskolatelevízió vonatkozásában, és nem utolsósorban a pedagógusok felkészültségét, telepedagógiai kulturáltságát.”¹¹²

Az iskolatévé használatának legfőbb célját így fogalmazza meg: „A műsorok ún. komplex nevelő hatást igyekeznek elérni. Hatni kívánnak az értelem mellett az érzelmekre is, fejleszteni kívánják a tanulók ízléskultúráját; erkölcsi állásfoglalásra akarják őket készíteni, hozzá kívánnak járulni mind az egészséges életmódra neveléshez, mind a technikai szemlélet kialakításához, egészében a dialektikus materialista gondolkodásmód fejlődéséhez.”¹¹³ A végső cél tehát a szocialista embertípus fejlesztése.

Koncz István a videó szerepét, hatását vizsgálja a személyiségfejlesztésben. Hasonló életkori csoporttal foglalkozik, mint Nagy Andor. Itt azonban egy általánosabb, sokkal inkább ember- és egyénközpontú kutatásról van szó. Koncz megfogalmazásai, az általa használt fogalmak már egy megváltozott korszellemnek

¹¹² NAGY Andor: I. m. 8.

¹¹³ Uo. 7.

való megfelelésre utalnak: „Napjainkban az »emberi tőke« fontossága, szerepe egyre inkább nő: az önmagát megismerni, alakítani tudó, »erős énű« személyiség, a problémákat feltárni és kezelni képes, minden téren kreatív, autonóm ember kialakítása kerül a nevelési célok középpontjába.”¹¹⁴ „A videós önismereti eljárások hatására nemcsak a »játékban« viselkedik másként a serdülő, hanem a változások beépülnek a mindenkori személyiség megnyilvánulásaiba, s alapját képezhetik a belülről vezérelt személyiség megteremtésének.”¹¹⁵

Nagy Andorhoz képest Koncz István munkájában kiforrottabban és részletesebben foglalkozik az egyén személyiségével és annak fejlesztésével. Míg Nagy Andor kutatásában a fókuszban a szocializmus emberképe áll, ebből adódóan a feladat az ahhoz való igazodás, az annak való megfelelés, addig Koncz kutatásában az egyén személyiségének megerősítése, autonómiája kap hangsúlyt, aminek eredménye egy másik emberkép, amely jelentősen eltér a korábbi kollektivista értékrendtől.

Összegzés

Az 1950-es évek kezdetén a tudományos minősítés területén – a politikai-társadalmi változásokkal összefüggésben – erőteljes központosítás történt. A szovjetizálás során az egyetemektől elvett jogköröket a TMB kapta meg, amely szervezet nemcsak szakmai, hanem ideológiai elvárásokat is támasztott a jelöltekkel szemben. A társadalomtudományok, így a neveléstudomány terén erőteljesebben érvényesült a marxizmus-leninizmus szemléletének az elvárása, mint a természettudományokban. Az ideológiai szempont a rendszerváltáshoz közeledve fokozatosan gyengült, de a tudományos minősítés szovjet modellje egészen 1993-ig fennmaradt.

Az 1970-es években keletkezett opponensi véleményekről átfogóan az állapítható meg, hogy a szakmai megközelítést ré-

¹¹⁴ KONCZ István: I. m. 3.

¹¹⁵ Uo. 10.

szesítették előnyben. Ezzel együtt számos példát találunk arra is, hogy ideológiai szempontok is felvetődnek a bírálatokban. Ezekből a szövegekből is érzékelhető a két politikai-ideológiai világrend szembenállása, jóllehet az opponensek módot találtak arra, hogy a polgári tudománnyal kapcsolatban pozitív észrevételeket is megfogalmazzanak.

A tárgyalt időszakban keletkezett kandidátusi téziszfüzetek vizsgálatának két aspektusát mutattuk be: a szakmai identitásra, illetve a tudományos-technikai forradalomra (TTF) vonatkozó szövegegységek elemzésével. A szakmai identitás tekintetében azt találtuk, hogy az nem annyira az egyénnek „a saját szakmai csoportjához való” kötődését mutatja, mint inkább a vezető csoporthoz, az uralkodó ideológiához való viszonyát. Ebből a megközelítésből három típust sikerült elkülönítenünk. Miközben találtunk olyan téziszfüzetet az 1970-es évek közepén is, amelyben egyértelműen érzékelhető az erőteljes szakmai öntudat, amely hangot ad a szakma és önmaga értékének, mégis azt mondhatjuk, hogy jellemzően az óvatosabb megközelítés, inkább az elvárt beszédmód használata jelenik meg a tudományos mezőre belépni szándékozók munkájában. Érthető a jelöltek részéről az óvosság az ideológiai-politikai vonatkozásban, hiszen láttuk, hogy a TMB ideológiai vétóval rendelkezett egészen a rendszerváltásig, és a jelöltek minden bizonnyal nem kívánták kockáztatni többéves befektetett munkájukat, esetleg további karrierjüket. Bár ideológiai vonatkozásban nem volt egy egzakt kritériumrendszer, mégis az akadémiai szférához tartozni vágyók érzékelték, hogy elengedhetetlen kinyilvánítani a marxista-leninista nézetekhez való kötődést. Voltak olyanok, akiknél ez a korabeli elvárásokhoz történő alkalmazkodást, és voltak olyanok is, akiknél teljes elköteleződést jelentett. Tovább gazdagíthatja a képet annak a vizsgálata, hogy a bemutatott típusok például milyen aktivitást vállaltak a pártban (tagság, funkció stb.).

A TTF téziszfüzetekbeli megjelenítésénél arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a disszerensek szerint az általános műveltség színvonalának emelése elválaszthatatlan a tudományos-technikai haladástól, és az általános műveltség szinte egybeforr a technikai fejlődéssel, maga a művelődési tartalom is nagyrészt techni-

kai vonatkozású. Izgalmas párhuzamot találtunk egy 1978-as és egy 1989-es tézisfüzet között, amely alapján az emberképről, és így a személyiségfejlesztésről való felfogás változása is kimutatható. Eredményeinkkel kapcsolatban ismételten hangsúlyozni kell, hogy egy pilot vizsgálatra támaszkodtunk, a teljes korpusz áttekintése jelentősen árnyalhatja az itt megrajzolt képet.

Tanulmányok

BERETZKY ÁGNES

Bjørnstjerne Bjørnson és Robert William Seton-Watson: A szlovák egyenjogúság bajnokai

Emlékezetpolitikai tanulságok

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.6>

„Gyermekkorom óta szerettem és csodáltam a magyarokat, de később, amikor közlről láttam Ausztriában, és fölvilágosítottak, micsoda igazságtalanságokat követnek el a velük egy államközösségben élő népeken – meggyűlöltem a magyar sovinizmust [...]

Támadások, fenyegetések meg nem akaszthatják ennek a szerencsétlen és fontos kérdésnek a megvitatását.”¹

A múlt századelőn Bjørnstjerne Bjørnson, a Nobel-díjas norvég írófejedelem és a brit publicista-történész, Robert William Seton-Watson egyaránt a kis nemzetek, elsősorban a szlovákok jogainak védelmében lépett fel, hevesen bírálva az első világháború előtti magyar nemzetiségi politikát. Sokatmondó tény, hogy egyetlen, a témához kapcsolódó művüket sem fordították le azóta magyarra, a politikai tevékenységükről eddig megjelent szlovák/norvég értelmezések pedig rendre figyelmen kívül hagyták/hagyják a magyar forrásokat és szempontokat. Jelen tanulmány az első, mely Bjørnson és Seton-Watson szlovákbarát tevékenységének – kiegyensúlyozottan kritikus – összehasonlító elemzé-

¹ Bjørnstjerne Bjørnson 1907. szeptember 17-én kelt válaszelevele *A Hír* fővárosi független balpárti hírlap szerkesztőjének a nemzetiségi kérdésben hozzá intézett levelére. In: KEMÉNY Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971. 110–111. Lásd még Bernhard MÜNZ: *Bjørnstjerne Bjørnson*. Verlag von Carl Schneid, Wien, 1909. 82.

sére tesz kísérletet, kitérve a norvég és szlovák emlékezetpolitika máig ható torzításaira.

Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910) Henrik Ibsen, Jonas Lie és Alexander Kielland mellett a De Fire Store, azaz a négy legjelentősebb norvég író egyike. Költészetével is maradandót alkotott: egyebek mellett ő a norvég nemzeti himnusz szerzője. Irodalmi pályafutása során, mely a romantikától a realizmusig, a paraszti novelláktól az egyén és a társadalom modern ábrázolásáig terjedt, mindvégig azt vallotta, hogy „az író/költő feladata nem merülhet ki a puszta művészlétben, egyszerre prófétának, tanítónak és orvosnak is kell lennie”.² Már az 1860-as években ezért túllépett az irodalom keretein, és a norvég belpolitikával kezdett foglalkozni.

Az 1814 óta fennálló kettős monarchia keretein belül a svédek széles körű autonómiát biztosítottak Norvégia számára, a túlnyomóan paraszti társadalommal rendelkező norvég nép elmaradottságának felszámolása azonban még több évtizedig eltartott. Bjørnson, mint a szűk elit egyik jeles képviselője, harcolt – többek között – a norvég nyelvű színház megalapításáért,³ új uniós zászlóért,⁴ felemelte szavát a testnevelés kötelezővé tételéért a leányiskolákban; mindvégig abban a hitben, hogy mindezzel a norvég nemzet ügyét szolgálja. A népet, a herderi tanokat vallva, egységes organizmusnak tekintette, és úgy szólította meg, mint-

² Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): *Bjørnstjerne Bjørnson: Artikler og Taler* [Bjørnstjerne Bjørnson írásai és beszédei]. Gyldendal Nordisk Forlag, Kristiania-Kjøbenhavn, 1912–1913. I/241.

³ Per AMDAM: *Bjørnstjerne Bjørnson: kunstneren og samfunnsmennesket, 1832–1880*. [Bjørnstjerne Bjørnson: művész és közéleti ember, 1832–1880]. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo, 1993. 122.

⁴ A zászlókérdés körüli vita 1879-ben robbant ki, amikor Bjørnson előadásában és számos cikkben amellett érvelt, hogy a norvég lobogó bal sarkában található svéd–norvég unióra utaló jelzés „a megrontás és a megosztottság jele”, szemben a „tisztán norvég zászlóval”, amely az „örökké tartó egység”-re utal. Évekkel később, a *Verdens Gang* 1891. október 31-i vezércikkében Bjørnson a magyar párhuzamot is felhasználta: Magyarország háromszázötven éve egyesült Ausztriával, az öröklés jogán, érvelt, éppúgy, ahogy a dán királyi család örökölte Norvégiát; „az unió ténye azonban mégsem jelent meg a magyar zászlóban”. Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): I. m. I/485–486. Lásd még Harold LARSON: *Bjørnstjerne Bjørnson: A Study in Norwegian Nationalism*. King's Crown Press, New York, 1945. 88.

ha egyéniség lett volna külön tudattal és akarattal. Ez a romantikus gondolkodás moralizáló hangvétellel párosult: vidéki lelkipásztor fiaként – a korszak nagy politikai egyéniségéhez, William Ewart Gladstone brit miniszterelnökhöz hasonlóan – Bjørnson minden kérdést, beleértve a politikaiakat is, a személyes erkölcs szempontjából ítélte meg.⁵

A norvég írónál körülbelül két nemzedékkal fiatalabb, a viktoriánus középosztályból származó, presbiteriánus hátterű Robert William Seton-Watson (1879–1951) is azonosult a brit miniszterelnök álláspontjával, hogy a politikában és a magánéletben is ugyanazoknak az erkölcsi elveknek kell érvényesülniük. Seton-Watson gondolkodására skót felmenői is hatottak; rendszeresen kijavította az őt angolnak tituláló idegent, és pályája is a romantikus hazaszeretettől áthatott *Scotland Forever!* [Mindörökké Skócia!] című kötettel indult. Ez idő tájt a nemzetet etnikailag meghatározott, inkább metafizikai jelenségként értelmezte.⁶

Mind Bjørnson, mind pedig Seton-Watson nemzetértelmezése hamar túlnőtt a kezdeti, származáson alapuló vonzalmaikon. Ennek az átalakulásnak az egyik jelentős lépése Bjørnson számára a nyelvvitá volt, melynek során már a skandináv szempontokat szem előtt tartva a városi elit által beszélt dán-norvég (dansk-norsk, ma bokmål) nyelvváltozat hivatalos nyelvvé tételét támogatta, szemben a landsmállal (későbbi nynorsk), amely a dán nyelv által kevésbé érintett paraszti rétegek által beszélt dialektusokon alapul.⁷ Bjørnson skandináv perspektí-

⁵ Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson, En biografi, 1880–1910*. [Bjørnstjerne Bjørnson: Életrajz]. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo, 1999. 45. Bár Bjørnson nagyra becsülte Gladstone-t mint az elnyomottak támogatóját, az angolokat „álszent” népek tartotta, akik „rendre az összes többi nemzet zsebében turkálnak”. Astrid FINSLAND: *Bjørnstjerne Bjørnson og Fredssaken inntil 1900* [Bjørnstjerne Bjørnson és a béke kérdése 1900-ig]. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo, 1948. 121.

⁶ Seton-Watson családi hátteréről részletesen lásd a fiai által írott kitünő életrajzot: Hugh and Christopher SETON-WATSON: *The Making of a New Europe, Robert W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. Methuen, London, 1981. 1–7.

⁷ A dialektusokon alapuló landsmált, mai nevén nynorskot a dán–norvég bokmállal egyenrangú hivatalos nyelvként ismerik el Norvégiában 1885 óta. A parlamenti döntést Bjørnson hevesen támadta. A népnyelvet népszerűsítő mozgalommal szemben pedig élete vége felé egyre ellenségesebbé vált, 1900-ban

vája azonban hamarosan tovább bővült az északi országok és Németország közötti szorosabb szövetséget szorgalmazó egyfajta pángermanizmussá, amely azonban nem volt sem antiliberális, sem pedig antidemokratikus vagy antiszemita. Bjørnson úgy vélte, hogy az egyesült Németország képes lesz a „francia szellemmel” és a „világias zsarnokkal”,⁸ azaz a pápával való szembe fordulásra, végül pedig „kolosszális küldetésének”⁹ végrehajtására, a világbéke megteremtésére. A nagy norvég író naivitása miatt a kritikák kereszttüzebe került, kortársainak többsége, köztük Henrik Ibsen, „tévelygő prófétának” és „a pángermanizmus főpapjának” nevezte.¹⁰

Érdekesség, hogy amint skandinávizmusba vetett hite, úgy Bjørnson pángermanizmusa is a nacionalista tendenciák erősödése miatt gyengült meg: a dánok nem támogatták Izland autonómiáját, a Bismarck vezette Németország pedig mindent megtett Schleswig elnémetesítéséért. A hetvenes évek végére ezért Bjørnson teljesen kiábrándult Németországból, sőt hite is válságba jutott: bár hivatalosan nem lépett ki az evangélikus egyházból, elutasította tanítását, és „keresztényből” „dogmatikus humanistává” vált. „A politikának a felebaráti szeretet legmagasabb fokának kell lennie” – hangzott hitvallása, majd figyelmet és energiáját fokozatosan az európai elnyomott népek támogatásának gondolata felé fordította.

Jóllehet több évtizeddel később, és anélkül, hogy mindezt ő maga pontosította vagy tudatosította volna, Seton-Watson skót alapú etnikai nacionalizmusa is formálódott. A kezdeti, „öröktől fogva létező” egységként felfogott nemzetkonceptiója s a nemzeti önrendelkezés támogatása egyre inkább alárendelődött a brit

---

megjelent írásában már úgy érvelt, hogy az nem más, mint „avitt romanticizmus páncélban, a haladás legfőbb ellensége”. In: Øysten SØRENSEN: *Bjørnstjerne Bjørnson og nasjonalismen* [Bjørnstjerne Bjørnson és a nacionalizmus]. J. W. Cappelens Forlag, Oslo, 1997. 185.

⁸ Øyvind ANKER–Francis BULL–Torben NIELSEN (red.): *Brevveksling med Danske* [Dán levelezés]. III. 1870–1874. Kjøbenhavn-Oslo, 1961. 286–287.

⁹ Øysten SØRENSEN: I. m. 61–62. „Kezdetben norvégnek vallottam magam, aztán skandináv lettem, és most a pángermanizmus fogalmához kötődöm.” Bjørnson levele Georg Brandesnek, 1888 októberében. In: Bernhard MÜNZ: I. m. 80.

¹⁰ Uo. 56.

nagyhatalmi érdekeknek, így gondolkodásában a kontinentális erőegyensúly és stabilitás vált alapvető rendező elvvé.¹¹ Seton-Watson ugyanakkor élete végéig gladstone-i liberális maradt, elfogadva, hogy „létezik egy magasabb rendű politika, [...] ami nem a bűnösökkel való cinkosság, hanem a szenvedő gyengékkel való együttérzés”.¹²

A századelőn az elnyomottak felkarolásának egyik leghatékonyabb eszközévé a politikai újságírás vált. 1890-től haláláig Bjørnson a teleket általában külföldön töltötte, irodalmi munkássága ilyenkor visszaszorult, és helyét politikai tárgyú cikkei vették át. Őt jelentős európai napilapban és folyóiratban publikált, melyek közül háromhoz bensőséges kapcsolat fűzte: a müncheni *März* című folyóiratot veje alapította, a *Le Courier Européennél* (Párizs) segédszerkesztőként is dolgozott, a Rómában megjelenő *Lo Spettatore* barátja, Borghese gróf tulajdonában volt. Emellett gyakran írt a *Neue Freie Presse*-be (Bécs), valamint a *Berliner Tageblatt*-ba is. Cikkeit általában egyszerre jelentette meg, ami fokozta érvelésének hatékonyságát.¹³ Seton-Watson sem tétlenkedett. Oxfordi történelemtanulmányaihoz, valamint német- és olaszországi utazásaihoz sikeres üzletember apja biztosította az anyagi hátteret, publicisztikai tevékenysége pedig elsősorban a *Scottish Review*-ban és a *Spectator*-ban teljesedett ki, majd egy évtizeddel később, 1916-ban, immár saját tőkéből, elindította a

¹¹ László PÉTER: Seton-Watson's Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power. *Slavonic and East European Review*, 2004/3. 677–678.

¹² Stratégiai megfontolásokból a *Foreign Office* az Oszmán Birodalom fennállásának és fenntartásának szükségességét vallotta egészen az 1800-as évek végéig, amit a liberális pártvezér és miniszterelnök, William Ewart Gladstone egyik 1876-os beszédében is elismert, hozzátéve, hogy „létezik ennél egy magasabb és széles körűbb politika, ami [...] nem a bűnpártolás, hanem a szenvedő gyengékkel való együttérzés.” James JOLL (ed.): *Britain and Europe, Pitt to Churchill, 1793–1940*. Oxford University Press, Oxford, 1967. 174. Lásd még Mark CORNWALL: R. W. Seton-Watson and Nation-Building Clashes in Late Habsburg Space. In: SZARKA László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2017. 329–333.

¹³ Bjørnson nyolcszáz kéziratot és tízezer levelet hagyott hátra, míg Seton-Watson adta ki eddig a legtöbb magyar történelemtanulmányról szóló könyvet angol nyelven.

The New Europe című hetilapot, mely alapvetően befolyásolta a politikai döntéshozókat.

Bjørnson és Seton-Watson egyaránt a kis nemzetek érdekeinek legaktívabb szószólóiként tartják számon: a norvég író-költő az 1890-es évektől a dánok védelmét tűzte ki célul a Németországhoz tartozó Schleswig-Holsteinben, szót emelt a galíciai ruszinok jogaiért, bírálva a lengyel erőszakot, valamint támogatásáról biztosította a finneket. Az őket ért orosz erőszakhullám ellen Seton-Watson is tiltakozott, 1904-es cikksorozata, amint emlékirataiban felidézte, „első komoly”,¹⁴ sajtóba írott levelei voltak. Bár a történész-publicista később számos, a monarchiában élő kisebbség jogaiért szót emelt, első jelentős kampánya a magyarországi szlovákok ügyéért zajlott, mely egybeesett a nagy norvég békeapostol utolsó és egyben legnagyobb jogvédő kampányával.

Bjørnson szlovákokkal kapcsolatos tevékenysége mind a mai napig fontos szerepet tölt be a szlovák–norvég kapcsolatokban. Konferenciák rendezésével, utcák vagy síparadicsomok elnevezésével, szobrok¹⁵ leleplezésével a mai Szlovákia mindent megtesz, hogy ünnepelje a népe nemzeti önrendelkezéséért folytatott küzdelem fontos külföldi támogatóját.¹⁶ Azt az embert, aki – Roman Holec szlovák történész szavaival élve – pontosan tisztában volt „az egész elviselhetetlen humbuggal”,¹⁷ azaz a fennhangon hirdett liberális elvek és a magyarországi nemzetiségpolitika között feszülő ellentéttel.

Fontos megjegyezni, hogy a témában eddig idegen nyelven megjelent írások szinte kivétel nélkül a magyar források, *horribile dictu*, szempontok figyelembevétele nélkül születtek.¹⁸

¹⁴ Hugh and Christopher SETON-WATSON: I. m. 16.

¹⁵ A legutóbbi ilyen esemény a kassai Bjørnson-mellszobor leleplezése volt 2018-ban.

¹⁶ Seton-Watson szlovákiai emlékezetével is hasonló a helyzet. Lásd erről bővebben BERETZKY Ágnes: Hírünk és felelősségünk: Egy szelektív idealista és egy kritikus barát írásai a magyarságról (1906–1945). *Korunk*, 2017/12. 61–74.

¹⁷ Roman HOLEC: *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť* [A csernovai tragédia és a szlovák társadalom]. Matica slovenská, Bratislava, 1997. 143.

¹⁸ A témával kapcsolatban eddig összesen két magyar nyelvű tanulmány született: az első a skandinávista irodalmár, MERKL Hilda tollából, mely fontos rész-megállapításokat tartalmaz, de egyoldalúan norvég–szlovák nézőpontból íródott:

Eközben az elmúlt másfél évtizedben Bjørnson norvégiai megítélésében izgalmas hangsúlyeltolódás történt. Øystein Sørensen 1997-ben megjelent, témánk szempontjából alapvető fontosságú művében még azt fejtegette, hogy az írófejedelem irodalmi jelentőségének ellensúlyozására szükség volt egy, pusztán politikai tevékenységére összpontosító részlettanulmány megjelentetésére.¹⁹ Bjørnson halálának századik évfordulójához (2010) közeledve, és azóta egy meglehetősen átpolitizált Bjørnson-kultusz épül(t) ki Norvégiában, mellyel összhangban a Nobel-díjas írófejedelmet Harald király „Szlovákia igaz barátjának”²⁰ nevezi, a vezető Bjørnson-tudós metanacionalista emberi jogi aktivistaként²¹ üdvözli, vagy Jonas Gahr Støre volt norvég külügyminiszter (2021-től miniszterelnök) olyan inspiráló „korunk emberének” tartja, aki még a NATO és az EU eljövételét is előre látta.²²

Norvégiában az évfordulók gyakran egyáltalán nem járulnak hozzá a történelmi események/személyek árnyaltabb értelmezéséhez. Sajnos nemegyszer a könyvek sem. Szlovákkérdésben a leggyakrabban idézett norvég mű továbbra is Trygve Tonstad irodalomtörténész 1934-ben (!) íródott, de – valószínűleg az első bécsi döntés ellensúlyozására – csak négy évvel később, posztumusz kiadott műve, a *Bjørnstjerne Bjørnson og slovakene* [Bjørnstjerne Bjørnson és a szlovákok], annak antiszemita megnyilatkozásai és történelemhamisításai ellenére.²³ Ennél összes-

---

A Bjørnson ügy. In: N. BALOGH Anikó–MASÁT András (szerk.): *Skandinavisztikai füzetek*. Budapest, 1988, valamint BERETZKY Ágnes: *Bjørnstjerne Bjørnson és Magyarország (1900–1910). Valóság*, 2001/2. 62–74. Jelen tanulmány beépíti a témában az elmúlt húsz évben megjelent külföldi szakirodalmat, valamint emlékeztetpolitikai tanulságokkal is szolgál.

¹⁹ Øysten SØRENSEN: I. m. 10.

²⁰ „Good deeds save the world”. Forrás: <https://www.royalcourt.no/nyhet.html?tid=88415> (Letöltve: 2020. 10. 10.)

²¹ Edvard HOEM: *Bjørnstjerne Bjørnson. The Dissolution of the Norwegian-Swedish Union and His Support to the Slovakian Liberation Movement*. Forrás: <https://web.archive.org/web/20110724175125/http://www.edvardhoem.no/eApr/detail.aspx?artID=143> (Letöltve: 2020. 10. 15.)

²² Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson i kamp for Europas undertrykte folk* [Bjørnson küzdelme Európa elnyomott népeiért]. Nasjonalbibliotheket, Oslo, 2010. 7., 12.

²³ A *Magyarország nemzetiségei* című fejezetben például egy szlovén [sic!] törzsről olvashatunk, amely a „Kr. u. 3–6. században telepedett le a

ségében kiegyensúlyozottabbnak tekinthető a Bjørnson halálának századik évfordulóján a Norvég Nemzeti Könyvtár kiadásában megjelent, a német skandinavista, Aldo Keel szerkesztette kis kötet, ám már a témánk szempontjából releváns fejezet címe is arról árulkodik, hogy nem sikerült végleg szakítani a század eleji magyar–szlovák kapcsolatok és benne Bjørnson tevékenységének egyoldalú ábrázolásával.²⁴

A szlovákok iránti elkötelezettségének köszönhetően Robert William Seton-Watson is rendszeres „díszvendég” a szlovákiai megemlékezéseken vagy konferenciákon. Ezért jelen írás célja egyrészt, hogy a brit történész-publicista tevékenységének tükrében elemezze Bjørnson szlovákokkal kapcsolatos nézeteit és tevékenységét, valamint hogy dán–norvég, német, angol, francia, magyar és némiképp szlovák források alapján kiegyensúlyozott tanulságokkal szolgáljon mind a háború előtti magyar nemzeti-ségi politikát, mind pedig a történelmi emlékezet releváns kérdéseit illetően.

A kezdetek: Bjørnson és Seton-Watson mint a magyar koalíció barátai

A múlt századelőn Ausztria–Magyarország és Svédország–Norvégia Európa két kettős monarchiája volt, melyekben Magyarország, illetve Norvégia a „másodhegedűs” szerepét töl-

---

Kárpátokban”, vagy „a 9. századi Szlovákiáról [sic!]”, majd a szerző azt fejtegeti, hogy a szlovák történelem nem más, mint „900 éven át tartó, szünni nem akaró nemzeti és társadalmi elnyomás a magyar fennhatóság alatt” stb. (16–17.) Hans Beyer német kutató egyenesen „hézagos, hibás hagyatéknak” tartja, mely „mindenféle tudományosságot nélkülöz”. Hans BEYER: Bjørnstjerne Bjørnson und die Nationalitäten Österreich–Ungarns. *Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, 1960/19. 216.

²⁴ Egyrészt helyesen állapítja meg, hogy a dualizmus alatt a kétmillió szlovák német nyelvű lakos nem rendelkezett kollektív jogokkal stb., azonban a szlovákok sérelmeit tárgyaló fejezet propagandisztikusan a „Slovakene under Ungarns Pisk”, azaz „a magyar iga alatt sínylődő szlovákság” címet kapta, mintegy azt sejtette, hogy a hatalom a nemzetiségeit rabszolgasorban tartotta. (Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson i kamp for Europas... I. m. 72–73.*)

tötte be, gazdasági fejlettség tekintetében mindenképpen. A két ország összehasonlítása az 1905-ös viharos év során érte el csúcspontját.²⁵

A norvég válság 1905 februárjában kezdődött, miután az önálló külképviseletet követelő norvég és az uniót változatlan formában fenntartani akaró svéd kormány tárgyalásai holtpontra jutottak. A magyar országgyűléshez hasonlóan a norvég parlament, a Storting is az állami szuverenitásra hivatkozva terjesztette elő követeléseit. A Ferenc Józseffel szinte egykorú II. Oszkár pedig a magyar uralkodóhoz hasonlóan makacsul ragaszkodott a jogaihoz. A norvég válság azonban még június folyamán a békés megegyezés útjára terelődött: a Storting trónfosztottnak nyilvánította a királyt, amit az augusztusi norvég népszavazás megerősített.

A magyar válság ezzel szemben júniusra mélypontra jutott, és a hadsereg nemzeti reformjának követelése sem kaphatta meg a nagyhatalmak, elsősorban Nagy-Britannia támogatását. „Az a kísérlet, amellyel Norvégia próbálkozik, úgy gondoljuk, veszélyes kísérlet, de veszélyei [...] megsokszorozódnának, ha Ausztria–Magyarország teljesen eltérő körülményei között megismétlődne”²⁶ – írta a *The Times* 1905 júniusában. Tehát éppen Norvégia példája győzte meg a nagyhatalmakat arról, hogy egy tiszta perszonálunió nem tartható fenn sokáig két állam között, és hasonló következményekkel járna az Osztrák–Magyar Monarchiára nézve, mint északon. Svédország–Norvégiával ellentétben ugyanis a nagyhatalmak a Monarchiát az európai hatalmi egyensúly sarokkövének tekintették, ezért integritásának és stabilitásának megőrzése alapvető szempont volt számukra. Magyarországra

²⁵ Korábban például Gladstone brit miniszterelnök híres, 1886-os beszédében a svéd–norvég és osztrák–magyar unió példáival kívánta meggyőzni a képviselőket az ír *Home-Rule* előnyeiről. PÉTER László: *Az Elbától keletre*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 299.

²⁶ Scandinavia and Austria–Hungary. *The Times*, 1905. június 22. Lásd még István SZLJÁRTÓ: Playing the Second Fiddle: The Role of Hungary in the Foreign policy of the Austro–Hungarian Monarchy and the Swedish–Norwegian Union: A Comparison. *Scandinavian Journal of History*, 1994/2. 143–163. DOI: <https://doi.org/10.1080/03468759408579274>

nézve ez pedig nem jelentett egyebet, mint az 1867-es kiegyezés védelmét a magyar nemzeti ellenállással szemben.

A nagyhatalmi érdekeknek fittyet hányva nemcsak a norvég függetlenségpárti Bjørnson,²⁷ hanem ekkor még Seton-Watson is rokonszenvvel fogadta a magyar követeléseket. 1905. április 14-én, a *Times* hasábjain megjelent cikkében a norvég írófejedelem azt hangsúlyozta, hogy a közös hadsereg és a delegációk intézménye miatt Ausztria és Magyarország uniója „sokkal mélyebb alapokon áll”, mint Norvégia–Svédországé. Hozzátette azonban, hogy éppen a magyar függetlenségi törekvések bizonyítják világosan, hogy „az uniók kora lejárt”, és egy nemzet kibontakozása fontosabb, mint az európai status quo vagy bármilyen „öröknek hitt szövetség” fenntartása.²⁸ 1905 őszén Bécsbe érkezve Seton-Watson pedig nemcsak Bjørnson nagyrabecsülését osztotta „Kossuth Lajos nemzete”²⁹ iránt, hanem ő is kiállt a magyar vezényleti nyelv bevezetése mellett. A „nagy múltú”, 1526 óta függetlenségéért küzdő Magyarország gyakorlatilag „kinötte a kiegyezés kereteit”, vélekedett, ezért szükségszerű annak revíziója.³⁰

1904 és 1906 között a csodálat és a kritikai attitűd egyaránt jelen volt Bjørnson Magyarországgal kapcsolatos megnyilvánulásaiban. A magyar nemzetiségi politika első – még meglehetősen általános – bírálata 1904 novemberében, a *Fredshykleriet* (Béke-szélhámosság) című írásában látott napvilágot, melyben kiemelte, hogy a „béke barátainak” először „a saját országukban kell elejét venniük a háborús veszélynek”. „Tarthatatlan – folytatja érvelését –, hogy egy magyart a béke barátjának tekintsenek

²⁷ „A norvégok számára fontos, hogy teljesen függetlenek legyenek. Ha ezt el tudjuk érni az Unión belül, akkor jó; ha azon kívül, akkor még jobb.” Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): I. m. II/239.

²⁸ Bjørnstjerne BJØRNSEN: The Swedish–Norwegian Conflict. *The Times*, 1905. április 14. 3.

²⁹ BALLA Ignác: Találkozásom két halhatatlannal. *Új Idők*, 1922/48. 376.

³⁰ JESZENSZKY Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2020. 235.

addig, amíg felháborodásának nem ad hangot azon igazságtalanságok miatt, amelyek nap mint nap érik a nem magyarokat.”³¹

Annak ellenére, hogy a választási rendszer kritikájától eltekintve Bjørnson cikke nélkülözte a konkrétumokat, nagy visszhangot váltott ki szlovák körökben. A cikk *Berliner Tageblatt*-ban megjelent német változatának elolvasása után öt zsolnai szlovák értelmiségi köszönőlevelet juttatott el a nagy békeharcosnak, amiért felemelte szavát „az igazságosság és az emberiség”³² érdekében. Bjørnson válasza nem maradt el: „Szeretem és csodálom a magyarokat, de nem ott, ahol igazságtalanok.”³³

„Megkopott tündérmesék”: 1906–1907

Az 1906 ősze és 1907 ősze közötti időszakban drámai fordulat következett be mind Bjørnson, mind Seton-Watson magyar nemzetiségpolitikáról alkotott nézeteiben, s ezzel szoros összefüggésben egyre inkább felkarolták a szlovákok ügyét, akik iránt mindketten mély rokonszenvvel viseltettek.³⁴ Ennek első állomása a lengyeleket a ruténok elnyomásáért felelősségre vonó Bjørnson-cikk volt,³⁵ mely arra buzdította Edvard Lederer cseh újságírót, hogy levélben³⁶ forduljon a norvég íróhoz, a segítséget kérve, mivel „létezik egy még gonoszabb nép [ti. a lengyelnél]

³¹ *Aftenposten*, 20/11. 1904; Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): I. m. II/493–495.

³² Josef MICHL: I. m. 146.

³³ Roman HOLEC: I. m. 141. és Trygve TONSTAD: I. m. 67–68.

³⁴ Seton-Watson fiainak elbeszélése szerint a szlovákok a skót felföld lakóira emlékeztették őt. Megismerkedett a szlovák népművészet világával, s bár tudta, hogy hasonló dolgok léteznek a románoknál, délszlávoknál és a magyaroknál is, „élete végéig úgy érezte, hogy az összes megismert nemzet közül a szlovák rendelkezik a legmélyebb és legromlatlanabb szépérzéssel”. Hugh and Chistopher SETON-WATSON: I. m. 55.

³⁵ A lengyel elnyomók [Polakkerne som Undertrykkere]. In: Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): I. m. II/535–538. 1907 áprilisában a cikk – többek között – a *Die Zeit*-ben németül is megjelent.

³⁶ A levél szerzője Lederer volt, de Adolf Heyduk és Karel Kálal költők is aláírták.

Európában”. A levélből kiderül, hogy három és fél millió³⁷ (!) szlovák, „több mint hatvan (!) éve él a »magyar sovinizták önkényének« kiszolgáltatva”, „bebörtönözve, elhallgattatva, megalázva, minden kulturális életfeltételtől megfosztottan, megsemmisülésre ítelve, hacsak nem hajlandóak a magyar álkultúrát trágyaként táplálni[!]”.³⁸ A levél folytatása hasonlóan tendenciózus: jogos szlovák sérelmeket (mindhárom gimnáziumuk bezárása, a választási rendszer aránytalanságai, a helynevek elmagyarosítása stb.) eltorzított statisztikai adatokkal, ferdítésekkel³⁹ és túlzásokkal próbál igazolni. Bár a szerző kijelenti, hogy panaszlevele nem a „megkötözött” magyar nép ellen irányul, az olvasónak mégis az a benyomása, hogy Lederer szerint a magyar társadalom alapvetően sovinizta és hazug: az elegáns színpalak mögött „ázsiai pandúrjellem” dominál, amely „machiavellista agyafúrtsággal”⁴⁰ parádézik a nemzetközi békekonferenciákon.

A levél mélyen megrázta Bjørnson. Szerzője Edvard Lederer⁴¹ (1859–1944) zsidó származású cseh jogász és költő volt, aki

³⁷ A Magyar Statisztikai Évkönyv adatai szerint Magyarország (Szlavónia és Horvátország nélkül) nemzetiségi megoszlásai 1900-ban a következők voltak: 8 851 000 (51,4%) magyar és 2 002 000 szlovák. Bár a magyar statisztikai adatok hitelességét többen megkérdőjelezték, a 3,5 milliós adat egyértelmű túlzásnak tekinthető. Vö. T. G. Masaryk felszólalásával az osztrák képviselőházban: „Magyarországon kétmillió szlovák él, akik a mi nemzetiségünkhöz tartoznak.” In: KEMÉNY G. Gábor: I. m. 121.

³⁸ Josef MICHL: I. m. 165–166.

³⁹ A tények elferdítésének fogható fel – többek között – Lederer azon állítása, hogy szlovák árvákat, sőt félárvakat magyar nemzetiségű vidékekre vittek, azzal a céllal, hogy „magyar nevelőszülőknek robotoljanak és lezüljenek”. In: Josef MICHL: I. m. 168. Az értelmezés egyoldalúságára Bjørnson figyelmét levelében Máday András jogfilozófus is felhívta, azt állítva, hogy 1905-ben az akció összesen 12 048 gyermeket érintett, akiknek 77%-a magyar, és csak 5%-a volt szlovák. In: André de MÁDAY (Máday András): *Lettre ouverte à Monsieur Bjørnstjerne Bjørnson au sujet de „oppression magyare”*. Genève, 1908. 5. A FEMKE akciójának célja valójában ezer szlovák árva anyagi helyzetének javítása volt, amely kétségtelenül rövidlátó magyarosító szándékkal is párosult. A későbbiek folyamán az ügy megítélése tovább romlott, sőt 1918–1919 folyamán nemzetiségi körökben már mint a magyar barbarizmus iskolapéldáját emlegették. In: SZARKA László: *A szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika (1867–1918)*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1999. 121.

⁴⁰ Josef MICHL: I. m. 166.

⁴¹ Lederer (vagy Leda) Bjørnson egyik legfontosabb informátora lett, 1907 előtti szlovákbarát tevékenységéről lásd Roman HOLEC: I. m. 142. és Edvard LEDERER: Bjørnson et Apponyi. Orbis, Praha, 1910. 2–15.

Tomáš G. Masaryk köréhez (Hlas) tartozott, aki Rómában és a norvég fürdővárosban, Larvikban is felkereste az idősödő író, majd hamarosan a bizalmasa lett. A levelet Adolf Heyduk (1835–1923) költő, a csehszlovakizmus lelkes híve, valamint Karel Kálal (1860–1930) cseh tanár, oktatásszervező és író is aláírta. Bjørnson késelem nélkül válaszolt Lederer panaszlevelére: „Csak így hirtelenjében: ismertem az egész ügyet, ezt az egész túrhetetlen szélhámosságot, ezért utasítottam vissza minden magyar meghívást.”⁴² A norvég író 1903 után tényleg nem látogatott többé Magyarországra, s értesüléseit elsősorban Léderertől, majd Svetozár Hurban-Vajanský költőtől és fiától, Vladimir Hurbantól szerezte.⁴³

Seton-Watson egészen másképpen tájékozódott. Amikor 1906 júniusában találkozott Anton Štefánek szlovák újságíróval, későbbi barátjával, rádöbbsent, mennyire elhanyagolta a nemzeti-ségi kérdés „szlovák aspektusát”. Ezért 1907 tavaszán már hivatalosan is a *Spectator* tudósítójaként, a szlovák kérdés helyszíni tanulmányozására utazott a Felvidékre, ahol Štefánek ajánlólevelei megnyitották a „vándorló skót” (Scotus Viator) előtt az utat a Vág völgyétől Homonnáig.⁴⁴ A kapott információkat rendre összevetette a vonatkozó jogszabályokkal, figyelemmel kísérve a parlamenti vitákat és a sajtót, ami még meggyőzőbbé tette érveit.

Érdekes módon nem annyira a nemzetiségi vezetőkkal való találkozások járultak hozzá Seton-Watson Magyarországgal

⁴² Trygve TONSTAD: I. m. 63.

⁴³ Bjørnson nemcsak Lederer csehszlovák irányultságát helyezte, hanem a magyarországi nemzetiségi kérdéssel alkotott véleményét is átvette, az adatokkal és információkkal együtt. Levelezésükben nyoma sincs kritikai hozzáállásnak: Lederer levelei a mester iránti odaadást tükrözték, aki „ragyogó példa és eszmény” maradt számára. Josef MICHL: I. m. 190. Lásd még Trygve TONSTAD: I. m. 59. és Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson i kamp for Europas...* I. m. 501. Bár Bjørnson szlovák levelezőpartnerei többször hangsúlyozták, hogy „az ellenség szón soha nem a magyar népet értik”, mégis elkövték ugyanazt a hibát, mint mesterük, akinek „önzetlen, emberséges, nemes [...]” viselkedését a „sovíniszta, érzéketlen és brutális” magyarokhoz hasonlították. Lásd Jan Krivos 1907. december 6-án kelt, Bjørnsonnak írt levelét, valamint Vladimir Hurban 1907. december 3-án kelt levelét. In: Josef MICHL: I. m. 57. Lásd még Roman HOLEC: I. m. 102.

⁴⁴ Hugh and Christopher SETON-WATSON: I. m. 40. Lásd még Roman HOLEC: I. m. 155.

kapcsolatos nézeteinek drámai fordulatához, hanem maguk a magyar politikusok. Első beszélgetését az ékesszólásáról, valamint a folyékony és hibátlan angoltudásáról híres vallás- és közoktatásügyi miniszterrel (1906–1910), gróf Apponyi Alberttel folytatta, akit „a hadsereghez fűződő nemzeti követelések apostola”-ként tartottak számon. Seton-Watson kérdésére, miszerint nem volna-e célszerű bizonyos mértékű önkormányzatot biztosítani a nemzetiségeknek, a gróf így reagált: „Horvátország [...] egy megkülönböztető jogokkal bíró nemzet [...], de Magyarország többi részén csak egy nemzet létezik az államban, és ez a magyar.” Sokkal elfogultabbnak bizonyult Láng Lajos professzor, a Széll-kormány volt kereskedelmi minisztere, aki a nemzetiségekről folytatott beszélgetés végén a kérdésre, hogy meddig fogják folytatni a magyarosítást, így válaszolt: „Addig, amíg egy szlovák sem marad.”⁴⁵ „A magyarokkal folytatott beszélgetéseimre – írta később Seton-Watson – az volt a legjellemzőbb, hogy homályos és konkrétumokat nélkülöző kijelentésekkel próbálták meg elrejtteni előlem az igazságot, azért, hogy megőrizték kiváltságos helyzetüket.”⁴⁶

Néhány héttel Seton-Watson felvidéki körútja után, 1907 szeptember elsején, „*Freden og fredensvennere*” („A béke és a béke barátai”) címmel Bjørnson éles hangú cikket jelentetett meg a *Le Courrier Européen*, a *März*⁴⁷ és a *Lo Spettatore* hasábjain. A korábbi Lederer-level állításait beépítő írásában a norvég író nem kevesebbet állított, mint hogy a magyarok, miközben „általában a leglelkesebbek, ha a humanitásról és a jogtudatról van szó [...] odahaza, hárommillió [!] szlovákot nyomnak el”: megtiltják, hogy anyanyelvükön beszéljenek, bezárják a kulturális egyesületeiket, és lehetetlenné teszik kultúrájuk ápolását. A cikk további, magyarokat érintő része már erősen érzelmi töltetű, sőt

⁴⁵ Hugh and Christopher SETON-WATSON: I. m. 33. Lásd még JESZENSZKY Géza: I. m. 262–278.

⁴⁶ Hugh and Christopher SETON-WATSON: I. m. 33.

⁴⁷ „Der Friede und die Friedensfreunde”. *März, Halbmonatschrift für deutsche Kultur*, 1907/18. 436–441. A *März* szerkesztői külön rovatot biztosítottak Bjørnson elnyomott népek érdekében írott cikkei számára. Edvard HOEM: *Det Evige forår: Bjørnstjerne Bjørnson 1899–1910* [Az örök tavasz: Bjørnstjerne Bjørnson 1899–1910]. Forlaget Oktober, Oslo, 2013. 467.

hatásvadász, amely arról számol be, hogy „a parlamentben »disznóknak« nevezik [a szlovákokat]”, valamint, hogy „lelökik őket a lépcsőkön”. Bjørnson szerint a felelősség Apponyi Albertet⁴⁸ terheli, aki „egyidejűleg a kereszténység élharcosa” és valamennyi békekonferencián „ő fecseg a legtöbbet”. A szerző a cikket a tanácsadó szerepben zárja: a magyarok, akik „hétmilliós szigetecskét alkotnak idegen fajok tengerében”, hagyjanak fel az elnyomó politikával, mert az veszélyezteti Európa békéjét.⁴⁹

Bjørnson Apponyi-ellenes kampányának a következő és egyben a legnagyobb vihart kavaró fejezete a 16. nemzetközi békekongresszuson játszódott le, amelyet 1907 szeptemberében rendeztek meg Münchenben. Az eseményre mint tiszteletbeli elnökségi tag, a norvég író is meghívást kapott, amelyet levélben utasított vissza éles kirohanást intézve Apponyi, a „szlávok szégyenletes elnyomója” ellen: „ha [a gróf] a kongresszuson megjelenne, és én is ott lennék, mindent elkövetnék, és addig nem nyugodnék, amíg a teremből el nem távolítják.”⁵⁰

A nagy norvég író kijelentéseit, melyek egy kínosan éles hangú európai sajtóvitát indítottak el, nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Bjørnson otthonába, Aulestadba naponta érkeztek szitkozódó levelek, vagy éppen dicshimnuszokat zengő kommentárok. Az előbbit kiválóan illusztrálja egy névtelen képeslap: „Mivel volt mersze megtámadni a mi nagytehetségű, nemes, tiszteletre méltó és hön szeretett miniszterünket, Apponyi grófit [...], Ön egy piszok disznó, [...] egy utolsó gazember, egy sakál.”⁵¹

A kritika egy magasabb színvonalát képviselte Friedrich Schönborn gróf, volt osztrák igazságügyminiszter, egyben a

⁴⁸ Bjørnson 1898-tól ismerte Apponyit, amikor levélváltásba kezdtek elsősorban irodalmi, de politikai kérdésekről is. 1899-ben a két pacifista találkozott is Krisztiániában (a mai Oslóban), ahol, miután Apponyi befejezte lelkesítő felszólalását, Bjørnson odament hozzá, és melegen gratulált. Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson, En biografi*. I. m. 499.

⁴⁹ Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): I. m. II/542–546.

⁵⁰ NFP, 1907. szeptember 15. A botrány részletesebb leírását lásd BERETZKY Ágnes: *Bjørnstjerne Bjørnson és Magyarország*. I. m. 66.

⁵¹ Bjørnstjerne Bjørnson: „*Det gode gjerninger redder verden*”. *Tanker og idéer* [„A jöttetek megmentik a világot”. Gondolatok és elképzelések]. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo, 1982. 10. Lásd még FARKAS Zoltán: Bjørnson. *Budapesti Szemle*, 1910/401. 282; KEMÉNY G. Gábor: I. m. 110.

müncheni békekongresszus tiszteletbeli elnökségi tagja, aki levélben kelt Apponyi és a magyar nemzetiségi politika védelmére. Úgy vélte, hogy a kongresszushoz írt Bjørnson-levélből hiányzott az a fokú bölcsesség, amely „a politikus nélkülözhetetlen sajátja”. Schönborn cikke, amelyet a *Neue Freie Presse* is közölt, nem tudta megingatni Bjørnson, éppen ellenkezőleg: a nagy norvég békeharcos válaszában az addigiaknál még erőteljesebben adott hangot nemtetszésének: „Odahaza, Magyarországon belháborút vívni, [...] és ezzel egy időben nemzetközi békekonzferenciákon [...] a békéről szónokolni, ez megengedhetetlen, ez szélhámosság, [aminek] Apponyi Albert a legjelesebb képviselője.”⁵²

Bjørnson Apponyi-ellenes kampánya a miniszterrel nem rokonszenvező magyar politikusok, közéleti személyiségek figyelmét is felkeltette. Közülük az egyik legjelentősebb Mocsáry Lajos,⁵³ kora egyik legtoleránsabb nemzetiségpolitikai gondolkodója volt, aki a norvég békeapostol akciójának talán legtárgyalagosabb bírálata adta. „[A]hhoz, hogy nemzetet inzultáljon, senkinek sincs joga, ha százszor Bjørnsonnak [...] hívnák is – vélekedett, majd folytatta: – Hazugságok világgá bocsátása, és ferdítés, nagyítás, szintén csak fokozatos hazudozás [...] – pedig nincs szükség valótlanosságokhoz való folyamodásra, fájdalom, bőven vannak igaz tények, [...] melyek súlyos vádat képeznek a gyászos magyar politika ellen.”⁵⁴

Mocsáryhoz hasonlóan Ady Endre is tollat ragadott. Felróta Bjørnsonnak, hogy „rossz argumentumokkal dolgozik”, azaz hogy ítéleteit nemritkán ferdítésekre, egyoldalú információkra alapozza. Adynál azonban már jóval hangsúlyosabb volt Apponyi bírálata. A miniszter „a bő szokópésnek, a semmi feltálatlásának

⁵² Friedrich Schönborn (1841–1907) levele: NFP 1907. szeptember 17. és 1907. szeptember 29. Bjørnson válasza: Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): I. m. II/547. Schönborntól nem érkezett válasz, majd néhány hónappal később váratlanul elhunyt.

⁵³ Mocsáry Lajos (1826–1916) magyar függetlenségpárti politikus, a magyarosítás heves bírálója.

⁵⁴ Mocsáry levele Kmet András szlovák politikusnak 1907. október 26. Idézi KEMÉNY G. Gábor: I. m. 116–117.

nagy mestere, a daliás, vén világfi, jezsuita⁵⁵ metaforikus címe-
ket kapta, aki sohasem fogja meggyőzni Bjørnsont, a „nemes,
bátor, nagy embert”, hogy ő, Apponyi, „a demokráciának és az
emberi haladásnak a barátja”.⁵⁶ Az oktatási miniszter lesújtó kri-
tikáján túl Ady egy 1907 novemberében, a *Budapesti Napló*ban
megjelent írásában két további szemponttal is gazdagította a saj-
tópolemiát. Magyar részről nemcsak a konstruktív kritika hiá-
nyát rőtta fel, de azon kevesek közé is tartozott, akik felismerték
a norvég békeharcos kampányának Magyarország nemzetközi
megítélésére gyakorolt káros hatását:

A vén Björnsonnak hetekig kellett számárkodnia, míg Magyar-
országon megszületett egy irodalmi szitok. Dicsérem azt a nem
zseniális, de okvetlenül jóízű újságíró, aki Don Quijoténak
nevezi az öreget. Eddig az agyalágyult, a hülye, a vén barom, a
norvég ökör, a tébolyodott aggastyán járták. Egy lélek nem érez-
te meg Magyarországon, hogy ilyen érvekkel egész Európa előtt
elvesztjük a pört. A Don Quijote sem érv, de legalább kultürem-
berek szájába és tollába illő gorombáskodás. Ne feledjük el, hogy
Björnson[t] úgy ismerik az egész világon, mint a szorongatott
igaz ügyek önkéntes fiskálisát. [...] ha csak piszkolódunk, s az
értelmi kultúra kipróbált, európai fegyvereivel meg se kísértjük
meggyőzni Bjørnsont, nem joggal hiheti az öreg, hogy az ő cseh-
tót levelezőinek van igazuk?⁵⁷

A sajtóvita célkeresztjében álló Apponyi közvetlenül soha
nem válaszolt a norvég békeharcos támadásaira, ehelyett
kormányközeli lapok segítségével arra törekedett, hogy Bjørnsont
érzelmei visszafogására képtelen, romantikus heveségű, idős
embernek állítsa be, aki, bár „rendkívül intelligens”, „az igazság

⁵⁵ ADY Endre: Tolsztoj – Apponyi ellen. Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/AdyProza-ady-prozaja-1/9-kotet-6577/cikkek-tanulmanyok-1907-oktoberdecember-6578/5-jegyzetek-a-naprol-659A/> (Letöltve: 2022. 10. 10.)

⁵⁶ ADY Endre: Björnson – porosz bérenc? Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/AdyProza-ady-prozaja-1/8-kotet-5B18/cikkek-tanulmanyok-1907-junius-szeptember-619B/215-jegyzetek-a-naprol-645C/> (Letöltve: 2022. 10. 10.)

⁵⁷ ADY Endre: Björnson-Don Quijote. Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/AdyProza-ady-prozaja-1/9-kotet-6577/cikkek-tanulmanyok-1907-oktoberdecember-6578/35-bjornson-don-quijote-66C4/> (Letöltve: 2022. 10. 10.)

fanatikus bajnokaként” egy olyan országot akar diszkreditálni, amelyet „egyáltalán nem ismer”.⁵⁸

Ilyen és ehhez hasonló érvek azonban Seton-Watson esetében még kevésbé bizonyultak célravezetőnek, aki Bjørnson akciójával egy időben, a *Spectator* hasábjain hevesen támadta többek között a „reakciós” magyar kormányt, a 20. századhoz méltatlan választási rendszert, valamint az új Apponyi-féle iskolatörvényt, mely véleménye szerint nemcsak az egyházak autonómiájával állt szemben, de az 1868-as nemzetiségi törvénnyel is.⁵⁹

A magyar kormány politikáját bíráló hangokat tovább erősítette az a tény, hogy a felnőtt férfiak Norvégiában már 1898 óta általános és közvetlen választójoggal rendelkeztek, melyet 1906 decemberében az osztrák Reichsrat is elfogadott. A mélyreható társadalmi átalakulást és demokráciát követelő liberálisok Nagy-Britanniában is ugyanekkor kerültek hatalmi pozícióba. A magyar kormány ezzel szemben elzárkózott az akkor már igen szűk választójog széles körű kiterjesztésétől, sőt, olyan törvényeket hozott, amelyek a nemzetiségi lakosság jelentős részét elidegenítették. Az Apponyi-féle oktatási törvény például a kisebbségi egyházak által fenntartott iskolákban az iskolafelújítást és a pedagógus-béremelést attól tette függővé, hogy az oktatás a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított tanterv szerint és óraszámban, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek használatával történjen, tehát elsődleges célja a tanulók hazafias nevelésének elősegítése volt. Hangsúlyozta továbbá, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban úgy kell a magyar nyelvet önálló tantárgyként tanítani, hogy a negyedik osztály befejezésekor a gyerek „gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”.⁶⁰ A törvényt

⁵⁸ Pesther Lloyd, 1907. október 21.; Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson: Briefwechsel mit Deutschen*. Helbing und Lichtenhahn Verlag, Frankfurt am Main, 1987. II/659.

⁵⁹ Robert William SETON-WATSON: *Political Prospects in Austria-Hungary. The Spectator*, 1907. június 15. 936–937.

⁶⁰ 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól. Forrás: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=90700027.TV&targetdate=&printTitle=1907.+%C3%A9vi+XXVII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltve: 2022. 10. 10.)

a *Foreign Office*-ban „figyelemre méltó kényszerítő eszköz”-ként értékelték, s a brit főkonzul hozzátette: „nem csoda, hogy a többi »nemzetiség« fegyverben áll”.⁶¹

Csernova (Černova): történelem és emlékezet

Az oktatási törvéynél jóval nagyobb felzúdulást váltottak ki az 1907. október 27-én, az újonnan épült templom felszentelése körüli konfliktusban eldőrdült lövések a Rózsahegyhez közeli, katolikus szlovákok lakta Csernován: a faluba látogató egyházi hierarchia és a helyiek feldühödött kódobáló tömege közötti összecsapás tizenöt áldozatot követelt. Az események háttérben az állt, hogy Párvy Sándor püspök a templomépítést kezdeményező helyi plébánost, Andrej Hlinkát még 1906-ban felfüggesztette papi jogai gyakorlásából, mivel az az évi választási kampánygyűléseken nem a Katolikus Néppárt jelöltjét, hanem annak egyházkritikus nézeteiről is ismert ellenfelét támogatta, s az intenzív korteskedést a püspök felszólítására sem hagyta abba. Sőt, a választási kampány során elmondott „izgató” beszédei miatt 1906 decemberében a plébánost fogházban letöltendő szabadságvesztéssel is sújtották. A börtönbüntetés megkezdése előtt, a bíróság engedélyével Hlinka morvaországi előadókörútra utazott, de előtte levélben hozzájárult, hogy a távollétében szenteljék fel a templomot, amiről azonban a személyéhez ragaszkodó falusiak mit sem tudtak. Október 27-én reggel Jan Pazurik esperes, Hlinka közvetlen egyházi felettese a levéllel a faluba indult, hogy lecsillapítsa a kedélyeket.

A csernovai tragédia hatalmas nemzetközi visszhangot kapott, ami korántsem csak a túlzottan szigorú büntetésnek (negyven falusit összesen harminchét évnyi börtönre ítélték) tudható be, hanem főleg annak a ténynek, hogy egybeesett a magyar nemzetiségpolitikát elmarasztaló Bjørnson-kampánnyal, amelynek a történetek csak újabb lendületet adtak, és addigi túlkapá-

⁶¹ Frederick S. Clarke brit főkonzul 1907. március 11-én kelt jelentése. JESZENSZKY Géza: I. m. 278.

sait is igazolni látszottak. Mindezt alátámasztja a *Frankfurter Zeitung* kommentárja: „Budapesten eddig hiányos tudása miatt támadták Bjørnson – most eddigi állításai beigazolódtak, aminek meg kell döbbsentenie a legelvakultabb magyar nacionalistát is.”⁶²

„Mindenki a maga módján imádja Istent” – hangzott a norvég költő talán legkritikusabb, *Ungarns største industri* (Magyarország legnagyobb iparága) című cikkének a felvezetője, két héttel a tragédia után. „Magyar papokkal, magyar csendőrökkel és magyar lövedékekkel szentelik fel a szlovák templomot a védőszent, a nemes nagymagyar gróf, Apponyi emlékére” – így a folytatás. Bjørnson néhány nappal korábban kapta kézhez a vérfürdőt részletesen taglaló Léderer-levelet, s nyilvánvaló, hogy szándéka nem a tragédia okainak feltárása, hanem az erkölcsi felháborodás hajtotta ítélethirdetés lehetett, mely nemcsak a magyar politikai elitre, hanem az egész nemzetre vonatkozott: „A magyarok a saját hazájukban kisebbségben vannak, ezért kell [...] könyvvel, ostorral, törvényekkel és fegyverrel bevezetni a magyar nyelvet, amit nem ismerek, de állítólag a törökkel rokon. [...] A sors megadta a magyaroknak, ennek a zseniális népnek, hogy magyarosítsanak [...]. Íme a magyarság legnagyobb iparága. Nemcsak Magyarországon a legnagyobb, hanem a maga nemében az egész világon.”⁶³

Seton-Watson a tragédia idején skóciai otthonában tartózkodott, leleplező pamfletje *Political Persecutions in Hungary* (Politikai üldözések Magyarországon) címmel jelent meg, s ezzel egyidőben németül és franciául is kiadták. A „negyvenévnnyi háborítatlan magyarosítás”-sal azonosított magyar nemzetiségi politika a szerző szerint nem volt más, mint a nemzetiségek elleni atrocitások sorozata. A hírhedt csernovai eset tárgyalása a pamflet egyötödét teszi ki, az érzelmeket megcélzó, hatásvadász leírás után a konklúzió logikus: „Az állam, amely negyven ártatlan

⁶² Trygve TONSTAD: I. m. 126.

⁶³ „Ungarns største industri”. Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): I. m. II/565. „Ungarns grosste Industrie”, *Neue Freie Presse*, 1907. november 15. Lásd még erről Aldo KEE: *Bjørnstjerne Bjørnson: Briefwechsel...* I. m. II/677.

parasztra ilyen barbár ítéletet szabott ki, elvesztette azt a jogát, hogy civilizáltak nevezzék.”⁶⁴

A csernovai tragédia az azóta eltelt több mint egy évszázadban a szlovák nemzettudat fontos részévé vált, az októberi évfordulón a helyszínen megemlékezéseket szerveznek, melyeket – mint a téma szlovák szaktekintélye, Roman Holec⁶⁵ kiemelte – gyakran a nemzetek közötti konfliktus szítására használnak fel.⁶⁶ Sajnálatos, hogy mind Bjørnson,⁶⁷ mind pedig Seton-Watson vonatkozó írásai ebben segítő kezet nyújtanak. Noha mindketten – általában a norvég megemlékezőkkel⁶⁸ együtt – egyetértettek abban, hogy a lövöldözés a magyar nemzetiségpolitika brutalitásának csúcspontja volt, hihetőbbnek tűnik az az érvelés, hogy a vérontás egy súlyos számítási hiba közvetlen következménye lehetett; kevés csendőrt vezényeltek a helyszínre, és ez a véres osztalási mód állt egyedül a rendelkezésükre. Így a tragikus fordulatért a közvetlen felelősség a csendőrőrmesterre, Ján Ladiczkire hárul, aki úgy vállalta el a feladatot, hogy tudhatta, hogy négy-öt száz feldühödött embert hét csendőr nem fog békés eszközökkel rendre inteni. Felelősség terheli még a faluba félreérthető módon, vasárnap délelőtt hajtató egyháziakat is, ami azt a hamis látszatot kelthette, hogy felszentelés fog történni. Hlinka kétértelmű hozzáállása pedig tovább súlyosbíthatta a konfliktust, hiszen

⁶⁴ Robert William SETON-WATSON: *Political Persecutions in Hungary*. Archibald Constable, London, 1908. 21.

⁶⁵ Ugyanó az ez idáig Csernováról egyetlen szlovákul megjelent monográfia szerzője is.

⁶⁶ Matúš DEMKO: Roman Holec: Černová vypovedá o zlyhani štátnej moci [Roman Holec: Csernova az államhatalom kudarcáról tanüskodik]. *Konzervatívny Denník*, 2007. október 25. Forrás: <https://www.postoj.sk/472/roman-holec-cernova-vypoveda-o-zlyhani-statnej-moci> (Letöltve: 2022. 06. 20.) Ugyanakkor a történeti narratíva újraértelmezésére is találhatunk példát: Rudolf CHMEL: Aj v tej Černovej striel'ali Slováci [Még Csernován is a szlovákok löttek]. *Sme*, 2005. szeptember 3.

⁶⁷ Azt még Holec is elismerte, hogy „Bjørnson nem mindig írta le a legpontosabban a csernovai vérontást”. Roman HOLEC: I. m. 144.

⁶⁸ 2007. október 27-én Anders Ole Hauglid [Lillehammer Múzeum] például így emlékezett: „Száz évvel ezelőtt tizenöt értékes emberi élet veszett oda Csernován, mert a hatalom nem engedte, hogy az emberek saját anyanyelvükön fejezzék ki érzéseiket és vágyaikat.”

nem közölte a felajzott falubeliekkel azon döntését, hogy lemond a felszentelésen való jelenlétéről.⁶⁹

A megosztott közvetlen felelősség vizsgálata után ugyanilyen fontos leszögezni, hogy a tragédia gyökere a magyar kormány elnyomó nemzetiségi politikájában keresendő.⁷⁰ A háború előtti évtizedben a címeokről, kötőjelekről, zászlókról, jelvényekről, egyenruhákról, de különösen a vezényleti nyelvről folytatott szinte megszállott viták ugyanis elfedték az egyre sürgetőbb választási vagy társadalmi reformok szükségességét. A legtöbb magyar koalíciós politikus és újságíró azonban túl szűk látókörű volt ahhoz, hogy ezt felismerje, nemhogy konstruktív vitákba bonyolódjon, esetleg önvizsgálatot tartson.⁷¹ Egyszerűbbnek tűnt a magyarok két korábbi nagy barátját „fizetett ügynöknek”, „élősködőnek”, „kullancsnak” titulálni, de mindenképpen „tájékozatlannak” feltüntetni. Ez utóbbi azonban, legalábbis Seton-Watson esetében, nyilvánvalóan nem volt igaz. Mint láttuk, a „vándorló skót kiválóan ismerte Magyarországot, népeit, történelmét és törvényeit, sőt értett és olvasott is magyarul.”⁷²

Forrás: <https://digitalmuseum.no/011012274911/dok-2007-cernova-tale-anders-ole-hauglid-minnemarkering> (Letöltve: 2022. 06. 25.) Lásd még Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson i kamp for Europas... I. m.* 102–107.

⁶⁹ A szlovák történetírásban Andrej Hlinka egyrészt „a szlovák nemzet magyarosítás elleni harcának legjellegzetesebb alakja”, „mártír”, „felszabadító”, sőt sokak szerint „a nemzet atyja”. Antiszemitizmusa, valamint a náciizmus iránti rokonszenve („Én vagyok a szlovák Hitler”) azonban bizonyosan árnyalja ezt a képet. Hlinkának az 1906-os választások során játszott szerepéről és pereiről lásd TATÁR Mária Magdolna: Bjørnson és szlovák informátorai: mi történt Csernován? Andrej Hlinka perének sajtóvisszhangja. In: JANKOVICS József-MONOK István-NYERGES Judit (szerk.): *A magyar művelődés és kereszténység III.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., Budapest–Szeged, 1998. 1755–1757. Érdekeség, hogy a szerző egyházi és nem nemzetiségi konfliktusként ételmezi a csernovai tragédiát.

⁷⁰ SZARKA László: *A szlovák nemzeti fejlődés* 166–169.

⁷¹ Lásd például az alábbi írásokat: Hlinka áldozatai. *Kis Újság*, 1907. október 30.; Csernova. *Pesti Napló*, 1907. október 31., valamint NAGY Vilmos Márton: A csernovai tragédia magyar sajtója. In: *Történeti Tanulmányok*, Debreceni Egyetem, Debrecen, 152. Forrás: http://epa.oszk.hu/03200/03254/00008/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2012_20_143-154.pdf (Letöltve: 2022. 06. 25.)

⁷² Sőt, nemegyszer még Bjørnson védelmére is kelt. „A nagy norvég költő szlovák ügy melletti kiállása – érvelt a *Spectatorban* – erkölcsileg vezérelt tett, kizárólag az elnyomott népek iránti, egész életén átívelő rokonszenvének köszön-

Végezetül fontos megemlíteni, hogy a csernovai események kapcsán mind a kortárs Seton-Watson és Bjørnson, mind pedig az összes norvég, és a legtöbb szlovák megemlékező a mai napig figyelmen kívül hagy két alapvető ténytet; egyrészt, hogy a faluba vezényelt és tüzet nyitó csendőrség vezetője és további négy csendőr (vagyis hétből öt) szlovák nemzetiségű volt. Biztonsággal állítható tehát, hogy a csendőrök parancsra feltehetően bármilyen nemzetiségű tömegbe belelőttek volna.⁷³ Ennél is lényegesebb talán, hogy a 20. század eleji szlovákság nemcsak mélyen vallásos, hanem gyakran babonás és antiszemita is volt, s komoly ellenszenvvel tekintett az általános polgári anyakönyvezést, a válást és a polgári házasságkötés bevezetését, valamint az izraelita vallás egyenjogúsítását tartalmazó magyar liberális reformcsomagra (1892). A csernovai tragédia iróniája tehát, hogy a falubeliek és szellemi vezérük, Andrej Hlinka a magyar kormányt nemcsak valós nemzetiségi sérelmeik, de legalább any-

---

hető.” Scotus VIATOR: A Monster Trial in Hungary. *The Spectator*, 1908. május 16. 782.

⁷³ Panajott Sándor tábornok, csendőrfelügyelő 1907. november 2-án a Csernován történt „fegyverhasználat” tárgyában írott jelentése hangsúlyozza, hogy „a fegyvert használt hét csendőrségi egyén közül a járásórmester és négy csendőr tót nemzetiségűek”, s hogy a politikai tömegtüntetésben jelentős szerepe volt az Amerikát megjárt, szlovák s a rózsahegyi textil- és papírgyárakban dolgozó, Csehországból ideköltözött munkások agitációjának is. Lásd KEMÉNY G. Gábor: I. m. 127–128. A csernovai tragédiát a mai napig szélsőséges értelmezések kísérik. Az ez idáig legrészletesebb magyar elemzés szerzője, Demmel József, Roman Holec, a téma szlovák szaktekintélye és a kortárs Seton-Watson abban mindenképpen egyetértenek, hogy a falu lakói elzárták az utat, megragadták a lovak kantárját és vonórúdját, és a kocsit kövekkel dobálták meg, majd a csendőrség egyik szuronyát lefogták (s megpróbálták a csendőrt lefegyverezni). Lásd DEMMEL József: Egy elfelejtett sortűz nyomában. Társadalom- és technikatörténeti gondolatok az 1907. évi csernovai események kapcsán. *Első Század*, 2006/1. 125–148.; Roman HOLEC: I. m. 115. és 125.; Robert William SETON-WATSON: *Racial Problems in Hungary*. Archibald Constable, London, 1908. 341–342. A fentebb idézett hatósági jelentés szerint a szabálykövető csendőröknek lőniük kellett, ha valaki megragadta a fegyverüket, viszont a hatósági előírásokat megsértve, így előzetes figyelmeztetés vagy puskájuk tusának használata nélkül adtak le huszonnégy lövést (volt, aki ötször, volt, aki egyszer lőtt, meglehetősen összevissza), így igazi, szervezett sortűz nem történhetett. Aldo Keel összefoglalója szerint ezzel szemben Pereszlényi Zoltán szolgabíró és a „kötelességtudó szlovák parasztgyerek, Jan Pazurik esperes [!] adták ki a tűzparancsot. Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson, En biografi*. I. m. 502.

nyira annak túlzott liberalizmusa miatt (is) támadták, amiről azonban nemcsak Seton-Watson vagy a minden egyházi autoritást akkoriban már megkérdőjelező Bjørnson hallgatott, hanem a mai Norvégiában sem vesznek tudomást.

Két programterv 1908-ból

Részben a Csernován történetek hatására, 1908 elején Bjørnson már végleg elfogadta, hogy a magyar kormánytól hiábavaló érdemi reformokat várni, ezért Ausztria felé fordult, azt remélve, hogy az átalakulás vezető ereje lesz. A *Hvor avgjøres Europas fremtid for de første hundreaar?* (Hol dől el Európa jövője az elkövetkező száz évre?) című, egyszerre három lapban is leközölt írásából nyilvánvalóvá válik, hogy Bjørnson helyesen ismerte fel a nacionalizmusok, elsősorban a pánszlávizmus térhódítását; erejét és jövőjét azonban túlbecsülte. Úgy vélte, hogy a pánszlávizmust, amely „ösi földben és közös nyelvben gyökerezik”, nem lehet erőszakkal legyőzni. A magyarok pedig ahelyett, hogy ezzel próbálkoznának, és „törvényszegéshez” vagy „választási csaláshoz” folyamodnának, inkább számoljanak le a „Nagymagyarországról szóló álmoképeikkal”, és tartsák tiszteletben a „kialakult határokat”.⁷⁴ Sajnos ez utóbbiakkal kapcsolatos véleményét Bjørnson sem ekkor, sem később nem fejtette ki részletesen, az azonban írásából nyilvánvaló, hogy 1908 folyamán a nemzetiségi problémák megoldását Ausztria és Magyarország föderalisztikus átstrukturizálására várta, a kisebbségek egyenjogúságának biztosításával.

A Mázrben megjelent cikk itt véget ér, a két északi lap, a *Tilskueren* és a *Samtiden* azonban tartalmaz még egy kiegészítést, amely megválaszolja a címben feltett kérdést, így világosan körvonalazza Bjørnson elképzeléseit: „Ausztriában dől el Európa jövője az elkövetkező száz évre nézve. Minden egyéb kérdés, amely fenyegetni látszik Európa békéjét [...] semmi ahhoz képest,

⁷⁴ *Samtiden*, 1908. május. Christian COLLIN–Hans EITREM (eds.): I. m. II/549–552.

amit egy germán–szláv összeütközés eredményezhet. Mihelyst rendeződik e két népcsoport viszonya Ausztriában, egy csapásra rend lesz Magyarországon és a Balkánon is.”⁷⁵

Élete vége felé, korábbi pángermán szimpátiáit felelevenítve, Bjørnson már egy nagy germán közösséget képzelt el, amely nemcsak Németországot, Ausztriát és az északi országokat, hanem Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat is egyesítette volna. A nagy norvég író eközben nyilvánvalóan nem látott ellentétet a „másokat szolgáló”, „demokratikus” pángermanizmusa⁷⁶ és a szlovák, de általában a szláv népek ügyének felkarolása között, ami Ledererhez 1908 márciusában írott leveléből is kiderül: „Amíg a németek és a szlávok nem egyesülnek egy programban, addig kínos folytatnom [ti. a magyarellenes kampányt]”.⁷⁷

Ugyancsak 1908-ban jelent meg Seton-Watson hatszáz oldalas, óriási forrásanyagot feldolgozó nagymonográfiája, a *Racial Problems in Hungary* (Nemzetiségi problémák Magyarországon),⁷⁸ mely egy csapásra elismert történésszé avatta. Könyvét a szerző a „Hungar nemzetnek”, azaz a valamennyi népet magába foglaló politikai nemzetnek ajánlotta, a huszonegyedik fejezetben megfogalmazott reformok pedig érintetlenül hagyták mind a dualizmus rendszerét, mind pedig a történelmi Magyarországot

⁷⁵ Bjørnstjerne Bjørnson levele Hugo Ganznak, 1908. április 19. Hugo Ganz (1862–1922) német tudós és filozófus, a *Pesther Lloyd*nak és a *Frankfurter Zeitung*nak dolgozott, majd a *Neue Freie Presse* szerkesztője lett, 1905 és 1910 között rendszeres levelezést folytatott Bjørnsonnal. Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson: Briefwechsel...* I. m. II/706–707.

⁷⁶ Øysten SØRENSEN: I. m. 204.; Edvard HOEM: *Det Evige forår*. I. m. 484–485.

⁷⁷ Josef MICHL: I. m. 188.

⁷⁸ Carlile A. Macartney, a közép-európai nacionalizmus szakértője és Seton-Watson valószínűleg legismertebb brit ellenfele 1937-ben így fogalmazott: „A magyar szerzőknek Seton-Watson professzor szitokszó. [...] Azonban nem talállok olyan, másik oldaltól származó munkát, melyet szembe lehetne állítani [Seton-Watson *Nemzetiségi problémák Magyarországon* című művével]. A problémákat, amelyekkel foglalkozik, ellenfelei vagy figyelmen kívül hagyják, vagy letagadják, ahelyett, hogy megmagyaráznák őket. A józan magyar álláspont valamilyen nyugat-európai nyelven való kifejtése még mindig várat magára. Mindaddig azonban Seton-Watson professzor művei, mint a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos tények és magyar államférfiak [...] megnyilatkozásainak gyűjteménye felülmúlhatatlanok maradnak.” Carlile Aylmer MACARTNEY: *Hungary and Her Successors*. Oxford University Press, Oxford, 1937. 24.

területi egységét, csupán a magyar politikai elit által fennhangan hirdetett liberális elvek alapján következetes alkalmazását követelték. A választójog kiterjesztése, a megyék nemzetiségi alapú átszervezése, a liberálisabb gyülekezési jog és a nemzetiségi anyanyelvi oktatás egészen a felsőfokú szintig való kiterjesztése olyan célkitűzések voltak, melyektől Seton-Watson azt remélte, hogy elősegítik a Monarchia és tágabban Európa biztonságát.⁷⁹

Művében Seton-Watson ugyanakkor figyelmen kívül hagyta, hogy az asszimiláció – természetesen – a dualizmuskori Magyarországon is részben spontán folyamat volt, s általában magyar nyelvterületen belül a városokban ment végbe, érintetlenül hagyva a nemzetiségek összefüggő települési területeit.⁸⁰ Mindebből az következett, hogy a magyarok számbeli gyarapodását mindig meglehetősen egyoldalúan, mint a fokozott nemzetiségi elnyomás következményét ábrázolta. Ezért a „Magyarization” nála mindig „magyarosítást” és sohasem „magyarosodást” jelentett, sőt a kifejezés művei nyomán annyira pejoratív jelentést kapott, hogy automatikusan elégették a „ruthless”, azaz „könyörtelen” jelzőt.⁸¹

A könyv nagy vihart kavart Magyarországon. Sajnos általánosságban elmondható, hogy nem ismerték, érdemben nem tárgyalták, elfogultságait, tévedéseit visszhangtalanul hagyták. Senki sem vette a fáradságot, hogy például a könyvet záró térképet a statisztikai adatokkal összevesse, s jelezze, hogy 1908-ban Nagyvárad, Kolozsvár vagy Temesvár nem többségében román ajkú települések, Kassa, Balassagyarmat, Vác vagy Pozsony pedig elsősorban nem szlovák városok.

„A derék és lelkiismeretes puritán, aki mindent tudott, de nagyon keveset értett meg igazán”⁸² – így jellemezte Seton-Watsont

⁷⁹ Robert William SETON-WATSON: *Racial Problems...* I. m. 409–411.

⁸⁰ A magyarokkal élete végéig rokonszenvező Macartney a *Magyarország és utódállamai (Hungary and her Successors)* című összefoglaló munkájában egyenesen úgy fogalmazott, hogy „az egy tömbben élő nemzetiségeket [...] alig érintette a magyarosítás”. Carlile Aylmer MACARTNEY: I. m. 34.

⁸¹ ARDAY Lajos: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919.* Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 314.

⁸² Géza JESZENSZKY: *Lost Prestige: Hungary's Changing Image in Britain (1894–1918).* Helena History Press, Nevada, 2020. 390.

egykori tanítványa, munkatársa, majd kritikusa, az ugyancsak kiváló brit történész, Carlyle Aylmer Macartney. Az ítélet kemény, ám helyesen világítja meg a tényt, hogy *Scotus Viator* egyrészt tényleg nem teljesen látta át az asszimiláció jelenségét, másrészt élete végéig nem hitte el, hogy az ő barátai-bizalmasai is lehetnek korruptak vagy előítéletesek.

Érdekességképpen, Bjørnson is kapott ehhez kísértetiesen hasonló kritikát. A Nobel-díjas norvég írónak szóló kötelező tiszteletkörök után levelében Gratz Gusztáv⁸³ azt hangsúlyozta, hogy Kelet-Közép-Európában kevés a pontosan meghúzható etnikai határ, majd megjegyezte: „ha a szerbek, románok és szlovákok kerülnének hatalomra Közép-Kelet-Európában, legalább olyan fanatikus és türelmetlen nemzetiségpolitikát folytatnának, mint amelyet [Őn] a magyaroknak tulajdonít”.⁸⁴

Zárszó

Egy, a nagy norvég írónak szánt fénykép hátuljára a kiemelkedő dán irodalomkritikus, Georg Brandes⁸⁵ a következőt írta: „Thornak Lokitól”.⁸⁶ Bjørnson valóban olyan volt, mint a hatalmas Thor, csak ő kalapács helyett politikai tárgyú beszédekkel, cikkekkel és levelekkel küzdött az általa helyesnek tartott ügyekért. „Az igazság a nagy inga, amely a toronyórásban lóg; reggel, délben és este is jelez. Mindent ehhez viszonyítok”⁸⁷ – írta már 1857-ben, és ehhez tartotta magát élete végéig. Küzdelmei során embertársai iránti érzékenysége kolerikus jellemmel pá-

⁸³ Gratz Gusztáv (1875–1946) közgazdász és országgyűlési képviselő, 1921-től külügyminiszter.

⁸⁴ Trygve TONSTAD: I. m. 136.

⁸⁵ Az 1910-ben Clemenceau társaságában Karlsbadban fürdőző Georg Brandes utoljára 1907-ben járt Magyarországon, s miután felolvasóestje botrányba fulladt, soha többé nem tért vissza. Zsuzsanna BJÖRN ANDERSEN: *The Voice from Outside: A Study in the Reception of Georg Brandes in Hungary*. In: *Officina Hungarica* (3). Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. 1994. 163–200. Lásd még: Botrány egy felolvasáson. *Magyar Nemzet*, 1907. március 13.

⁸⁶ Per AMDAM: I. m. 159.

⁸⁷ Uo. 143.

rosult: gyakran egyoldalúan dicsért vagy ítelt el országokat és népeket,⁸⁸ anélkül, hogy a körülményeket a helyszínen tanulmányozta volna, vagy ismerte volna az adott nemzetek nyelvét; gyakran tényként kezelte bizalmasai információit, amelyeket általában nem ellenőrzött.⁸⁹

Roman Holec szlovák történész a csernovai tragédia kilencvenedik évfordulójára írott könyvét azoknak ajánlotta, „akik a történelmet nem a saját múltjukkal kapcsolatos hamis illúziók táplálására használják, hanem az önreflexió és a tolerancia elősegítésére”.⁹⁰ A történelmi emlékezetnek valóban a történészek kutatásaira kell épülnie, Bjørnson politikai publicisztikájából szem előtt tartva az egyenrangú nemzetek/nemzetiségek Európájáról alkotott vízióját. Ha ma élne, a norvég író nagy valószínűséggel támogatná a szlovákiai magyarok kulturális autonómiáját, vagy a szlovák politikai elit többsége által máig elvetett kettős állampolgárság intézményét, éppúgy, mint a ma élő kisebbségek oktatási jogait, például Ukrajnában, ahol a legújabb törvény szerint senki sem tanulhat anyanyelvén a negyedik [!] évfolyam után.

Hasonlóképpen gyanítható, hogy Robert William Seton-Watson is a nemzetiségek segítségére sietne. Annál is inkább, mert már 1937-ben, emlékművének leleplezésekor Anton Mederlynek Rózsahegy (Ružomberok) polgármesterének a következőket írta: „Abban bízom, hogy az Ön által szervezett ünnepség nem pusztán a szomorú múlt emlékeinek hazafias felidézéséről fog szólni, hanem egy új korszak, a megbékélés és az összes nemzetiség testvéri szövetségének kiindulópontjaként szolgál az Ön szabad köztársaságában. A felszabadult szlovákok tegyenek

⁸⁸ A galíciai ruszinok elnyomásáról értekezve írt például a „Sátán lengyel történelemben megnyilvánuló hatalmáról”. „Polakkere som Undertrykkere” [„A lengyelek, mint elnyomók”]. Erről lásd még Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson, En biografi*. I. m. 497.

⁸⁹ Ilyen volt például a Tolsztoj-ügy, amikor Bjørnson egy neki címzett, magyarellenes kampányát támogató levelet a nagy orosz írónak tulajdonított, melyről rövid időn belül kiderült, hogy Tolsztoj szlovák orvosa hamisította. Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson: Briefvechsel...* I. m.: II/667. és Aldo KEEL: *Bjørnstjerne Bjørnson, En biografi*. I. m. 501., valamint bővebben GERENCSÉR Zsigmond: *Tolsztoj is a magyarok ellen? Egy hamisítvány története. 2000, 1992/8. 57–59.*

⁹⁰ Roman HOLEC: I. m. 13.

meg mindent a magyar kisebbség jogainak megerősítése és kiterjesztése érdekében, ezzel bizonyítva politikai érettségüket.”⁹¹

Bjørnson és Seton-Watson tevékenységének összevetése a magyar emlékezetpolitika számára is szolgál némi tanulsággal. Hiába a szakadék a nagy norvég író és az oxfordi történészprofesszor között a térség, így hazánk történelmének, kultúrájának vagy politikai valóságának ismerete tekintetében, e két entellektüelt a század eleji magyar sajtó és a politikai elit tetemes része pontosan ugyanabban a bánásmódban részesítette. Ahelyett, hogy megfontolták volna – például a magyarosítással kapcsolat⁹² – bírálataikat, és a kritika hangján szembesítették volna őket esetleges tévedéseikkel, egyrészt a „struccpolitika” érvényesült, melyet remekül érzékeltet egy fővárosi független napilap, *A Hír* kommentárja: „Bele kell nyugodnunk, hogy politikánkat ezentúl csak magunknak, és nem a külföldnek csináljuk. Látjuk, hogy az Ausztriából [!] szétáradó rágalmak annyira befeketítettek bennünket, hogy elvették a külföld tiszta látását, megrontották még az olyan szellemi tekintélyek ítéletét is, amilyen Bjørnson. Meg kell elégednünk azoknak a külföldieknek a becslésével, akik hozzánk fáradnak és igyekeznek megismerkedni a mi viszonyainkkal.”⁹³ Másrészt azon politikusok és újságírók többsége, akik vitába bocsátkoztak a külföldi kritikusokkal, mind Bjørnson, mind pedig Seton-Watson a személyükben sértették

⁹¹ Seton-Watson levele Anton Mederlynek, 1937. október 12. In: Jan RYCHLÍK–Thomas D. MARŽIK–Miroslav BIELIK (eds.): *R. W. Seton-Watson and his Relations with the Czechs and Slovaks. Documents, Dokumenty. 1906–51.* Ústav T. G. Masaryka, Praha, 1995. I/482. Lásd még Roman HOLEC: I. m. 255.

⁹² Milan Hodža (1878–1944), Csehszlovákia későbbi miniszterelnöke (1935–1938) 1914 januárjában végleg kiállíthatta a magyarosítás „halotti bizonyítványát”: „Akit a magyarok a múlt évig nem magyarosítottak el, azt már soha többé nem magyarosíthatják el, legfeljebb a végletekig elkészerítik. [...] Az okosan gondolkodó magyar államférfinak látnia kell, hogy a határok mentén élő románokat, délszlávokat, szlovákokat csak akkor tarthatja meg Magyarország iránti érzelmi kötődésükben, ha azoknak semmi miatt nem kell a határokon túla, fajtestvéreikhez szaladniuk.” Idézi SZARKA László: *A szlovák nemzeti fejlődés* I. m. 124.

⁹³ Bjørnson levelet írt *A Hír*nek. *A Hír*, 1907. szeptember 24. 4. Idézi: KEMÉNY G. Gábor: I. m. 112.

meg, sőt, mindezt gyakran alpári stílusban tették.⁹⁴ Sajnos ez a hozzáállás majdnem általános volt, a korabeli sajtó ugyanígy kezelte a hazánkkal kezdetben ugyancsak rokonszenvező Henry Wickham Steedet, a tekintélyes *The Times* egykori bécsi tudósítóját, majd külpolitikai rovatvezetőjét is.

Bár Bjørnson 1910 áprilisában meghalt, kilenc évvel később Seton-Watson és Steed Párizsban lakást béreltek, napi tanácsokkal segítve az általuk igazságosabbnak remélt Közép-Európát megalkotó brit, amerikai és francia küldötteket. A folytatást jól ismerjük.

⁹⁴ Erről bővebben lásd JESZENSZKY Géza *Lost Prestige... című*, fentebb idézett, 2020-ban angolul és magyarul is megjelent kiváló könyvét, valamint BERETZKY Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1906–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.

DANYI GÁBOR

Polgárjogi harcos, kentaur, bagdadi tolvaj?

Krassó György identitása és szamizdat kiadójának gazdasági működése*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.7>

A cenzúrázatlan – közismert szóval *szamizdat* – irodalom előállítását és terjesztését általában az egyik legalapvetőbb polgári szabadságjog, a szólásszabadság gyakorlataként értelmezik. A diktatórikus viszonyok, amelyek közepette a szamizdat megjelenik, óhatatlanul is morális dimenzióval ruházzák fel e tevékenységet: a szamizdatosok az emberi szabadságjogok bajnokai, a diktatúra ellenállói, a disszidens igazság képviselői. A morális dimenzió azonban gyakran elfedi, de legalábbis elhomályosítja azokat az egykori kontextusokat, amelyek a szamizdatkiadást ettől eltérő jelentésekkel ruházták fel. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a szamizdat irodalmat leválasszam erről a morális dimenzióról, és egykori társadalmi kontextusaiban vizsgáljam meg a jelenséget, aminek köszönhetően a szamizdat új oldaláról, a társadalmi-kulturális ellenállás praxisai felől nézve mutatható meg.

A szamizdat irodalom előállítása és terjesztése szerves részét képezte az 1980-as évek ellenzéki tevékenységének.¹ Miután

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ A szamizdat irodalom legújabb szakirodalmához lásd a *Poetics Today* folyóirat tematikus számait (Winter 2008; Spring 2009), valamint az alábbi publikációkat: Ann KOMAROMI: The Material Existence of Soviet Samizdat. *Slavic Review*, 2004/3. 597–618.; Friederike KIND-KOVÁCS–Jessie LABOV (eds.): *Samizdat, Tamizdat, and Beyond. Transnational Media During and After Socialism*. Berghahn, New York, 2013; Friederike KIND-KOVÁCS: *Written Here*,

1981-ben a második nyilvánosság intézményesedett² – kinyitott a Rajk-butik, megalakult a legnagyobb hatású független folyóirat, a *Beszélő* és az AB Független Kiadó –, Krassó György, a korabeli demokratikus ellenzék aktív szereplője is bekapcsolódott a független könyvkiadásba „Magyar Október” Szabadsajtó néven. E tevékenységen keresztül következetesen, már-már rögeszmésen képviselte az 1956-os forradalom emlékezetének, a történelmi igazságnak és a polgári szabadságjogoknak az ügyét, amelyek egytől egyig a Kádár-rendszer legitimitációját kérdőjelezték meg. A cenzúrázatlan kiadványok megjelenítése az államszocializmus mostoha viszonyai között nagy fokú leleményességet és kreativitást követelt meg, miközben az állambiztonság szorításában rendkívül komoly egzisztenciális kockázatot jelentett. Ezzel olyan ellenzéki magatartásformát képviselt, amely a Magyar Népköztársaság idején nagyon ritka volt, ezért Krassót mindenképpen kiemelt hely illeti meg a korszak emlékezetében.

Az alábbiakban az a célom, hogy a szóban forgó időszakra összpontosítva egyrészt megvilágítsam mindazokat az informális társadalmi gyakorlatokat, amelyek a fenti ügyek hatékony képviselőit lehetővé tették, másrészt ezzel összefüggésben feltárjam azokat a mintázatokat, amelyek a közreműködők – mindenekelőtt Krassó György – identitását jellemezték. Egyszóval igyekszem kritikus módon megvizsgálni azt, hogy milyen mozgástérrel rendelkezett egy elkötelezett ellenzéki – hogyan használta ki a második gazdaság lehetőségeit, az állami szféra erőforrásait, az ismerősi kapcsolatait annak érdekében, hogy a szólásszabadság technikai-anyagi feltételeit megteremtse –, illetve hogy ezek

---

Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain. CEU Press, Budapest–New York, 2014; Jan C. BEHREND–THOMAS LINDENBERGER (eds.): *Underground Publishing and the Public Sphere. Transnational Perspectives.* LIT, Wien–Berlin, 2014; Valentina PARISI (ed.): *Samizdat. Between Practices and Representations. Lecture Series at Open Society Archives, Budapest, February–June 2013.* Central European University–Institute for Advanced Study, 2015; Tomáš GLANC (ed.): *Samizdat Past & Present.* Institute of Czech Literature–Karolinum Press, Prague, 2018.

² Ehhez a folyamathoz, valamint a lengyel ellenzéknek a magyarországi második nyilvánosságra gyakorolt hatásához lásd DANYI Gábor: *Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában.* *Múltunk*, 2019/4. 92–127.

a gyakorlatok milyen identitás-konstrukciókkal kapcsolódtak össze.

Elméleti kereteit tekintve a dolgozat két, egymással összefüggő premisszára épül. Egyrészt a szamizdatokra nem diszkurzív térként vagy szövegek statikus hordozójaként tekint, hanem inkább olyan gyakorlatok, eljárások és rutinműveletek metszéspontjaként, amelyek e médiumot létrehozták és működtették, ezzel ugyanis a szamizdatok kultúráját performatív aktusként – vagyis cselekvő alanyok által adott társadalmi viszonyok között végzett komplex műveletként – tudjuk szemügyre venni.³ Másrészt a dolgozat a szamizdatokat – az „új gazdasági kritika” által is inspirálódva⁴ – olyan kulturális produktumokként látta, amelyek terjesztésük és fogyasztásuk során megadott gazdasági gyakorlatokkal és magatartásformákkal fonódtak össze, és sajátos kulturális-irodalmi piacot hoztak létre.⁵

Az alábbi tanulmányban e két nézőpont együttes alkalmazására teszek kísérletet. Ennek keretében elsőként a szamizdatkiadás és Krassó György 1956-os múltja közötti összefüggéseket vizsgálom meg, amihez később Krassó pénzhez való viszonyának elemzése kapcsán térek vissza. Ezt követően döntően a Magyar Október működtetéséhez szükséges pénzügyi források jellegére és a szamizdatkiadást lehetővé tévő informális gazdasági gyakorlatokra összpontosítok. Végezetül az egyes kiadványok árképzését vizsgálom meg a kiadó összetett gazdasági modellje tükrében. A tanulmány döntő mértékben a Krassó Györgyről keletkezett állambiztonsági iratokra épül, amelyek valóságkonstrukcióit mindenekelőtt a szamizdat anyagokban, visszaemlékezések

³ Vö. pl. Olga ZASLAVSKAYA: Samizdat as social practice and alternative “communication circuit”. In: Valentina PARISI (ed.): I. m. 87–99.

⁴ *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* [Új gazdasági kritika], 2011/4.

⁵ A szamizdatok cserefolyamatairól és terjesztési mechanizmusairól lásd Ann KOMAROMI: Samizdat as Extra-Gutenberg Phenomenon. *Poetics Today*, 2008/4. 629–667.; DANYI Gábor: Az ajándékozás művészete. A *Szétfolyóirat* terjesztési modellje a szamizdat jelenségének szemszögéből. *Irodalomtörténet*, 2014/1. 48–67. Nagyon kevés tanulmány foglalkozik a szamizdatok gazdasági szempontjaival és a szamizdatok kiadásának finanszírozásával. Rövid kivételt képez például: Martin MACHOVEC: How underground authors and publishers financed their samizdats. In: Tomáš GLANC (ed.): I. m. 133–140.

ben, illetve az általam készített interjúkban rejlő információkkal szembesítettem.

Egy volt '56-os szamizdat kiadó identitása

Krassó alakját érdemes a „narratív identitás” szempontjából megvizsgálni.⁶ Közismert, hogy a narratív identitás elméleti keretében az én azonosságát nem a személyiség valamiféle magja vagy szubsztanciális alapja teremti meg, hanem az énről szóló, újra és újra elmesélt, s így folyamatosan reflektált és újraértelmezett elbeszélések. Az alábbiakban így arra figyelek, hogy Krassó önmagáról elbeszélte élettörténeteit hogyan teremtették meg énjének önazonosságát, különös tekintettel az ellenzéki tevékenységet és a szamizdatkiadást is magában foglaló, azokat tematizáló énelbeszélésekre.

Krassó több interjúbán is úgy írta le saját életútjának bizonyos visszatérő elemeit, mintha ő volna a „bűnös” vagy a „tettes”, aki „visszatér[ne] a tett színhelyére”.⁷ Ezzel a fordulattal mindenekelőtt olyan tevékenységformák ismétlődésére utalt, mint a sokszorosítás, a nyomtatás, a röplapszórás, a röpcédulázás és a plakátragasztás. Életútja esetében három olyan időszak különíthető el, amikor ezek a tevékenységformák szerephez jutottak: egyrészt „a kommunista pártmunka időszaka” a negyvenes évek második felében, másrészt az 1956-os forradalom időszaka, harmadrészt pedig az ellenzéki tevékenység időszaka az 1980-as években.

⁶ Ehhez lásd a „narratív identitás” egyik megalapozójának magyar nyelven is megjelent munkáit: Paul RICCEUR: A narratív azonosság. Ford. SEREGI Tamás. In: LÁSZLÓ János–THOMKA Beáta (szerk.): *Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2001. (Narratívák 5.) 15–25.; Paul RICCEUR: Az én és az elbeszélte azonosság. Ford. JENEY Éva. In: Paul RICCEUR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 373–411.; valamint TENGYELI László: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998.

⁷ Lásd például *Krassó György-interjú*. Készítette PALLAI Péter 1985-ben, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár / 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 651. sz. 3.; CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995. 49.

E ponton érdemes kissé részletesebben is megvilágítani Krassó életútját. Tizenéves korában a kommunista eszmék hatása alá került, kordedvezménnyel, kiskorúként még a pártba is belépett – ebben a bátyja, a Lukács György köréhez tartozó Krassó Miklós gyakorolta hatáson túl szerepet játszott az a széles társadalmi rétegek által osztott remény is, hogy marxista alapokon új, igazságosabb világot lehet építeni. A tizenéves Krassó kivette a részét a kommunista pártmunkából, tapasztalatokat szerzett a kommunista mozgalmi tevékenységek terén, beleértve a plakátragasztást és a röplapozást is. Ezt megelőzően, 1949 őszén saját elhatározásából otthagyta az iskolát, és horizontál esztergályos ipari tanulónak jelentkezett a Weiss Manfréd Vas- és Fémművekbe⁸ (amelyet 1950-ben Rákosi Mátyás Vas- és Fémművekké kereszteltek át). Az 1950-es évek első felében – mindenekelőtt a munkásosztályról szerzett közvetlen tapasztalatai hatására – fokozatosan kiábrándult a kommunizmusból. Így nem meglepő, hogy 1956-ban lelkesen vett részt a sztálinista diktatúra megdöntésében. Ott volt az 1956. október 23-án szervezett tüntetéseken, fegyverrel harcolt a Magyar Rádió épületénél, és majdnem statáriális bíróság elé került. A szovjet intervenció után többnyire kiáltványokat nyomtatott, röplapokat gyártott és terjesztett, amelyek elítélték a Kádár-kormányt és sztrájkra szólították fel a munkásokat. A forradalom leverését követő börtönévek, majd az állami repressziótól való jogos félelem évtizedei után ezek a tevékenységformák tértek vissza az 1980-as években az általa alapított Magyar Október Kiadó keretében.

Az interjúk énelbeszéléseiben a fiatalon végzett kommunista pártmunka elemeinek összekötése a nyolcvanas években folytatott rendszerellenes tevékenységformákkal mindenekelőtt önironikus és deheroizáló retorikai alakzatként funkcionált. Ugyanakkor a tett színhelyére való „visszatérés” alakzata az 1956-os és az 1980-as években folytatott ellenzéki tevékenység kontextusában több szempontból is jelentéssel telítődött.⁹

⁸ *Krassó György-interjú*. I. m. 1.

⁹ Ehhez lásd KRASSÓ György: A „Magyar Október” előzményei. Az 1956 novemberi ellenállási szabadsajtó történetéhez. *Magyar Füzetek* 17. Párizs, 1986. 83–98.

Kézenfekvő, hogy a „visszatérés” értelmezhető performatív műveleti cselekvésként, hiszen az egykori műveleti tér helyreállítását, a cselekvés konkrét és meghatározott formáinak az ismétlődését foglalta magában. Az 1980-as évekbeli szamizdat kiadó működtetésekor ugyanazok – vagy legalábbis nagyon hasonló – praxisok tértek vissza, mint 1956-ban.¹⁰ A Magyar Október kiadói „portfóliójából” az is nyilvánvaló, hogy az 1983-ban megalapított szamizdat kiadóval emlékezetpolitikai értelemben is visszanyúlt az 1956-os tevékenységéhez. Az emlékeket kultiváló és társadalmivá tévő ágensként ugyanis az volt a célja, hogy a forradalom elfojtott emlékezetét rehabilitálja. Jellemző, hogy Krassó nemcsak szamizdat kiadóját, hanem későbbi vállalkozásait – az 1986-ban, Londonban létrehozott távirati irodáját és a már legális keretek között, 1989-ben létrehozott pártját is – az 1956-ra utaló Magyar Októberrel nevezte el.

A „tettes/bűnös visszatér a tett színhelyére” toposza ezenfelül arra utal, hogy maradéktalanul sikerült beillesztenie az 1956-os tapasztalatokat a saját életéről alkotott narrációba. Jellemző, hogy e retorikai alakzat nem az 1956-os forradalom utáni megtorlások traumát elszenvedett áldozataként tünteti fel őt (amire a hosszú börtönévek után Krassónak „minden joga” meglett volna), hanem a forradalom aktív cselekvőjeként (annál is inkább, mert viszolygott a „mártírkodástól”).¹¹ A trauma elszenvedője képtelen identitása és életrajza részévé tenni az elbeszélhetetlen tra-

¹⁰ Mindez arra is rámutat, hogy a cselekvő alany akaratából végzett cselekvés a műveleti tér által meghatározott szabályok és lehetőségek szerint zajlott: a kérdés ebből a szempontból inkább úgy vetődik fel, hogy a különböző kontextusok – hatalmi környezet, erőforrások rendelkezésre állása stb. – mennyiben alakították át e műveleti teret.

¹¹ E ponton vitatott Kinda Gabriella önellentmondásoktól sem mentes megállapításait, melyek szerint Krassó 1956-os pere „egy magatehetetlen ember vergődését mutatja az irdatlan nagy elnyomó gépezettel szemben”, és bár „Krassó nem volt meghunyászkodó, de nem is szabad belőle áldozatot, netán hőst faragni”. KINDA Gabriella: *Krassó György 1956-os pere*. In: DÖBÖR András–ZEMAN Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig*. II. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2015. 120. Megítélésem szerint Krassó egyértelműen az 1956 utáni megtorlások áldozata, politikai igazságtalanság elszenvedője volt, aki ugyanakkor nem az áldozatiság narratívája szerint építette újra saját identitását.

umát, esetében az emlékek – az élményt kísérő negatív érzelmi állapot hatására – kényszeres és passzív cselekvés formájában térnek vissza újra meg újra, mintha az áldozat képtelen volna elszakadni a tett színhelyétől, és önkéntelenül is beleragadna a trauma időpillanatába.¹² A traumatizált áldozattal szemben a „tettes” tudatos és aktív cselekvőként képes színre lépni, aki az emlékeinek jóval inkább ágense, mint elszenvedője, s akinek visszatérését a korábban átélt pozitív érzelmi állapot, valamint a sérült igazságérzet okozta indulat is motiválhatja. Krassó esetében e „visszatérés” tehát egy tudatos és cselekvőképes alanyról tudósító imaginárius aktus volt, amely egyrészt lehetővé te(het)te az 1956-os forradalom euforikus, adrenalindús napjainak átélését, másrészt összekapcsolódott az egykori sérelmekért veendő elégtétel igényével: a bosszúval. Az érzelmi és kognitív elemeket egyaránt magában foglaló bosszú, amely felfogható „a jogérzet első megnyilvánulásaként” is,¹³ egyfajta eltérített „jogvédelmi rendként” lépett életbe. Mivel a represszív rezsimmel szembeni bosszú jogi értelemben – a rezsim játékszabályai szerint – nem volt lehetséges,¹⁴ ezért áthelyeződött, és a rendszerkritikus ellenállás egy formáját – a szamizdatkiadás tevékenységét – öltötte magára. 1984 nyarán egy állambiztonsági jelentés szerint Krassó úgy fogalmazta meg ebbéli motivációját, hogy „pár röplap miatt ültették le annak idején, kapott 10 évet, ebből hetet le is ült, és most úgy érzi magát, mint aki törleszt ezért a hosszú börtönbüntetésért, és [ez] végül is így igazságos és ezért csinálja”.¹⁵ Ezt erősíti az is, hogy a többször idézett szófordulatban ironikus módon „bűnősként” utalt önmagára.

¹² Vö. PINTÉR Judit Nóra: *A nem múltó jelen: trauma és nosztalgia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 41–42.

¹³ HADIK Béla: *A bosszú mint jogvédelmi eszköz. A vérbosszú fogalma és nyoma a magyar jogvédelem multjában különös tekintettel az Árpád-korra*. Budapest, 1932. 11. Idézi: KUMINETZ Géza: *Egy tomista jog- és állambölcselet vázlatl I*. Szent István Társulat, Budapest, 2013. 313.

¹⁴ Érdemes megjegyezni, hogy ugyanakkor Krassó folyamatosan felhívta a figyelmet az állampárt által elkövetett jogsértésekre, és jogi értelemben is harcolt ellenük.

¹⁵ „Lidi”. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.5 O-19619/9. 348.

Krassónak tehát sikerült egy olyan narratív konstrukciót – jobban mondva narratív identitást – alkotnia, amely – amellet, hogy összekötötte az 1956-os forradalmi cselekményeket az 1980-as évek ellenzékiességével – magába integrálta és egyben feloldotta a kommunista pártmunka és az ellenzéki tevékenység közötti feszültséget is, anélkül, hogy az élettörténetben jelentkező „másság” az önazonosságot veszélyeztetné. Az általa újra és újra elbeszélte élettörténetek során az élettörténet egyes elemei megerősödtek, és áthidalták a törésvonalakat: az agitációs pártmunka és a szamizdatkiadás között például – a műveletek ismétlődésén túl – a cselekvés totalitása is kapcsolatot teremtett, vagyis az, hogy az ember „teljesen minden idejét erre a célra fordítsa és ez teljesen áthassa az egész életét”.¹⁶

A Magyar Október Kiadó tevékenysége

Az 1956-os forradalomban való részvétele miatt bebörtönzött, majd az 1963-as amnesztiával szabadult Krassó György¹⁷ hosszú évtizedeken keresztül a hatóságok figyelmének középpontjában maradt.¹⁸ Az állambiztonság „Lidi” fedőnéven szinte a szabadulásától fogva, 1963. szeptember 10-étől az állam elleni bűncselekményekért elítélt személyek elhárítási vonalán operatív ellenőrzés alatt tartotta,¹⁹ tevékenységéről és mindennapja-

¹⁶ Krassó György-interjú. I. m. 1.

¹⁷ A Krassó Györgyről szóló irodalomhoz lásd Krassó György-interjú. I. m.; HAFNER Mónika–ZSILLE Zoltán (összeállította): *Maradj velünk! Krassó György írásai*. Magánzárka, Budapest, 2001; MODOR Ádám: *Célkeresztben Krassó*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006; KERESZTES Csaba: Krassó György kizárása a Közgazdaságtudományi Egyetemről 1955-ben. *Betekintő*, 2013/1. Forrás: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_1_keresztes.pdf (Letöltve: 2021. 05. 09.); PECSI Vera: Baklövés. Az állambiztonságiak esete Krassó Györggyel 1963–64-ben. *Évkönyv VIII*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 78–123.; KINDA Gabriella: *Krassó György 1956-os pere*. I. m. 111–123.; KINDA Gabriella: A Nádor utca-akció. *Betekintő*, 2017/3.; NAGY Kristóf: Krassó Györgyről. *Színház*, 2018/5. 7–8.; Krassó emlékezetéről lásd SNEE Péter: *Gyuri után*. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2006.

¹⁸ Erre utal Modor Ádám könyvének címe is (*Célkeresztben Krassó*. I. m.).

¹⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/6. 29.

iról 1985 decemberéig tizenhárom vaskos dosszié keletkezett.²⁰ Ezek alatt az évtizedek alatt többször indítottak ellene büntetőeljárást, többször vonták rendőrhatalósági felügyelet alá, vagy részesítették rendőrhatalósági figyelmeztetésben. Számos titkos ügynök dolgozott azon, hogy a szervezetek minél több megbízható információra tegyenek szert róla, és ezáltal megakadályozhassák vagy legalábbis kordában tarthassák államellenesnek nyilvánított tevékenységét. Beszédesebb az is, hogy volt rá példa, hogy Krassónál több egymástól függetlenül tevékenykedő ügynök tartózkodott egy időben, akik egymásról is jelentettek.²¹

Bár Krassó soha nem rejtette véka alá nem éppen rendszerkonform nézeteit,²² ellenzéki magatartása a hetvenes évek második felétől – párhuzamosan a magyar demokratikus ellenzék kialakulásával – egyre nyíltabb és nyilvánosabb formát öltött. A róla keletkezett összefoglaló jelentésekben²³ megállapították, hogy 1979-ben aláírta a csehszlovák ellenzéki mozgalom, a Charta '77 tagjaiért kiálló szolidaritásnyilatkozatot; hogy szervezője és támogatója volt több szimbolikus akciónak is, amely a lengyel Szolidaritás mozgalom mellett állt ki, sőt törekedett a lengyel független szakszervezet képviselőivel való kapcsolat kialakítására is; hogy 1981 végén megszervezte az útlevele jogtalan elvétele ellen éhségsztrájkjal tiltakozó Pákh Tibor melletti szolidaritási akciót; vagy hogy rendszeresen részt vett az ellenzék által szervezett szabadegyetemi előadásokon. Zokon vették, hogy egyes írásait Nyugatra juttatta és ott publikálta – ez történt a kiutazással és útlevel-politikával kapcsolatos jogsértéseket feltáró cikkével, amely a *Magyar Füzetek* című párizsi emigráns folyóiratban jelent meg 1981-ben, valamint Bill Lomax *Magyarország*

²⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/1–13.

²¹ 1984. március 14-én, majd március 22-én például „László” és „Költő” fn. tmb-k tartózkodtak egyszerre Krassónál. Vö. „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/6. 148.; „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 224. Vö. MODOR Ádám: I. m. 233.

²² Kőszeg Ferenc, a demokratikus ellenzék tagja szerint „Krassó mást se csinált, mint szidta a rendszert. Egyszerűen nem lehetett kifogni egy olyan tízperces napirendjéből, amikor nem a rendszert szidta.” *Kőszeg Ferenc-interjú*. Készítette Murányi Gábor 2009–2010-ben, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár / 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 980. sz., 306.

²³ Lásd például „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 129–142.

1956 című könyvével, amelyet Krassó ültetett át magyar nyelvre és látott el számtalan megjegyzéssel. A bűnlajstromot gyarapította, hogy 1981-ben, a forradalom 25. évfordulója alkalmából megemlékezést rendezett egy budapesti magánlakásban, majd két évvel később – 1983 júniusában, Nagy Imre kivégzésének 25. évfordulóján – megemlékezett az egykori miniszterelnökről is. A szervek tisztában voltak azzal is, hogy „Magyar Október” kiadó néven önálló kiadói tevékenységet kezdett, adataik szerint 1984 októberéig „hat különböző ellenséges szamizdat anyagot jelentetett meg”.²⁴ E kiadványok száma a következő évben megsokszorozódott.

Krassó György vállalkozása 1982 és 1989 között több mint harminc kiadványt adott ki Magyar Október Kiadó vagy „Magyar Október” Szabadsajtó néven, s ezenfelül olyan szamizdatok is megjelentek, amelyeket kiadói jelzet nélkül sokszorosított és terjesztett. A kiadó profiljába döntően az 1956-os magyar forradalom emlékezetével kapcsolatos publikációk tartoztak, de a Magyar Október „piacra dobott” más, „tiltott” műveket is, amelyek nem a politikátörténet és a történettudomány műfajába tartoztak. Független könyvkiadói tevékenységének missziója egyértelmű volt: „amint azt elnevezése és emblémája mutatja – olvasható a kiadó ars poeticájában –, [a Magyar Október] mindenekelőtt ötvenhat igaz történetét kívánja bemutatni, kiemelve a Magyar Októbert a feledés ködéből és megtisztítva a hamisításoktól”.²⁵ A kiadó emblémáját – mai kifejezéssel logóját – Háý Ágnes képzőművész, filmrendező készítette,²⁶ amelyen az 1956-os forradalom jelképévé váló lyukas zászló volt látható, benne a forradalom időszakában újra hivatalossá váló, de 1957-ben lecserélt Kossuth-cimerrel. A kiadó működésének története két jól elhatárolható időszakra tagolható: a cezúrát Krassó 1985-ös

²⁴ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 279.

²⁵ *Magyar Október termékkatalógus*, HU OSA 300-40-1 Box 253. [Ellenzék, Kisúgó 1983]. Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1), Vera & Donald Blinken Open Society Archives, Budapest.

²⁶ Háý Ágnes [interjú]. In: HAJDU István: *Előbb-utóbb. Rongyszőnyeg az avantgarde-nak*. Orfeusz Könyvek, Budapest, 1999. Forrás:

<https://artpool.hu/kontextus/hajdu/hay.html> (Letöltve: 2021. 05. 08.)

emigrációja jelenti. 1982–1985 között fokozódó állambiztonsági figyelem közepette és rendkívül komoly egzisztenciális kockázatot vállalva állította össze a nem hivatalos kiadványokat, szervezte azok sokszorosítását és terjesztését. 1986-tól, azt követően, hogy Londonba emigrált, a kiadói tevékenység háttérbe szorult, de így is igyekezett külföldről tovább szervezni a szamizdatok magyarországi megjelenését.

Szemben a házilagos technikákat alkalmazó szamizdat kiadókkal,²⁷ a Magyar Október Kiadó legtöbb kiadványa üzemi nyomdahelyeken készült, „feketén”.²⁸ Az 1980-as évek egyre súlyosabb gazdasági válsága közepette, a bérkiegészítés egy formájaként üzemi, vállalati nyomdahelyeken dolgozók ugyanis előszeretettel vállaltak „fekete” nyomdai megbízásokat.²⁹ A professzio-

²⁷ Az 1980-as évekig a magyar szamizdat szinte kizárólag írógép és indigó segítségével sokszorosított gépiratokat foglalt magába (DANYI Gábor: *Az ajándékozás művészete*. I. m. 48–67.). Az 1980-as évek elején azonban döntően lengyel hatásra megjelentek a nagyobb példányszámot eredményező házilagos nyomtatási technikák: az ún. „ramka”, a szitanyomatás és a stencilezés – amelyek alkalmazásához az underground művészeti közeg szereplői is jelentős mértékben hozzájárultak tudásukkal. (DANYI Gábor: *Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat*. I. m. 92–127.) Ezenfelül további lehetőségeket teremtett a nem hivatalos iratok sokszorosítására, hogy a nyolcvanas években megjelentek hivatalosan engedélyezett másoló üzletek Budapesten és a nagyobb városokban, amelyek nyitva álltak az állampolgárok előtt – korábban ugyanis csak az állami intézmények vagy üzemek használhattak másológépeket. (DALOS György: *Viszlát, elvtársak! A szocializmus végnapjai Kelet-Európában*. Ford.: DUNAI Andrea, szerk.: Christian BEETZ–Olivier MILLE, Corvina Kiadó, Budapest, 2011. 78.)

²⁸ Abban, hogy Krassó a fekete nyomdai kapcsolatokat részesítette előnyben a házilagos technikákkal szemben, egy korábbi tapasztalat is szerepet játszott. 1979-ben Krassó élettársa, Háy Ágnes képzőművész szerette volna könyv alakban megjelentetni a grafikáit *Sex – 40 rajz* címmel. Ennek útja, Krassó javaslatára, a magánkiadás lett volna, amihez kérelmet kellett benyújtani a Kulturális Minisztérium alá tartozó, cenzúraszervként működő Kiadói Főigazgatósághoz. A kérelem pozitív elbírálását előmozdítandó Háy a nagy tekintéllyel rendelkező Mérei Ferencet kérte fel előszó írására. A kérelemben továbbá meg kellett adni a kiadvány nyomdai költségeit – ennek érdekében Krassó egyszerűen besétált egy nyomdába, hogy árajánlatot kérjen. Miután „az illetékes bíráló bizottság levelében az alkotás kiadását elutasította” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 34.), Krassó visszament a nyomdába, ahol sikerült elintéznie a kötet engedély nélkül való kinyomtatását. Krassó számára ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy „a nyomdászok nagyon boldogan nyomtatnak pénzért”, „feketén” (HÁY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21.).

²⁹ KÖSZEG Ferenc: *Az M. O. kiadó. Beszélő*, 1985/12. 66.

nálisabb nyomdatechnikai eljárások igénybevételével a Magyar Október Kiadó kiadványai tagadhatatlanul új szint hoztak a második nyilvánosságba: „mind szerkesztésük, mind technikai kivitelük tekintetében a független könyvkiadásban [a]ddig szokatlan minőségigényről tanúskod[t]ak”.³⁰ A „jó minőség”, a „szép küllem” és az „olcsóságra” való törekvés a kiadói program része volt.³¹ az általa megjelentetett több mint harminc kiadvány közül több is megközelítette a hivatalos könyvkiadás termékeinek minőségét. A Magyar Október kiadói programja megkövetelte a kiadó működtetéséhez szükséges alaptőkét, valamint mindazokat a képességeket, amelyek a második gazdaság erőforrásainak kihasználását lehetővé tették.

Krassó György pénzügyi helyzete és bevételei

Számos jel mutat arra, hogy Krassó rendelkezett a kiadó gördülékeny működtetéséhez szükséges alaptökével. A külföldről beszerzett alapanyagok ellenértékét tetszés szerinti valutában tudta kiegyenlíteni: megkérdezte a „beszerzőt”, hogy „dollárban, NSZK márkában vagy francia frankban adja-e [neki] a kért összeget”.³² Rendszeresen kölcsönzött pénzt más szamizdat vállalkozások számára.³³ Ezenfelül „több alkalommal hangoztatta, hogy neki előnye van a »társ kiadókkal« szemben, mivel azonnal és készpénzben tudja a nyomdászokat kifizetni”.³⁴ Többször előfordult, hogy előlegként 10 ezer forintot adott a nyomdásznak.³⁵ Az általa fizetett előlegnél egy-egy átlagos kiadvány nyomtatási költsége mintegy három-négyszer volt magasabb: körülbelül 30-

³⁰ Uo. 67.

³¹ Bemutatkozik az M. O. „Magyar Október” Szabadsajtó Budapest. *Inconnu Press*, 1986/5. 38.

³² „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 333.

³³ HÁY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21.

³⁴ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/12. 239. Az a Krassó által hangoztatott tétel, hogy a többi szamizdat kiadóval ellentétben ő azonnal fizetőképese, nem jelentette azt, hogy nem került gyakran pénzzavarba – amit részben a lóversenyek iránti szenvedélyének, részben üzleti kalandjainak köszönhetett.

³⁵ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 242, 253.

40 ezer forintra rúgott.³⁶ Mindez azt is jelentette, hogy rendelkezett (legalább) akkora forgótőkével, ami egy kiadvány valamenynyi nyomdai költségét fedezte. Viszonyításképpen: az 1980-as években ez körülbelül egyévi átlagjövedelmet jelentett, ráadásul Krassó hivatalos rokkantnyugdíja jócskán alatta maradt az átlagnak.³⁷ Ez azt jelenti, hogy kizárólag a nyugdíjára támaszkodva nem lett volna képes előteremteni a kiadó működtetéséhez szükséges anyagi erőforrásokat.

Krassó bevételi forrásait ezért nem árt tüzetesebben is megvizsgálni – amit egyébként az állambiztonsági szervek is megtettek annak idején, hogy fogást találjanak rajta. Így tudható, hogy Krassó számára tökéletesen megfelelt a rokkantnyugdíj, teljes állású bér munkát sem életmódjából kifolyólag, sem meggyőződésből nem kívánt vállalni. A politikai és gazdasági rendszert korruptnak és erkölcstelennek tartotta,³⁸ az állambiztonság számára is „úgy tűnt, hogy elvből nem dolgozik, nem akar részt venni a »szocializmus építésében«, ráadásul „munkahellyel rendelkező ismerőseit gyakran cukkolja hasonló kijelentésekkel”.³⁹ Rokkantnyugdíja mellett – amelyet halláskárosultként kapott –, műszaki fordítóként, angol nyelvből végzett szakfordításaival is szert tett némi bevételre.⁴⁰ Emellett péntekenként és vasár-

³⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 242.

³⁷ 1982-ben az egy főre jutó havi átlagjövedelem 3385 forint volt, míg 1987-re ez 5262 forintra nőtt. (ANDORKA Rudolf–HARCSA István: *A lakosság jövedelme*. In: ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. TÁRKI, Budapest, 1990. 97–117. Krassó nyugdíja 1982 decemberében 2218 forint volt. („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 92.)

³⁸ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 53. Fontos megjegyezni, hogy Krassó ezt a kijelentést Kenedi János *„Tiéd az ország, magadnak építed”* című szatirikus szociográfiájával kapcsolatban tette, amely a reálisan létező szocialista gazdaság árnyoldalát – az illegális, „fekete gazdaság” mechanizmusait – leplezte le (*Magyar Füzetek*, Párizs, 1981).

³⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 131.

⁴⁰ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21. Az 1970-es évek végéig ezeket a megbízásokat részben az MTA Filozófiai Intézetében dolgozó Nagy Jenőtől kapta („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 132.), aki ekkoriban „sportot üzött” abból, hogy a pozíciójából fakadó lehetőségeket kihasználva, rendkívül önzetlen módon számos marginalizált értelmiséginek, egzisztenciával nem rendelkező másként gondolkodónak biztosítson fordítási és dokumentációs munkát. (Ehhez lásd CSIZMADIA Ervin (szerk.): I. m. 297–298.)

naponként a Lottó Igazgatóságon is dolgozott, ahol részt vett a totó- és lottószelvények értékelésében – ezt a munkát egyetemista kora óta végezte.⁴¹ 1980-ban az állambiztonsági szervek terveket szőttek annak érdekében, hogy megfosszák őt a bevételeitől, és ezzel egzisztenciálisan is kiszolgáltatottá tegyék: nyugdíjfolyósítását meg akarták támadni a hatályos jogszabályok alapján,⁴² és a totó-lottó szelvények értékeléséből is ki akarták szorítani.⁴³

A célszemély teljes ellehetetlenítése azonban nem volt olyan egyszerű, hiszen Krassónak még ezeken felül is voltak bevételi forrásai. Érdeemes megjegyezni, hogy a pénzügyekhez nem csupán veleszületett affinitása volt, hanem közgazdaságtani képzettsége is: disszertációját a pénz újraelosztásának témájából írta. Ezért sem meglepő, hogy a jelek szerint a piaci résekre (fel)figyelő és a „második gazdaság” kínálta lehetőségeket kihasználó „üzletemberként” is kamatoztatta tudását.⁴⁴ Vágner Anna így emlékezett rá: „Mert üzletelni is lehetett vele bármikor bármit. Tehát ő mindig minden üzletre nyitott volt. [...] neki ezer üzleti dolga volt, amit csinált.”⁴⁵ Az „üzletbe” pedig a szerencsejátéktól és a lóversenyfogadástól a csempészett farmerek és a magánszektorban előállított játékok árusításán át a szamizdatok terjesztéséig sok minden belefért.

Az állambiztonsági dokumentumok alapján rekonstruálható Krassó néhány üzleti tranzakciója. Az állambiztonsági szervek gyanították, hogy – egy kapcsolata, Órsi János közreműködésével – kvarcórákkal is üzletelt, amelyeket többek között a Keleti pályaudvaron vásárolt, majd némi szerelési-karbantartási aprómunka után haszonnal értékesített a Bizományi Áruházakban vagy a baráti körén belül.⁴⁶ Sőt, az egyik állambiztonsági forrásnak tudomása volt arról, hogy „korábbi, szocialista országokba történő turista útjai alkalmával, a vámszervek megkerülésével,

⁴¹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 59.

⁴² „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 143.

⁴³ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 144.

⁴⁴ Vö. *Vágner Anna-interjú*. Készítette Kőrösi Zsuzsanna 2009-ben, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár / 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 928. sz. 174.

⁴⁵ *Vágner Anna-interjú*. I. m. 173.

⁴⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 131.

nagyobb mennyiségű farmer ruhákat hozott be”.⁴⁷ A csempészett farmereket a budapesti Használtcikk Piacon (közismert nevén az Ecseri piacon) értékesítette – és le is bukott velük.⁴⁸ A farmer csempészése és árusítása egyszeri akció volt, amiben az a figyelemre méltó, hogy Krassó mellékesen haszonszerzésre is megpróbálta felhasználni külföldi útját. 1983-ban azt fontolgatta, hogy kisipari módon legyártat és a szilveszter előtti napokban piacra dob – vagyis standokon árusítat – egy jójószerű játékot, amelyet egy nyugatról származó játéktárgy mintájára akart elkészíttetni.⁴⁹ Ettől az üzlettől nagy profitot remélt, amit úgy kommentált, hogy „így legalább lesz egy kis pénze az ellenzéknek”.⁵⁰ Krassó a családi ingóságok eladásával is hozzájutott némi készpénzhez. Ezek közé tartozott az édesapjától örökölt bélyeggyűjtemény,

⁴⁷ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 7.

⁴⁸ Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 144.; Kószeg Ferenc: Elkésett vita Eörsi Istvánnal. In: Uó: *Múltunk vége*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011. 236.

⁴⁹ Az úgynevezett „kinai jój” egy hurkapálcából és az ahhoz hozzáerősített, feltekert pauszpapírcsíkól állt, amely egy lendítő mozdulat hatására az anyósnyelvhez hasonlóan kibomlott, majd visszapöndörödött (HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.). Egy állambiztonsági jelentés szerint a játék darabjait Krassó „harmadmagával árulta az EMKE sarkán” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 28.). Az állambiztonsági forrás azt is tudni vélte, hogy „szilveszterkor 600 db-ot adtak el az elkészült 5.500 db kínai jo-jóból, ez 10.000 Ft körüli bevételt jelent a befektetett 35.000 Ft-tal szemben” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 28.). Ehhez hasonlóan nyilatkozott Pálinskás Szűts Róbert, az Inconnu csoport tagja is, aki szerint a játék nem váltotta be a hozzá fűzött piaci reményeket (*A rendszerváltás lelkiismerete: Krassó György*. Partizán, Rendszerváltás 30 című sorozat, műsorvezető: GULYÁS Márton, 68 perc. Online: <https://youtu.be/kln19Ir0jSU> [Letöltve: 2021. 07. 21.]). E forrásoknak ellentmond, hogy az árusítással megbízott gépirónó, Vágner Anna visszaemlékezése szerint szép pénzt kerestek vele. A játékot ugyancsak árusító Háy Ágnes is ez utóbbi álláspontot osztja, szerinte az előállítási költségek terén az állambiztonsági forrás erősen túlzó, hiszen a játék legyártásához csupán az említett hurkapálcára és pauszpapírra, valamint egy fűrógépre volt szükség (amivel a pauszpapírt tekerték fel) (HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.). Erre az ellentmondásra magyarázatként szolgálhat, ha az értékesítés több hullámban történt. Elképzelhető, hogy az 1983. évi sikertelen akció után, a következő évben már nemcsak szilveszter előtt árusították, hanem karácsonyi vásárokon – például a Marczibányi téren – is, ahol nagyobb keletje volt az árucikkeknek (*Vágner Anna-interjú*. I. m. 173–175.). A végső mérleget ugyanakkor tovább árnyalja, hogy Krassó megfizette a munkaerőt is: a bedolgozók számára 50–100 forintos órabért biztosított, kijelentve, hogy „szerinte ez alatt sem dolgozni, sem dolgoztatni nem szabad” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 397.).

⁵⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 397.

amelynek darabjai kivétel nélkül nagy értéket képviseltek. A bélyegeket a piaci helyzethez igazítva értékesítette: amikor úgy ítélte meg, hogy a bélyegek ára alacsonyan van, szüneteltette az eladásukat, remélve, hogy később, az arany árának emelkedésével párhuzamosan a bélyegeket is drágábban tudja majd pénzzé tenni.⁵¹ Háý Ágnes emlékei szerint, ha pénzszűkébe került, családi ékszerek zálogházba adásával tett szert készpénzre.⁵²

Informális gyakorlatok: kombinálás, ismeretség, kisajátítás

Jellemző, hogy a szamizdat kiadók működtetése – beleértve a szamizdatok kiadásához szükséges alaptőke, illetve erőforrások megteremtését is – informális gyakorlatok egész tárházát foglalta magában. Ami az informalitás fogalmát illeti, a különböző (elsősorban szociológiai és kulturális antropológiai) kutatási irányok és az általuk feltáruló lokális jellegzetességek sokszínűsége miatt nehéz volna egzakt definícióval szolgálni. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy az informalitásra összpontosító kutatások megerősödése az 1970-es évekbeli gazdasági válságot követő szerkezetváltással járt együtt, amely globális léptékben rendítette meg a formális intézmények hegemoniáját, és értékelte fel az államilag nem szabályozott, lokálisan elérhető és a megélhetés érdekében kiaknázható erőforrásokat, valamint az ezekhez hozzáférést biztosító gyakorlatokat és hálózatokat.

A kelet-európai szocialista országokban az informális tevékenységformákat mindenekelőtt azok közé a társadalmi válaszok közé sorolhatjuk, amelyeket a hiánygazdaság hívott életre. A kései szocializmus elmélyülő gazdasági válsága közepette ugyanis jelentősen felértékelődött a „második” vagy „informális” gazdaság szerepe,⁵³ egyes számítások szerint az 1970–1980-as években a magyar társadalom közel 75%-a volt érintett valamilyen formá-

⁵¹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 131.

⁵² HÁY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.

⁵³ DANYI Gábor–VIGVÁRI András: Túlélés, ellenállás, adaptáció. Informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika*, 2019/110. 11–31. DOI: <http://doi.org/10.32564/110.2>

ban a második gazdaságból származó jövedelemszerzésben.⁵⁴ Az államilag szervezett kereteken kívül eső gazdasági tevékenység mindenekelőtt bérkiegészítő szereppel bírt, ezzel segítve a háztartások megélhetését, illetve felhalmozását. Az informális gyakorlatok megkövetelték a hiánygazdaság viszonyai közötti eligazodás vagy tájékozódás képességét is, hiszen tudni kellett, hogy az erőforrásokat hol lehet beszerezni, hol érdemes továbbadni, kit kell lefizetni stb. A csempészett farmerek esetében Krassó tevékenysége jól illeszkedett a kereskedelmi célú turizmus – más szóval „bőröndkereskedelem” – jelenségkörébe is, amelynek keretében a szocialista országok állampolgárainak széles tömegei keltek útra turistaként, hogy az általuk viszonylag könnyen beszerezhető javakat más (e javakat nélkülöző) országokban értékesítsék.⁵⁵

Természetesen a Krassó által alkalmazott gyakorlatok a szamizdat kiadó működtetése során is nagy szerepet játszottak. A kiadványokhoz kivétel nélkül szükség volt alapanyagokra: mindenekelőtt nagy mennyiségű papírra, festékre, tűzőkapcsokra, ragasztóra. Az állambiztonsági dokumentumokban nyomon követhető, hogy Krassó 1982-től egyre gyakrabban érdeklődött ismerőseinél nyomdatechnikai alapanyagok és sokszorosítási lehetőségek iránt. Az ügynökök akkurátusan feljegyezték, hogy Krassó hol szívópapírt,⁵⁶ hol stencilpapírt,⁵⁷ hol fekete festéket,⁵⁸ hol papírvágó gépet,⁵⁹ hol pedig nyomdai tűzőgépet és hozzá való

⁵⁴ VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 290.

⁵⁵ Jerzy KOCHANOWSKI: *Pionierzy wolnego rynku? Nieoficjalna wymiana handlowa między społeczeństwami krajów socjalistycznych. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte* [A szabadpiac úttörői? Nem hivatalos kereskedelmi csere a szocialista országok társadalmi között. Hetvenes és nyolcvanas évek]. In: Włodzimierz BORODZIEJ–Jerzy KOCHANOWSKI (red.): *Bocznymi drogami. Nieoficjalne kontakty społeczeństw socjalistycznych 1956–1989* [Mellékutakon. A szocialista társadalmak nem hivatalos kapcsolatai 1956–1989]. Instytut Historyczny UW–Wydawnictwo TRIO, Warszawa, 2010. 109–144.; DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 21.

⁵⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 163.

⁵⁷ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 255.

⁵⁸ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/7. 199.; „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 242.

⁵⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 175.

kapcsokat kért,⁶⁰ miközben sokszorosító gépek, gépalkatrészek is érdekelték,⁶¹ és igyekezett tudomást szerezni a fénymásolási és nyomdai lehetőségekről is.⁶² Bizonyos alapanyagokhoz – például vastag papírtömbök áttűzésére alkalmas tűzőgéphez és kapsokhoz – csak Nyugaton lehetett hozzáférni, ez ügyben Krassó mindenekelőtt Bécsbe látogató kapcsolatait igyekezett mozgósítani. Házilag sokszorosítási technikák esetében valamenynyí alapanyag beszerzését a „kiadónak” kellett intéznie, „fekete” nyomdai munkák esetén azonban a sokszorosításhoz szükséges alapanyagok rendszerint a nyomdászok rendelkezésére álltak.⁶³ A fekete nyomdai kapcsolatok gyakran az állami vállalatok kárára végezték a második nyilvánossághoz kötődő megbízásokat.⁶⁴

Krassó a kisajátítás és eltulajdonítás efféle gyakorlatait – s ebben nem ütött el az 1980-as évek közérkölcsetől – semmiképpen sem tartotta bűnnek: „az állam megrövidítése mindenképpen hasznos dolog – jelentette ki egyszer –, és ezt kisebb nagyobb lopásokkal elő lehet segíteni”.⁶⁵ Sőt, számára *A bagdadi tolvaj* (*The Thief of Bagdad*) című film – HáY Ágnes emlékezete szerint – „metafora volt a gazdasági és a politikai igazságtalanság elszenvetőinek természetes szövetségére”.⁶⁶ Az 1940-ben bemutatott angol film, amelyet producerként Korda Sándor jegyzett,

⁶⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 43.

⁶¹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 188.

⁶² „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 57.; „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 118.

⁶³ Erre utal az egyik állambiztonsági akció kudarca is. Amikor a szervek „Frederich” fedőnevű kapcsolatuk révén nagy mennyiségű papírt ajánlottak fel az ekkor már a profi nyomdászokat előnyben részesítő Krassónak, hátha az akció elvezeti őket a nyomtatás helyszínére, Krassó egyenesen az ABC Független Kiadót működtető – és a stencileljárást előnyben részesítő – Nagy Jenő címét adta meg az ügynöknek, amit az állambiztonság rezignáltnan vett tudomásul. „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 165. 170–171. (Érdemes megjegyezni, hogy természetesen Krassó nem tudhatta, hogy a papírt felajánló ismerőse az állambiztonság ügynöke. Nagy Jenő pedig konspiráció nélkül, otthon végezte a nyomtatást, így egy effajta „küldemény” nem tért el Nagy Jenő mindennapi gyakorlataitól.)

⁶⁴ Az egyik lebukott nyomdász vallomásából kiderül, hogy a Krassó kiadványaihoz felhasznált papír és AGFA lemezek is a szövetkezet tulajdonát képezték, amelyeknek a beszerzési értéke körülbelül 14 ezer forintra rügött. „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 323.

⁶⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ BRFK 64/3 / 1981.04.03.

⁶⁶ HáY Ágnes közlése e-mailben, 2021. június 18.

Magyarországon is népszerű volt:⁶⁷ a második világháború után is játszották a mozik, majd a soron következő évtizedekben tévéfilmként is gyakran szerepelt a Magyar Televízió műsorán. Az *Ezeregyéjszaka meséinek világát megidéző* produkcióban a törbe csalt Ahmed herceg – a politikai igazságtalanság elszenvedője – és Abu, a kis bagdadi tolvaj – a gazdasági igazságtalanság elszenvedője – együttes erővel száll szembe Dzsáfárral, a gonosz, trónbitorló varázslóval, aki nem mellesleg Jázmin hercegnőt, Ahmed szerelmét is magához akarja láncolni. Krassó valószínűleg egyszerre azonosította magát mindkét szereplővel, de más-más intenzitással: Ahmed hercegben a politikai igazságtalanság elszenvedőjét látta ugyan, de elitellenessége gyanakvásra is készítette egy ilyen figurával szemben, míg a társadalom alsóbb rétegeiből származó Abu egyértelműen pozitív példa volt számára. Ebben a kontextusban kiemelkedően fontos, hogy a történetben a tolvaj önmagát nem megtagadva vált hőssé: Abu élete utolsó lopásával – a repülőszőnyeg eltulajdonításával – mentette meg Ahmed életét. A hőssé váló tolvaj és az őt megillető hatalmat elnyerő herceg meséjében Krassó tehát saját gyakorlatának igazolását látta: ő mint a politikailag kisemmizett egykori '56-os összefog a gazdaságilag kisemmizett munkásokkal, maszekokkal, a megélhetésüket a második gazdaság tereiben biztosítani tudó egyszerű állampolgárokkal annak érdekében, hogy szabadságjogaikat gyakorolhassa.

A *bagdadi tolvaj* mellett egy másik metafora is felbukkan a „feketézés” és a polgárjogi aktivizmus összefonódó gyakorlatairól: a görög mitológiából vett kentauré. Haraszti Miklós így mutatta be a magyar demokratikus ellenzék tagját, Kenedi Jánost az olvasóknak egy szamizdat kiadvány hasábjain közölt interjúban: „A második gazdaságban kijátszod az államot és a második nyilvánosságban erkölcsi tőkét is gyűjtesz ehhez. Egyszerrel kentaur vagy magad is [...] törzstől fölfelé polgárjogi előharcos, a patáid meg arra valók, hogy kitapossák az illegális utakat.”⁶⁸ Úgy tű-

⁶⁷ Megérkezett Budapestre Korda Sándor új filmje, a „Bagdadi tolvaj”. *Magyar Nemzet*, 1941. április 10. 8.

⁶⁸ *Egy főkolompos délelőttije. Haraszti Miklós bemutatja Kenedi Jánost*, AB Független Kiadó, [1982]. 1.

nik, e metafora Krassó tevékenységével összefüggésben minden ironia nélkül használható.

A szemlélet, amely a tolvajlást a regnáló hatalom aláásásának legitim eszközeként tüntette fel, párhuzamba állítható az elmélyülő válságok idején bizonyos kelet-európai országokat jellemző társadalmi gyakorlatokkal, amelyek többek között az állami javak magáncélú használatában és eltulajdonításában öltöttek testet. A katasztrofális lengyel gazdasági helyzetben például éles különbségtétel jött létre a magántulajdon és a társadalmi tulajdon között – az utóbbira annak absztrakt és meghatározatlan volta miatt az emberek a senkihez sem tartozó javak egy formájaként tekintettek, vagy egyáltalán nem tartották tulajdonnak őket.⁶⁹ Ezek a társadalmi gyakorlatok, amelyek tehát hozzáférést biztosítottak egyébként elérhetetlen javakhoz, a folyamatosan erőforráshiánnyal küzdő szamizdat kultúrájában is fontos szerephez jutottak. Krassó egy kiadvánnyal kapcsolatban elismerte, hogy „félig-meddig lopott papírokra készítették”, és nehezményezte, hogy „ezek a források mára kiapadtak”.⁷⁰

Az általa alkalmazott stratégiák tágabb értelemben is kísértetiesen emlékeztetnek azokra a társadalmi gyakorlatokra, amelyeket a diszfunkcionális gazdasági rendszer hívott életre Lengyelországban. A magyarnál jóval drasztikusabb áruhiánnyal szembenező lengyelek az egyébként elérhetetlen erőforrásokhoz és javakhoz a *kombinowanie* [kombinálás] és a *znajomości* [ismeretség] társadalmi gyakorlatai segítségével jutottak hozzá.⁷¹

⁶⁹ Elżbieta TARKOWSKA-Jacek TARKOWSKI: „Amoralny familizm”, czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych [„Erkölcstelen család-központúság”, vagyis a társadalmi dezintegrációról Lengyelországban a nyolcvanas években]. In: Jacek TARKOWSKI (red.): *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym* [Hatalom és társadalom az autoritárius rendszerben]. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, 1994. 263–281. A kérdés magyar nyelvű összefoglalóját lásd DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 23.

⁷⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 163.

⁷¹ Joanna KUSIAK: *The Cunning of Chaos and Its Orders: A Taxonomy of Urban Chaos in Post-Socialist Warsaw and Beyond*. In: Monika GRUBBAUER–Joanna KUSIAK (eds.): *Chasing Warsaw. Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 2012. 296–297.; Nicolette MAKOVICKY: *Kombinowanie: Agency, Informality, and the Poetics of Self in Highland Poland*. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2018/3. 1–19.

A *kombinowanie* kifejezés, amely ’mesterkedik’, ’csal’ vagy egyszerűen ’megold’ jelentéssel egyaránt lefordítható magyar nyelvre, egy leleményes, kreatív, gyakran féllegális vagy illegális megoldás kialakításának, a jogi, politikai vagy kulturális szabályok manipulációjának, a kiskapuk kipuhatolásának a folyamatát jelentette. A kombinálás ily módon az erőforrásokhoz való hozzáférést tette lehetővé, beleértve az élelmet, az árukat, a munkát, az információt vagy akár a hatalmat. A *znajomości* esetében,⁷² amely „horizontális cserék hálózataként írható le a bennfentesek körén belül”, az egyének „egymáshoz fűződő személyes kapcsolataikat használják annak érdekében, hogy a hiánycikkekhez hozzájussanak és információkat cseréljenek”.⁷³ Másképpen szólva, amikor „valaki az ismeretségeit [*znajomości*] használja annak érdekében, hogy elintézzé a dolgokat [*zalatwiał sprawę*], akkor a személyes kapcsolatai révén igyekszik manőverezni a mozdíthatatlan akadályok között”.⁷⁴ Innen nézve a kiaknázható állami erőforrásokat feltérképező, a második gazdaság kínálta lehetőségekből hasznot húzó Krassó maga is a „kombinálás” gyakorlatait hajtotta végre, miközben asszertív viselkedésével – személyes kapcsolatain keresztül – igyekezett hatással lenni az őt körülvevő világra. Jól nyomon követhető, hogy cselekvő ágensként igyekezett folyamatosan felhasználni a kapcsolatait bizonyos ügyek elintézésére, legyen az anyagbeszerzés, nyomdai kapacitás intézése, címsorok legépelése, nyugati kiadványok behozatala vagy más egyéb. Eközben tisztában volt a „pénz hatalmával”:⁷⁵ fizetőképességét kamatoztatta ügyeinek intézése során.

A „fekete” nyomdai munkákat végző nyomdászok identitását és tevékenységük ösztönzőit tekintve több motívum is összekapcsolódhatott. A nyomdászok az állami szektor azon dolgozói

---

DOI <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12857>; Edyta MATERKA: *Kombinacja*. In: Alena LEDENEVA (ed.): *The Global Encyclopaedia of Informality II*. UCL Press, London, 2018. 222–226. A kérdés magyar nyelvű összefoglalóját lásd DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 11–31.

⁷² Lásd Elizabeth C. DUNN: *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2004. 125–129.

⁷³ Uo. 119.

⁷⁴ Uo. 126.

⁷⁵ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21.

voltak, akik a második gazdaságból is hasznot húztak.⁷⁶ Ez a tendencia az 1968-as új gazdasági mechanizmus után erősödött fel, amikor a nyomdákat nyereségérdekeltségre állították át, miközben a könyv- és lapkiadás számára – kulturális-politikai szerepüket szem előtt tartva – alacsonyabb árakat irányoztak elő. Ez arra ösztönözte a nyomdákat, hogy a nagyobb nyereséggel kecsegtető munkák elvégzésében – például vállalati brosúrák, naptárak stb. nyomtatásában – legyenek érdekeltek, így a könyv- és lapkiadás számára elérhető nyomdai kapacitások csökkentek, ami jelentős feszültségeket okozott a rendszerben.⁷⁷ A nyomdaipar érdekeltségeinek eltolódása a „szabadáras” megrendelések felé pedig megnyitotta a terepet az informális, „fekete” és „fusi” nyomdai munkák előtt is. A szamizdatok állami nyomdahelyeken történő sokszorosítására leginkább tehát „a formális szocialista tervgazdasággal való szimbiózis” egyéni stratégiájaként, „a túlélés és a bérkiegészítés magától értetődő mindennapos gyakorlataként” tekinthetünk.⁷⁸ Krassó lebukott kapcsolatai a rendőrségi kihallgatás során úgy nyilatkoztak, hogy gazdasági haszonszerzés céljából vállalták a munkát, amelynek elvégzését semmiféle politikai indíttatás nem motiválta. Krassó egyik nyomdásza – éppenséggel egy háromgyerekes családapa – esetében, aki „ezt a fusi munkát mindig munkaidő után készítette”, keresetkiegészítés céljából,⁷⁹ láthatóan a „formális és informális erőforrások kombinációja” jött létre, ami lehetővé tette a jövedelem maximalizálását, így segítve az adott háztartás felhalmozását.⁸⁰ Ugyanakkor az is igaz, hogy a nyomdászok részéről az effajta munkák elvégzését esetenként politikai meggyőződés is motiválhatta. Egy másik, Krassó látkörébe kerülő nyomdász, aki „nem baloldali beállítottságról volt híres”, például lelke-

⁷⁶ ANDORKA Rudolf: A magyar társadalom rétegződése és mobilitása az 1930-as évektől napjainkig. In: VALUCH Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1995. 46–63.

⁷⁷ TAKÁCS Róbert: A kultúra reformja – a reform kultúrája. *Eszmélet*, 2015/107. 141.

⁷⁸ DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 15.

⁷⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 324.

⁸⁰ DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 15.

sen fogadta az illegális anyagok sokszorosításával kapcsolatos megkeresést, és kifejtette, hogy „mennyre örül annak, hogy Magyarországon írásbeli ellenzékiesség [sic!] is létezik”.⁸¹

A pénz mint játék: a rendszer kijátszása

Ha végigtekintünk Krassó üzleti tevékenységének zavarba ejtően sokszínű formáin, könnyen az a benyomásunk támad, hogy üzleti tranzakcióit és pénzhez való viszonyát döntően a profit, a haszonszerzés határozta meg. Ennél azonban ez a viszony jóval összetettebb volt. Játékszenvedélye, ami a lóversenyzésben és a lottózásban öltött testet, például jelentősen árnyalja a képet, hiszen a pénzhez egészen különleges jelentéseket rendelt.

A nyolcvanas években „bozontos ősz hajával, csíkos pólójával” Krassó hozzátartozott a lóversenyek lelátójának látképéhez. Szoros kapcsolatban állt Papp István zsokéval, akitől gyakran kapott tippet, melyik lóra érdemes fogadni a lóversenyen. Mivel az alapszabályzat szerint a Lósport Vállalat dolgozóinak tilos volt fogadásokat kötniük, a hajtók, zokék és más bennfentesek gyakran külső szereplőkön keresztül vettek részt a szerencsejátékban. Valószínűleg Krassó és Papp István viszonya is erre épült. 1984 januárjában Krassó megjegyezte, hogy „nagy terveik vannak vele kapcsolatban tavaszra és nyárra”, és „reméli, hogy jobban fognak tudni együttműködni, mint tavaly, mely nagyon veszteséges év volt”.⁸² A fogadás vagy szerencsejáték feltételeinek személyes kapcsolaton keresztül történő manipulációja – ami egyébként széles körben alkalmazott gyakorlat volt a lóversenyzés szocializmus alatti története során – a „kombinálás” és az „ismeretség” korábban már tárgyalt gyakorlatait tükrözte.⁸³

⁸¹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/12. 67.

⁸² „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 63.

⁸³ Ungvári Tamás tudni vélte azt is, hogy „amikor tutti tippje bejött, [Krassó] barna papírzacskóban vitte ki a pénzt, s adta oda gondos számolás után ellenzéki társainak” – hogy a kiadványokhoz szükséges papír beszerzését finanszírozza. UNGVÁRI Tamás: *Talpra magyarok, hí a hazátok. Amerikai Magyar Népszava – Szabadság*, 2010. január 8. 13.

Fontos megjegyezni, hogy a szerencsejáték társadalmi gyakorlatai – mind a szocialista társadalmi valóság, mind a pénz monetáris funkciója tekintetében – szubverzív jelentések hordozóivá váltak. 1945 után a lóversenyek állami szubvenciótól megfosztott, perifériára szorult társadalmi gyakorlatnak számítottak, a szocialista rendszer ugyanis – államosításuk ellenére – nem tudott mit kezdeni a lóversenyek arisztokratikus múltjával és önfenntartó jellegével. Az is igaz, hogy az 1956-os forradalom leverése után a szerencsejátékok különböző társadalmi gyakorlatai jelentős mértékben megerősödtek, hiszen a „szerencsejátékok révén még a legkilátástalanabb helyzetben is lehet várni valamire”.⁸⁴ Nem véletlen, hogy egy 1972-ben kiadott szociográfiai jellegű könyv a lóversenyekre látogató közönséggel kapcsolatban az alábbiakat jegyezte meg: „Ez az ötezer budapesti ember hivatásos csodatermelő. Minden percben üstökön ragadja a megfoghatatlant, s addig rázza, míg százforintosok nem esnek róla.”⁸⁵ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a lóversenyfogadásokon részt vevők valóságérzékelése elszakadt az objektív valóságtól, freudi értelemben maga mögött hagyta a valóságelvet, és lényegében egyfajta „fantáziálás” jött létre, egy olyan társadalmi képzelet, amely védelmet jelentett a könyörtelen valósággal szemben, az ellenséges világ birtokbavételének módját hozva létre.

A „csodavárás” e társadalmi gyakorlatával párhuzamosan (amelynek egyébként Koltai Róbert 1993-as *Sose halunk meg* című filmje állított emléket), a lóverseny és a lottózás az 1956 utáni társadalmi-politikai valóság szimbolikus átírása vagy manipulációja volt Krassó számára, amely az alapvetően ellenséges, elnyomó, sivár szocialista környezet imaginárius átalakításaként értelmezhető. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a lóverseny közegében a pénz imaginárius-szimbolikus jelentései kerültek előtérbe:⁸⁶ a „csodavárás” értelmében a pénz maga is

⁸⁴ HAMMER Ferenc: ...nem kellett élt vasalni a farmerbe. Mindennapi élet a szocializmusban. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2013. 48.

⁸⁵ CSURKA István–RÁKOSY Gergely: *Így, ahogy vagytok!* Magvető Kiadó, Budapest, 1972. 5–6.

⁸⁶ Vö. HITES Sándor: Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism. *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* [Új gazdasági kritika], 2011/4. 481–482.

fiktionalizálódott, értéke az elkönyvelt veszteségek és a kalkulálható nyereségek fényében, futamról futamra változott, olykor grandiózus, máskor alig megfogható dimenziókat öltve. Krassó úgy emlegette a fogadás és a „csodavárás” e gyakorlatait, hogy „azzal áll bosszút a pénzen”, illetve „azzal alázza meg a pénzt”, hogy „játékká teszi”.⁸⁷ Az erőforrások létével való játszadozás során – ahol a pénz játékká való átminősítése (vagyis érvényes monetáris eszközként való figyelmen kívül hagyása), illetve fizetőeszközként való potenciális megsokszorozódásának végpontjai között ingázott⁸⁸ – egy új tapasztalati világ jött létre, amely egyfajta közbülső vagy „köztes” realitásként funkcionált, amely a szubjektumot összekapcsolta az őt körülölelő világgal.⁸⁹

Krassó ugyanakkor mind a lóversenyzést, mind a lottózást különálló rendszerekként kezelte, amelyek esetében nyerési szisztémákat dolgozott ki. A lottózás esetében teóriája úgy szólt, hogy vannak népszerű számok, amelyeket a lottózók többsége előszeretettel játszik meg, és vannak kevésbé népszerű számok. Mivel az adott nyeremény a jól tippelők között egyenlően oszlott meg, a népszerű számok esetében az elnyerhető nyeremény összege jóval kisebb volt, mint a népszerűtlen számok kihúzása esetén.⁹⁰ Így statisztikai adatokat figyelembe véve igyekezett a népszerűtlen számokat megjátszani.⁹¹ Ami a lóversenyeket illeti,

⁸⁷ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 6.

⁸⁸ Vö. „A magyar forintnak az a része, amely egyszer bekerült valamelyik lóversenypálya közegébe, addig, amíg ebben a körletben cirkulál, nem egyszerűen váltópénz, pecunia, valuta, hanem egy örökkön osztódó sejt, egy önnemző moszatállatka, amely szüntelen élet és halál közt lebeg, minden pillanatban sokasodásra és megszűnésre kész.” CSURKA István–RAKOSY Gergely: I. m. 57–58.

⁸⁹ Ehhez a társadalmi gyakorlathoz lásd Tomasz RAKOWSKI: Vadászok, gyűjtögetők és a kiszolgáltatottság szakértői. A lealacsonyított ember etnográfiaja. Bányák szabadlában. *Replika*, 2019/110. 55–59. Ahogy Rakowski írja: „Így nem arról van itt szó, hogy a fantáziát és a valóságot precízen elválasszuk egymástól. A fantázia védekező és tervező mechanizmusai ebben az esetben jóval bonyolultabbak ennél. E mechanizmusok inkább »a valósággal való kapcsolat« érzetének megszerzését segítik elő – általánosságban az azzal való kapcsolatét, ami »kívül van.«” Tomasz RAKOWSKI: I. m. 58.

⁹⁰ Ez a logika érvényesült egyébként a lóversenyek esetében is: „Ha favorit nyer: sok részre oszlik ez az összeg, ha outsider: kevesebbre, s az osztalék nagyobb.” CSURKA István–RAKOSY Gergely: I. m. 17.

⁹¹ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.

teóriája – saját tapasztalatain túl Csurka Istvánnak és Rákosy Gergelynek az 1945 utáni lóversenyek körképét szociográfiai jelleggel megfestő *Így, ahogy vagytok!* című könyvéből is ihletet merítve⁹² – azon alapult, hogy a lóverseny maga is család: a fogadásokban közvetítőiken keresztül maguk is részt vevő, egymással összebeszélő zsokéék időről időre azt a lovat hozták ki győztesként, amelyre a fogadást kötők nem számíthattak. Krassó így arra törekedett, hogy a zsokéék gondolkodását követve, pontosabban azt előre jelezve kössön fogadásokat.⁹³ Ezekben a szisztémákban nem is a hatékonyságuk foka a figyelemre méltó (Krassó nagyon sokat veszített a lóversenyeken),⁹⁴ hanem az a közös tulajdonságuk, hogy lényegük szerint az adott rendszer gyenge pontjait kívánták feltérképezni és kihasználni. A szerencsejáték Krassó számára így egyszerre vette fel az intellektuális játék és az adott rendszer szimbolikus kijátszásának jelentéseit is.

Krassó pénzhez való viszonyának tisztázásához az is fontos adalék, hogy rendszeresen kölcsönzött kisebb-nagyobb összeget barátainak, ismerőseinek, üzleti partnereinek is. E tételeket aprólékosan könyvelte, gondoskodva arról is, hogy a kölcsönadott összeg visszakerüljön hozzá. Bizonyos esetekben azonban képes volt arra is, hogy lemondjon a tartozások „behajtásáról”. A notórius kölcsönkérők közé tartozott Lipták Tamás közgazdász, aki köztudottan tartozott a fél világnak, így Krassónak is. Annak érdekében, hogy feloldja a meg nem adott tartozásokból származó feszültséget, azt találta ki, hogy karácsonyra képzeletben pénzt adományoz Liptáknak, így amikor az legközelebb kölcsönkér tőle, akkor voltaképpen a Krassó által neki adományozott pénzt kapja meg.⁹⁵ Ezzel az imaginárius művelettel a kölcsönzés üzleti

⁹² CSURKA István–RÁKOSY Gergely: I. m. Vö. még: „akkor már a lóverseny ki volt zsigerelve, tehát nyerni már nem nagyon lehetett, mivel alapvetően szét volt csalva minden. Volt annyi eszem, hogy lássam: egyfolytában bundáztak mindent. Az apró részleteknek nem mentem utána, hogy kinek hogyan és miért éri meg, illetve miért nem éri meg, mikor fogja vissza, miért fogja vissza a lovat, de hát ezt lehetett tudni és lehetett is látni”. Férfitempó. Az interjút készítette és monológgá szerkesztette: HADAS Miklós, *Replika*, 39. 2000. március. 14.

⁹³ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo.

jellegű tranzakcióját a baráti ajándékozás gesztusává alakította át, vagyis a pénz, a tartozás és a kölcsön érvényes vonatkoztatási rendszerét a másik fél tudtán kívül játékos módon megváltoztatta.

A fenti megállapításokkal párhuzamba hozható a Krassó által életre hívott szamizdat kiadó működtetése is, amely egyszerre integrálódott az informális gazdasági tevékenységformák közé, és vette fel „a rendszerrel való játék”, „a rendszer kijátszásának” jelentéseit. A szamizdat kiadói tevékenység jelentéseiről – amelyek szorosan kötődtek Krassó 1956-os identitásához – már korábban volt szó, ezúttal érdemes a gazdasági vonatkozásokra figyelni. Nem túlzó állítás, hogy kiadványainak értékesítése után a beruházott költségek elvileg megtérültek, és akár nagyobb nyereséget is hozhattak – de a kockázat is jelentős volt, hiszen a mérleget nagy mértékben befolyásolhatták a nyomdai lebukások, az elkobzások és a hatóságok által kiszabott pénzbírságok. Ahhoz, hogy jobban megértsük a Magyar Október Kiadó működését, érdemes tüzetesebben megvizsgálni a kiadványok jellegét és árképését.

Árképzés

A szamizdatok árképzése (kontextus)érzékeny és egyáltalán nem magától értetődő művelet volt. Általánosságban véve igaz, hogy attól a pillanattól fogva, hogy a szamizdatok pénz ellenében cseréltek gazdát, az előállítási költségek miatt jóval drágábbak voltak a szocialista könyvkiadás jelentős dotációval kiadott termékeinél. Ez akkor is így volt, ha a szamizdatok gépiratos korszakában csupán a gépirók, a szamizdat kiadók megjelenése után pedig csak a nyomdászok munkáját fizették meg – a szellemi munkáért egyik esetben sem járt jogdíj. A vásárlók általában sokallták az anyagok árait, amit a fokozatosan színre lépő független kiadók is kénytelenek voltak figyelembe venni.⁹⁶

⁹⁶ ÁBTL NOIJ-BRFK-56-87/4/1982. április 30. Közli: KRAHULCSÁN Zsolt: A hazai szamizdat „hóskora”. A Galamb utcai butik. In: GYARMATI György (szerk.):

A kiadványok áráról sorozatos viták folytak, és az árképzésnek több modellje is létrejött. A Rajk-butikban árusított kiadványok egy részének, valamint a *Beszélő* folyóiratnak az ára az önköltségi árral egyezett meg,⁹⁷ vagyis az egy oldal/1 forint átlagárat tükrözte.⁹⁸

A Demszky Gábor alapította AB Független Kiadó árképzése elmozdulást jelentett az önköltségi árképzéshez képest, hiszen a kiadványok ára az előállítási költségeken túl mintegy 20%-os haszonkulcsot is tartalmazott. Ennek oka mindenekelőtt az volt, hogy a szamizdatok megjelentetésének ütemét Demszky nem kívánta lassítani azzal, hogy megvárja, míg egy korábbi kiadvány valamennyi példánya elkel, és ezzel megteremtődik a pénzügyi forrás a következő megjelentetéséhez. A haszonkulcsot indokolta az előállítási költségek emelkedése is, amit egyrészt a növekvő infláció és az áremelések okoztak, másrészt a szamizdatok ellen irányuló állambiztonsági figyelem és ezzel összefüggésben az adott mű „politikai veszélyessége”: a nyomdászok által vállalt nagyobb rizikó ugyanis az árakat is a magasba röpitette. A házkutatások és elkobzások jelentette gazdasági kockázat ugyancsak indokolta a tartalékképzést. Természetesen ezek a tényezők a nyolcvanas években létrejövő többi szamizdat kiadó működését is nagyban befolyásolták.

Nagy Jenő, az ABC Független Kiadó alapítója, akivel Krassó is szorosan együttműködött, azt az elvet vallotta, hogy a szamizdatok hiánycikkek, így lényegében „szabadárasak”.⁹⁹ Ez azt jelenti, hogy a kiadó annyiért kínálhatta a kiadványait, amennyiért nem szégyellte, illetve amennyiért megvásárolták. A profitorientátlóságot igazolta a sajtószabadság szent ügyének szolgálata, és az, hogy a hasznot vissza lehetett forgatni újabb kiadványok megje-

---

Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 323.

⁹⁷ Az önköltségi ár esetén bevett gyakorlat volt, hogy a rövidebb terjedelmű kiadványok árát néhány forinttal megemelték, hogy a keletkező haszon a nagyobb terjedelmű kiadványok árát csökkenthesse (ÁBTL A-1361. 218.).

⁹⁸ ÁBTL NOIJ-BRFK-56-87/4/1982. április 30. Közli: KRAHULCSÁN Zsolt: I. m. 323.

⁹⁹ NAGY Jenő személyes közlése, 2021. augusztus 16.

lentetésébe.¹⁰⁰ Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy Nagy Jenő és felesége, Véték Mária „főállásban” működtették a kiadót, amely mellett többnyire nem volt más rendszeres bevételi forrásuk.¹⁰¹ A „szent ügy szolgálata” és az esetleges „profit” ötvözete párhuzamba állítható Mateusz Fałkowski lengyel történész kifejezésével, aki „hazafias üzletként” aposztrofálta a nem hivatalos anyagok előállítását és terjesztését Lengyelországban, hiszen az a résztvevők számára egyszerre jelentett megélhetési formát és a fennálló rendszerrel való szembenállást.¹⁰²

A fenti elvekkkel a pénzügyekben „nem álszenteskedő” Krassó is maradéktalanul egyetértett. Nyereséges kiadót kívánt ugyanis működtetni, így kiadványainak árai nem az önköltségi, előállítási árral voltak azonosak, hanem beépített haszonkulcsot tartalmaztak. Ugyanakkor az általa működtetett gazdasági modell újat is hozott. Bár a fordítóknak, szerzőknek általában ugyanúgy nem járt honorárium, mint a többi szamizdat vállalkozás esetében, Krassó nemcsak a nyomdászokat fizette meg, hanem a terjesztőknek is juttatott körülbelül 10-20%-os jutalékot, ezzel – ha szerény mértékben is, de – anyagilag érdekeltté tette őket – szemben például a *Beszélő* folyóirat vagy a *Hirmondó* szisztémájával, amelyek terjesztéséért nem járt jutalék.¹⁰³

A nyereségesség követelménye mindenekelőtt a nagy érdeklődést kiváltó, kelendő kiadványokat tolta előtérbe. Egy állambiztonsági jelentésben megjegyzték, hogy „Krassó György

¹⁰⁰ CSIZMADIA Ervin (szerk.): I. m. 309.

¹⁰¹ Ez a nem hivatalos, bejelentetlen „munkahely” ráadásul később megbosszulta magát: a házaspár havonta folyósított nyugdíjának összege alig haladja meg a nyugdíjminimum kétszeresét: 2021-ben fejenként hozzávetőlegesen 60 ezer forintba rúg. (NAGY Jenő személyes közlése, 2021. augusztus 16.)

¹⁰² MATEUSZ FAŁKOWSKI: *Biznes patriotyczny. Historia wydawnictwa CDN* [Hazafias üzlet. A CDN kiadó története]. Europejskie Centrum Solidarności, Gdańsk, 2011.

¹⁰³ Vö. Gondos Béla szavaival (Szamizdatos évek. Gulyás János dokumentumfilmjének rövidített, szerkesztett szövege. *Kapu*, 2004/11–12. 119.). Háý Ágnes úgy emlékezett, hogy Krassó szisztémája szerint tíz példány után a tizenegyedik ingyen volt. (HÁY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21.) Ezt a szisztémát Nagy Jenő is átvette, aki *Vakond* című periodikáját hasonló elvek mentén terjesztette: „aki több, legalább 5 példányt vesz át, annak 20% kedvezmény, ill. tiszteletpéldány jár” (*Vakond. Enciklopédikus folyó írás*, 1985/1. 2.).

szinte állandóan azon töri a fejét, hogy mi olyat lehetne még kiadni /sokszorosítani/, amit jól el lehetne adni; két okból. Részint saját haszonra, másrészt pedig az egyéb, fontos politikai szamizdat-kiadványok anyagi fedezésére”.¹⁰⁴ A nagy kereslet miatt biztos profitot hozó, mindenekelőtt „gazdasági” vagy „üzleti” értékkel bíró árucikkek értékesítése tehát azokat a műveket segítette megjelenni, amelyeknél a „politikai érték” volt az elsődleges. A kettős értékrendszer alkalmazásával Krassó kiadói mozgásteret jelentősen megnövelt.

A kétféle érték ritkán jutott egyszerre szerephez, de például Orwell művei esetében az „üzleti” és a „politikai” szempont szorosán összefonódott. Krassó – aki előszeretettel mutatott rá az 1984 politikai jelentéseire¹⁰⁵ – egyes források szerint az 1984 eladásából „kb. 200 ezer forint tiszta bevételre számít[ott]”, és „ettől remél[te] anyagi gondjainak megoldását”.¹⁰⁶ Orwell művét Krassó 50 ezer forintért szerette volna 1000 példányban sokszorosítani,¹⁰⁷ egy-egy példányért így vélhetően 250–300 forint körüli összeget kért volna.¹⁰⁸ (Összevetésként: egy nyugati sikerkönyv magyar nyelvű kiadása ekkoriban 50–90 forint között mozgott.¹⁰⁹) Ebben az esetben a kiadványt tehát igen magas haszonkulccsal tudta volna értékesíteni, ami – a nyomtatáson felüli járulékos költségeket nem számítva – akár a 70-75%-ot is elérhette volna.

Az „üzleti” szempontú kiadásra jó példa az a kötet, amely Villon balladáinak Faludy György-féle átköltéseit tartalmazta. E kötet 1945 előtt több legális kiadást is megért, és rendkívül népszerű volt. A háború előtti verseskötet újranyomott példányait Krassó magánterjesztési láncokon és antikváriumokon keresztül igyekezett értékesíteni „120 Ft alsó és meghatározatlan

¹⁰⁴ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 420.

¹⁰⁵ Vö. például „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/12. 140.

¹⁰⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 254.

¹⁰⁷ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 159.

¹⁰⁸ Az *Állatfarm* gépelt példányáért 300 forintot kért Krassó. („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 198.)

¹⁰⁹ Robert Merle *Csikóéveink* című történelmi regényének 1984-ben megjelent magyar kiadása 85 forintba, Hermann Hesse *Üvegyöngyjátéka* 71 forintba, Agatha Christie *Bűbajos gyilkosok* című krimije pedig 48 forintba került.

felső határ között”¹¹⁰ – ez utóbbi a 300 forintot is elérhette,¹¹¹ összhangban azzal, hogy „a megszerzés nehézségei” konstitutív értékmozzanatot alkottak, és emelték az árat.¹¹² „Költő” fedőnevű titkos megbízott értesülései szerint ezeknek a Villon-köteteknek az előállítási költsége 30 forint körül mozgott, Krassó viszont 100 forintért adott túl rajtuk. Az üzleten „tehát elég borsos haszna” volt, ahogy egy állambiztonsági forrás megállapította,¹¹³ hiszen a haszonkulcs 60%-nál is magasabb lehetett. „Költő”, vagyis Mózes Lajos író úgy értesült, hogy például 1983 aranyvasárnapján Krassó harminc darabot adott el belőle, sőt „többet is el tudott volna adni, de csak ennyi volt nála”.¹¹⁴

1983-tól Krassó számos 1956-os dokumentumot, visszaemlékezést és elemzést adott ki, amelyek alapvetően „politikai” szempontból voltak fontosak. Ezek közé tartoztak az 1956-os forradalom napjaiban megjelent újságok rekonstrukciói: a *Népszabadság* és az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-ai száma. 1984 tavaszán készült el az *Irodalmi Újság* szóban forgó számának rekonstruálásával, amelyen – ahogy egy állambiztonsági besúgónak elmesélte – „egy évig dolgozott, mert több, hiányos példányból állította össze”.¹¹⁵ Hasonlóan – majd egy évig¹¹⁶ – dolgozott *A magyar forradalomról* című szamizdat kiadványon is, amely döntően az 1956 után partvonalra került magyar politikai gondolkodó, Bibó István 1957–1958-ban keletkezett írásait foglalta magába. Bibó kiadványát 60–80 forintért árusította,¹¹⁷ az

¹¹⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 420.

¹¹¹ R-ó, Faludy György büne, *Hirmondó*, 1985/4. 78–79.

¹¹² Georg SIMMEL: *A pénz filozófiája*. Ford. BERÉNYI Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 80.

¹¹³ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 167.

¹¹⁴ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 166. Bár Krassó úgy vélte, hogy a Faludy-féle Villon-kötetből „akár 100 ezer példányt is el lehetne adni, annyira nagy iránta az érdeklődés” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 166.), 1984 nyarára a terjesztés akadozni kezdett, így Krassó úgy döntött, hogy a továbbiakban „nem 100 forintért adja darabját, hanem már nyolcvanért is odaadja őket” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 347.).

¹¹⁵ ÁBTL III/III-83-87/7/1984. május 4. Vö. még „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 249.

¹¹⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 199.

¹¹⁷ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 284.; „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 325.

Irodalmi Újság példányait 20 forintért.¹¹⁸ Ezekben az esetekben a haszonkulcs is jóval kisebb volt, ráadásul a kiadványok összeállítására is jóval több befektetett munkát igényelt (mint például a Villon-kötet esetében).

A Krassó üzleti terveiről kiszivárgott adatokat elemezve az állambiztonság megállapította, hogy a „szamizdatban jó üzleti lehetőséget, kereseti forrást lát[ott]”.¹¹⁹ Mivel az állambiztonság arra törekedett, hogy kriminalizálja Krassó tevékenységét, és a gazdasági bűncselekmény vádjához is kerestek bizonyítékokat, érdemes a forrásokat némi távolságtartással kezelni. A szamizdatokkal való pusztá haszonszerzésnek több minden ellentmondott. Egyrészt Krassó számos más kiadványa esetében a haszonkulcsok jóval kisebbek lehettek – ezeknek a kiadványoknak a megjelentetését inkább a politikai meggyőződés és a történelmi igazság feltárásának missziója, mintsem a haszonszerzés motíválta. Másrészt kimondottan törekedett arra is, hogy kiadványai minél olcsóbbak legyenek „a szamizdatkészítés mostoha körülményei ellenére is”,¹²⁰ miközben a szamizdat kiadók közötti, a szamizdat olvasók szűk piacán folyó verseny sem engedte elszabadulni a kiadványok árait. Harmadrészt Krassó rendkívül precíz üzletvitellel rendelkezett, rendszeresen könyvelt mindent, és igyekezett korrekt módon megfizetni az alkalmazott munkaerőt is.¹²¹ Negyedrészt – ahogy arról korábban szó esett – számolni kellett az esetleges lebukásokkal, elkobzásokkal is, ami üzleti szempontból rendkívül kockázatosá tette a szamizdat kiadást. Krassó szamizdat kiadójának üzleti modellje különös vegyülete volt a társadalmilag elkötelezett nonprofit és a kiadó fenntarthatóságát lehetővé tévő profitorientált tevékenységnek.

Az is jól látszik, hogy az 1980-as évek szamizdat kiadói különböző üzleti modelleket és gazdasági stratégiákat működtettek. További kutatásokat motiválhat az a kérdés, hogy az ezek kö-

¹¹⁸ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 210.

¹¹⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/12. 238.

¹²⁰ Bemutatkozik az M. O. „Magyar Október” Szabadsajtó Budapest. I. m. 38.

¹²¹ „Meg is fizette jól az embereket, szóval ő nem volt ilyen sóher” – emlékezett Vágner Anna gépirónó (*Vágner Anna-interjú*. I. m. 174.)

zötti eltérések mennyiben estek egybe, vagy másképpen szólva, mennyiben alakították, illetve mélyítették el a tág értelemben vett demokratikus ellenzéken belüli politikai-ideológiai törésvonalakat.¹²² Elég itt arra utalni, hogy a korszak emlékezetében Krassó gyakran a demokratikus ellenzék „belső ellenzékeként” és ily módon a demokratikus ellenzék perifériáján elhelyezkedő radikális, különutas figuraként jelenik meg, miközben az egykori szamizdatosok egy körének narratívája a plebejus/elit ellenzékre való felosztást működteti.¹²³ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a demokratikus ellenzék tevékenységének gazdasági szempontú vizsgálata nagyban hozzájárulhat a korszak ellenzéki kultúrájának és belső viszonyainak komplexebb megértéséhez.

A szamizdat kiadás kontextusai

A fenti tanulmányban arra próbáltam rámutatni, hogy Krassó György szamizdat kiadója esetében milyen jelentéseket vett fel a független könyvkiadás, egyrészt a kiadványok előállításában, terjesztésében részt vevő szereplők identitása, másrészt a szamizdat kiadást övező műveletek szempontjából. Krassó esetében a szamizdat kiadás egyrészt értelmezhető személyes bosszúként, más szóval a jogérzet megnyilvánulásaként, amelyet az 1956 utáni represszió váltott ki. Ez szorosan összefüggött a kiadó profiljával, amely célja a forradalom emlékezetének társadalmi emlékezetként való újjáélesztése volt, így a szamizdat kiadás egy bizonyos értelemben utópisztikus társadalmi jövőkép jegyében zajlott. Továbbá az is igaz, hogy a második gazdasággal kialakított szimbiózis, amelynek keretében a Magyar Október Kiadó az állami szektorból vonta ki az erőforrásokat, egyaránt felvette egyrészt a rendszerrel való kreatív együttélés, másrészt „a rendszerrel való játszadozás” korántsem ártatlan jelentéseit,

¹²² Lásd ezzel kapcsolatban: CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia.* T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.

¹²³ Ennek eklatáns példája Gulyás János dokumentumfilmje, amelynek szövegkönyvét lásd GULYÁS János: *Szamizdatos évek I., Kapu*, 2004/11–12. 111–119.; GULYÁS János: *Szamizdatos évek II., Kapu*, 2005/1. 58–67.

miközben a résztvevők számára – ahogy a löversenyek esetében láttuk – imaginárius értelemben képes volt átalakítani az államszocializmus szürke valóságát. A „rendszerrel való játszózás” praxisait megalapozó hibrid identitásformák, és az azokat kifejező metaforák – a „kentaur” vagy a „bagdadi tolvaj” – nem annyira morális kategóriákként, hanem a társadalmi ellenállás hatékony formáiként, a szocialista rendszerhez való kreatív alkalmazkodásként, a civil ügyek hatékony képviselőiként értelmezhetők. Végezetül, a profitorientáltságot magában foglaló, a valós keresletet kielégíteni igyekvő, alulról szerveződő üzleti modelljével Krassó tevékenysége a piacgazdasági viszonyok irányába is elmozdulást jelentett. Független kiadói tevékenysége így nemcsak az államszocializmus alatti társadalmi ellenállás – ezen belül a szólásszabadság kivívásának – történeteként értelmezhető, hanem egyrészt az 1956-os forradalom utótörténeteként, másrészt a piacgazdaság és a demokratikus átalakulás előtörténeteként is.

Margit körút Budapest ostroma után.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Vörös Hadsereg

Szemle

Ellentétek balladája*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.8>

Apáink, anyáink emléket halálunkig hordozzuk a szívünkben, és keressük, miként idézhetnénk vissza őket legalább egy pillanatra. De hiába a vágy és a szeretet, nem tudjuk őket élővé tenni. Ők ott maradnak, mi itt, mégis hálát érzünk, hogy ismerhettük őket, hogy beszélhettünk és együtt gondolkodhattunk velük. Majd ahogy ránk kerül a sor, apránként mi is évszámokká és nevekké intézményesülünk, a szenvedélyét vesztett idő, a történelem foglyaivá válunk, és lassacskán lehullik rólunk az a valami, ami egykoron összetéveszthetetlené, valódi emberré tett minket. A személyességgel együtt pedig a megválthatóság esélyei is tovatűnnek.

Deák István, a Nyugatra emigrált történész 1944-ben tizennyolc éves volt. Valahol a budapesti fogaskerekű környékén lakott, átélte az ostromot, testközelből figyelhette meg, mit művel a két gigászi hadsereg a magyar fővárossal. Ő még látta azt, amiről mi már csak olvashatunk. Ő még találkozott az embermentőkkel és a fegyveres ellenállókkal, hallotta a csizmák dübörgését, a vezényszavak harsanását, vissza tudja idézni a rideg óriás vasak fenyegetését. Ő még látta az arcukat a kezükbe temető nőket, közelről, emberi közelségből figyelhette meg vonásaikat, fülében még ott csengenek az elhangzott mondatok, az emlékeiben még él egy-egy személyes gesztus. Maga mellett érezhette azokat a

* BARTHA ÁKOS: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 424 p.

testeket, amelyek bűnös, tétova és bátor lelkeknek adtak otthont, amelyeket mi már csak fotókon láthatunk, és néhány személytelen utaláson keresztül próbálunk megragadni, kisszerű eszközeinkkel megérteni. Ő még láthatta őket, s vele akár az is megeshet, hogy emlékezete megcsalja vagy túlzásokra készteti. Velünk már ez *sem* történhet meg.

Deák István még él. Lassacsckán azonban mindenki elmegy, aki szenvedéllyel, a személyesség súlyát a vállán hordva gondolhat vissza a magyarországi háború utolsó hónapjaira, egy minden korábbi tapasztalatot felülmúló pusztításra és a szerencsés életben maradására. Ők elmennek, de mi itt vagyunk, mi, akiknek dolga már csak az egyre inkább elszemélytelenedő történelemmel van. Nem mintha ez kis feladat lenne, sőt. Az mindenképpen az objektivitással vigasztalódó utókornak kedvez, hogy a mítosz érinthetlensége végül lekopik az eseményekről, ám egyúttal a történet emberi oldalából is elveszítünk valamit. Ugyan felkutathatjuk hőseink iskolai bizonyítványát és munkahelyi bérlapjait, írásaik alapján rekonstruálhatjuk politikai ambícióikat, idővel nem tudjuk megszólítani a szemtanúkat, azokat, akik az egyes ember – krízisek idején oly fontossá váló – részleteiről mesélhetnének nekünk.

Ez fokozottan igaz az 1944–1945-ös magyar ellenállásra is, amelynek alsóbb szintjeiről töredékes források állnak csak a rendelkezésünkre. Emiatt igen nehéz bármit is kezdeni egy olyan eseménnyel, amelyről sokan sokfélét mondtak már, leginkább úgy, ahogy egy félig megvalósult tervéről beszél az ember: feltételes módban, bizonytalanul. Azt sem tudjuk pontosan, kik és mikor kezdték, hisz nem robbant ki egy általános felkelés, nem volt egy „magyar W óra”,¹ amikor minden tekintet és puskacsó egy irányba szegeződött volna. A magyar ellenállás monográfiája ezért csak a sok kicsi ellenállások történetén keresztül írható meg.

A konkrét fegyveres akciók leírásánál is fontosabb, hogy mi járhatott az ellenállók fejében. Egyáltalán, a Horthy-hű katona-

¹ „W” óra (Godzina „W”): a Vihar hadművelet, közismertebb nevén a varsói felkelés kirobbanásának időpontja, 1944. augusztus 1. 17:00.

tiszteltől a cionista zsidókon át az illegális kommunistákig kik voltak ők? Mihez kezdtek volna a megszerzett szabadságukkal, mire gondoltak abban a rövidke pillanatban, amikor a csukaszürke egyenruhás német hadsereg már elhagyta az állásait, de a távoli vidékekről idehajtott szovjet katonák még nem ugráltak be oda? Mit vártak az ellenállástól maguk az ellenállók? A háború és a megszállás végét? Egy szabad és semmiképp sem kisebb Magyarországot? Egy igazságosabb vagy akár magát a legigazságosabb társadalmat? Meddig lehetett egyszerre, és mikortól csak külön-külön reménykedni mindezekben?

Legalább ilyen fontos kérdés, hogy mivé lett az ellenállás emlékezete, mit mondtak, mit mondhattak el róla maguk a résztvevők? Szükségszerűen torz és politikailag túlmotivált minden visszaemlékezés? Ha tekintetbe vesszük, hogy az életben maradt ellenállók többsége 1945 áprilisa után sem alhatott nyugodtan, mert valamilyen vizsgálati- vagy hadifogságban találták magukat, esetleg hosszú évekre, évtizedekre egy megfigyelési dosszié tárgyaivá lettek – lehetett-e másmilyen? Az ellenállás összekuszált politikai utóélete adhat-e bármilyen felmentést az emlékezők elhallgatásai és kisebb-nagyobb hazugságai alól? Egyáltalán: fel kell-e mentenünk őket? Helyettük a kizökkent időt helyretolni képes lehet(ett)-e a magyar nép? A szemlélők, a megmentettek, az ellenállásról mit sem tudók serege, és persze mi, akik csak közéleti vitákon és néhány emléktábla kapcsán találkozunk az akkori szereplők nevével. Van-e egyáltalán a magyar ellenállásnak népi emlékezete, s nem csak egy politikai-értelmiségi konstrukcióról van szó, amelyből – épp ezért – idővel az a kevés pátosz is kilügződött, amit a Partizánszövetség és a kommunista párt meghamisítva és felnagyítva ráerőszakolni próbált?

A magyar ellenállásról írni felettébb nehéz feladat. Különféle emlékezetek sűrű akadályrendszerén kell áthatolnunk, néha pedig olyan alakokat kell megidézni, akik egyszer sem beszélhettek (szabadon) az eseményekben játszott szerepükről. Ki kell tapintanunk a felelősség határvonalait, amelyek a háborús nagyhatalmak érdekei és az ellenállás gyakorta egymással is rivalizáló csoportoskáinak lokális szempontjai között húzódnak.

Pongyola kifejezéssel élve „rá kell érezni” a korszak sajátos hanguzatára, amely a fokozatosan megszűnő jogrend árnyékában, a félelem és a pillanatnyi, de mégis korlátlan hatalom közegében alakult ki. Bele kell képzelnünk magunkat egy-egy helyzetbe, amely az intézmények összeomlásakor felértékelődő személyes kapcsolatokon, vagy épp ellenkezőleg, az egymással gyűlöletes viszonyban állók közönyén állt vagy bukott. Mindemellett a történet megírásának vannak más feltételei is. Fel kell dolgozni a sokszor széttartó, töredékes források ezreit, másrészt értelmet, elbeszélhető folyást kell adni az eseményeknek, azaz kipuhatolni, hogy kik és mely csoportok alkották a (fegyveres) ellenállás gerincét, illetve ezek jelentősége hogyan változott a külső, háborús események tükrében. Ehhez a munkához tehát rendkívüli óvatosság, szorgalom és valamiféle empátia szükségeltetik. Nem véletlen, hogy sokáig senki sem mert vállalkozni rá.

Bartha Ákos volt az, aki megunta és megtörte a csendet. A 2021 őszen napvilágot látott *Véres város* című monográfiájával egy hetvenhat éves átkot tört meg, hiszen a második világháború lezárulása óta egyetlen összefoglaló munka sem született, amely bárhogy is meghatározta volna az ellenállás *egészéről* való gondolkodásunkat. E nagy történetírói felelősség láthatóan nem nyomasztotta a szerzőt, a tőle megszokott céltudatossággal kezdett hozzá az események felgöngyölítéséhez. Tájékozódását segítette, hogy a korábbi esztendőkből komoly alap kutatásokat végzett, főleg a magyarországi népiség és a fajvédő gondolkörhöz kapcsolódóan,² s neki köszönhetjük a magyar ellenállás mártírjáról, Bajcsy-Zsilinszky Endréről írt első, modern szemléletű életrajzot is.³ Bár a szerző elsősorban a két világháború közötti magyar jobboldali radikalizmus irányából érkezett a politikai értelemben rendkívül sokszínű ellenálláshoz, a magyarországi cionizmus, vagy akár az 1944-re alaposan megtizede-

² BARTHA ÁKOS: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA BTK, Budapest, 2017.

³ BARTHA ÁKOS: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. MTA BTK, Budapest, 2019. E könyvről lásd PAPP ISTVÁN: *Fajvédelem, nemzeti radikalizmus, integer Magyarország*. Bajcsy-Zsilinszky Endre életei. *Múltunk*, 2019/3. 278–290.

lódott hazai kommunisták belső ügyeiben is igen jól kiismerte magát, ezért semmiképpen sem érheti az a vád, hogy munka mélysége, szakmai színvonala váltakozó lenne. Mindvégig alapos ismeretekre és bőséges forrásanyagra támaszkodó elbeszéléssel mutatja be az eseményeket, olyannyira, hogy a főszöveg végi jegyzetek, a bibliográfia és a névmutató 116 oldalt tesznek ki. Bartha nemcsak a hazai levéltárakat kutatta végig, de németországi közgyűjteményekben is gyűjtött anyagot, sőt szerbiai, illetve romániai iratokhoz is hozzáfért. Következtetéseit a legtöbb esetben összevetette a nemzetközi szakirodalom eredményeivel, ezáltal a magyar ellenállást az európai társmozgalmakhoz mérve is igyekezett elhelyezni.

Nem kétséges, Bartha a létező összes forrást összegereblyézte. Néhol egészen szokatlan helyeken is nyomokat keresett, ilyenek tekinthetjük például a budapesti mentőszolgálatok 1944 őszén felvett esetenaplóit. A forrásait a szerző beépítette a szövegbe, ami a nevek, rendfokozatok és a különféle rövidítések nagy száma miatt néhol csak nehezen követhető. Ugyanakkor a szerzőnek olyanokat is ki kellett szabadítania a levéltári iratok néma fogságából, akiknek addig a létezéséről sem tudtunk, és olyan szervezetekkel is megismertett minket, amelyekről még az alapkutatások sem készültek el. A laikus olvasó talán nem is hinné, de nincs egy tisztességes Sztójay-életrajzunk, nincs egy teljesség igényével megírt korszak-monográfia Szálasi uralmáról, és ahogy arra Bartha is utalt, a német megszállási rendszer, illetve a magyarországi kommunista mozgalmak feldolgozása sem történt még meg. A szerzőnek épp ezért nemcsak a nagy egész (ellenállás), de a kisebb résztémák kapcsán is rendkívüli munkát kellett végeznie.

Ugyanakkor a források nagy száma felveti az egyes sorsok összegezhetőségének a problémáját, amelybe minden monográfia szerzője bele szokott botlani. Jelen esetben olyanokkal is számot kell vetnünk, akik sem előtte, sem utána nem játszottak fontos közéleti szerepet, és mint afféle bajkeverők (*tricksters*) kerültek az 1944-es események árájába. Ezeknek a furcsa, szűrkezőnás figuráknak az életét lóditásaikon és politikai fordulataikon keresztül összegezni és ítélet tárgyává tenni azonban nem minden

esetben célravezető. Már csak azért sem, mert a hőseivel gyakorta szigorúan bánó szerző maga állapítja meg, hogy „a kortársak többsége elsősorban nem elvi alapon viszonyult a fasiszta, nemzetiszocialista és kommunista (vagy bármely más) rendszerekhez, hanem saját boldogulásának és esetleg az ország gyarapodásának a prizmáján keresztül.” (297.) Hozzá kell tennünk, ezzel a megközelítésével a *Véres város* lényegi elmozdulást jelent a korábban uralkodónak számító fasizmus–antifaszizmus narratívától. Annak segítségével ugyanis képtelenek lennénk megmagyarázni, hogy a kommunistákat vérszomjasan gyűlölő, ízig-vérig antiszemita fajvédők egy jól körülírható csoportja például mit keresett az ellenállás oldalán. Így tehát arra is lehetőségünk van, hogy az 1944–1945-ös eseményeket ne kizárólag ideológiai szempontból közelítsük meg. Ebből pedig az is következik, hogy lemondunk az ideológiai értelemben mindvégig következetes ember (totalitárius) igényéről, és hőseinket egy rendkívüli kor esendő szereplőiként kezeljük.

Ellenállni, az ellenséget politikai és katonai céljai elérésében gátolni sokféleképpen lehet: egy hivatali szobában, stemplivel a kézben, vagy gyerekeket mentve, esetleg hidakat robbantva, rajtaütve. Bartha – ahogy azt a könyv alcíme is jelzi – a *fegyveres*, illetve a *felfegyverzett* ellenállás (*armed resistance*) budapesti történetét írta meg. Ebbe tehát beletartoztak azok az akciók is, ahol az ellenállók ugyan rendelkeztek fegyverekkel, de a hosszú távú működésüket szem előtt tartva kerülni igyekeztek a fegyveres tűzharcot és inkább a cselvetés eszközeivel éltek, mint például a Kisegítő Karhatalom (KISKA) alakulatai. Emiatt az egyébként sokkal nehezebben kutatható hivatali és társadalmi szembeszegülésről itt csak részlegesen eshetett szó. Viszont annál bővebben az ellenállás szervezeti hátteréről, amelynek kapcsán a szerző türelemre és megfontolásra inti az elhamarkodott olvasót. Még nemzetközi összehasonlításban is példátlanul rövid idő állt a magyar ellenállás rendelkezésére, hogy kiépítse politikai és katonai vezérkarát, fegyvereket szerezzen, és a társadalom valamennyi rétege számára értelmezhető propagandamunkát folytasson. A franciáknak és hollandoknak három-három, Dániában négy, a Cseh–Morva protektorátusban pedig hat évbe telt, míg végre lőni

kezdték a megszállókra, ezzel szemben Magyarországon mindössze néhány hónapba. Igaz, a fegyveres harcot jórészt nem azok vállalták, akiknek bármi közük lett volna a Magyar Fronthoz, és az ellenállás elsődleges célpontjai sem annyira a németek, mint inkább a kollaboránsok voltak. Ugyanakkor a nyugati országokkal történő összehasonlítás azért is rendkívül fontos, mert a németek Magyarországhoz fűződő viszonya is inkább ezt, és nem az általános kelet-európai mintát követte, ahol a brutális elnyomás következtében szinte azon nyomban erős partizánmozgalmak szerveződtek.

Jórészt ennek is köszönhető, hogy a szerző a német megszállás napjaitól számolja az ellenállás – és az általa írt történet – kezdetét. Ekkor még csak a magyar honvédség és a kormányzóhű, paramilitáris csoportok (Rongyos Gárda, Turáni Vadászok stb.) szállhattak volna szembe az országba özönlő németekkel, de a felkészületlennek bizonyuló kormányzó és a lassan ébredező katonai vezetés ehhez végül nem járult hozzá. Az ellenállás lehetőségei az új helyzetben drasztikusan romlottak, mindezt tetézi, hogy Horthy Miklós ezután sem az *ellenállást*, hanem a *kiugrást* akarta megszervezni, amely, mondanunk sem kell, teljesen más katonai-politikai koncepciót igényelt. Az októberi tragédia okain végigsorjázva egy eleve elrendelt katasztrófa képe tárul elénk. A szöveg egymással összemérve taglalja a meglepett, de gyorsan reagáló németek, a minden szempontból alávetett nyilasok és a kiugráson dolgozó vezérkar lehetőségeit. Utóbbi hiába tudott jelentékeny erőket a fővárosba koncentrálni, s hiába számíthatnak tulajdonképpen az összes főtiszt hűségére, a megfelelő tájékoztatás és a világos parancsok hiányában a magyar katonák zöme tétlen maradt. Bartha jó érzékkel mutat rá, hogy nemcsak a politikai elképzelés volt légből kapott („szépen szakítani”), de a számba vehető fegyveres erők megszervezése is elégtelen volt. Mindemellett a „terepről” azok a Bakay Szilárdhoz hasonló, harctéri tapasztalattal rendelkező, erélyes katonai vezetők is hiányoztak, akikre egy ilyen helyzetben különösen nagy szükség lett volna. Kudarcba fulladt a „megbízható munkásság” felfegyverzése is, ahová az elit németellenes szárnyának csak titkosszolgálati vagy kevésbé hiteles kapcsolatai voltak. Ugyancsak fegyver

nélkül maradtak a segéderők, például a Nemzetország, amiről a németek bizonyíthatóan semmit sem tudtak, és amely valószínűleg éppen ezért válhatott a nyilas puccs utáni hónapokban az ellenállás fészkevé. Összességében Bartha lényeges pontokon írta át a kiugrás bukásának alaposan berögzült, korábban a pártos történetírás által lefektetett magyarázatait. Még akkor is, ha a végkövetkeztetések nagyjából egybeeszenek, és a szerző is Horthy *emberi* alkalmatlanságára vezeti vissza az ügy kudarcát.

Mindezek után – akarva-akaratlanul – Bartha egy új történet írásába kezdett. A régi elit október 16-án végleg letűnt a színről, mire a nyilas razziáktól és az egyre közeledő fronttól rettegő Budapesten hirtelen egy különös, torz vitalitás szökkent szárba. Futballisták, jampecek, addig ismeretlen melósok és mindenféle szakadtak ezrei mozdultak meg, ha nem is egyszerre, de valahogy mégis: egy központi felszólító parancs nélkül. Gránátos ládák kerültek megbízhatatlan kezekbe, hamis nyilasok kísérték embereket a Duna-part helyett egy védett házba, pincelakások alakultak illegális nyomdákká, és mélyen tisztelt antiszemiták simítottak el pártszolgálatos halálokat. Ezzel együtt az elvi tisztánlátás lehetőségei vészesen lecsökkennek, és olyanokkal is számot kell vetnünk, akik ma már megfejthetetlenek és a nagy egészbe csak nehezen beilleszthetők. Az állítólag több ezer fős partizánhadsereg felett parancsnokló Topa János, vagy a rejtélyes Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete kapcsán még a szerző buzgalma ellenére sem láthatunk tisztán. Másrészt – mint ahogy arra már fentebb is utaltunk – a kiugrási kísérlet után inkább egy polgárháborús eseményről, és nem annyira egy *németellenes* ellenállási mozgalomról beszélhetünk. (Tegyük hozzá, a Közép-Kelet-Európában szerveződő nem kommunista ellenállók többsége is hasonlóan viselkedett, és az elsőrendű célpontjaikat a vélt vagy valós kollaboránsok jelentették.) Mégsem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a fegyveres jellegű akciók tömegessé válása csak ekkor, október 16. után vette kezdetét.

Talán a Népszínház utcai „kis Varsó” sorsa a legdrámaibb. Bartha házról házra derítette fel a sokszor magyarul sem beszélő cionista felkelők jószerivel csak órákban mérhető történetét, akik példátlan bátorsággal szálltak szembe az óriás páncé-

losokat is bevető németekkel és a bosszúszomjas nyilasokkal. Belővésenként, szóbeszédeket és mélyen rejtőző vallomásokat felkutatva tárta fel a zsidó bunkerek históriáját, egyszer és mindenkorra leszámolva azzal a közszájon forgó tévképzettel, hogy Magyarországon nem volt fegyveres zsidó ellenállás. Ugyanez a pedantéria jellemzi a Nemzetőrségből átalakult KISKA tevékenységének feldolgozását is. A félillegálisan működő alakulatok egy része egészen a januári feloszlásukig sok ezer embert mentett meg és folyamatosan harcban állt a nyilas pártszolgálattal, miközben a létszámukat is képesek voltak növelni. Bár ezek a kerületi szinten megszervezett századok jelentették a magyar fegyveres ellenállás gerincét, összlétszámuk így sem volt több hétezer főnél. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a „toborzásra” mindössze néhány hét állt rendelkezésükre, ez a szám egyáltalán nem lebecsülendő. Közülük persze nem mindenki vett részt kockázatos akciókban, és így talán ellenállóknak sem tekinthetők, mégis vitatható a szerző azon relativizmusa, hogy a KISKA-sok jó része „dekkolni”, azaz csak túlélni akart, miközben (ekkorra) a reguláris magyar honvédségben is ez volt a helyzet.

Idővel az ellenállás lehetőségei egyre szűkültek, a budapesti ostrom üstjében végül mindenki megfőtt. Bajcsy-Zsilinszky és a Felszabadító Bizottság, a KISKA-sok, Mikó Zoltán „folyosónyitói”⁴ – mindenki. Ezeket a történeteket olvasva elgondolkodhatunk, hogy az utolsó órákban kit mi vett rá az együttműködésre vagy az ellenállásra. Mi értelme volt? Az előbbi kapcsán a válasz egyértelműnek látszik: semmi. A szovjetek körbezárták a várost, majd a szárnyakon továbbnyomultak. Az utóbbi kapcsán a képlet közel sem ilyen egyszerű. Az ellenállás árát a sok száz (ártatlanul) felkoncolt fizette meg, miközben vajmi kevés zavart okoztak a nagy német hadigépezet működésében – állítja a szerző.

⁴ A varsói és párizsi felkelések tanulságaiból okulva, a Bajcsy-Zsilinszky Endre által vezetett Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, majd annak lebukása után Mikó Zoltán csoportja is az ostromgyűrű megnyitását tervezte. Úgy gondolták, nehézfegyverek hiányában előbb-utóbb a budapesti felkelés is kudarcot fog vallani, emiatt Zuglóban és Angyalföldön, később pedig a Rózsadombon akartak folyosót nyitni a szovjetek előtt. Mielőtt azonban erre sor kerülhetett volna, az akcióban érintett parancsnokokat a nyilas hatóságok letartóztatták vagy menekülésre kényszerítették.

Katonai értelemben ez valóban így van. Még a magyarnál jóval szervezettebb és méretesebb ellenállási mozgalmak sem voltak képesek rá, hogy a Wehrmacht hadműveleteit érdemi módon befolyásolják. Ráadásul a legtöbb esetben a civil lakosság védelmét sem tudták garantálni, sőt igen sokszor ők maguk is azokat vegzálták és fosztogatták, akiknek a védelmében eredetileg felléptek. Tehát az ellenálló – bárhogyan is tekint magára – nemcsak a saját bőrét viszi a vásárra, hanem másokét is. Ebből kifolyólag (és reális céljai dacára), az ellenállás szinte minden esetben irracionális alapokon nyugszik. A dilemmát egy József Attila-parafrázissal megvilágítva – az ellenállás: logika, de nem tudomány. Ugyanakkor persze fontos, hogy a tudós utókor felmérje az ellenállás árát, hogy diagramokat és táblázatokat készítsen a pusztítás örökségéről. Hiszen ez a dolga. Ám ezeknek úgyis mindig az a végkövetkeztetése, hogy akárcsak a háború, az ellenállás is értelmetlen. De lehet-e ez a két állítás *egyszerre igaz*?

Talán nem úgy, és nem abban az értelemben, ahogyan azt sokan gondolnák, Bartha Ákos mégis fontos dolgot tett közkinccsé. Valóban megválaszolt néhány lényeges kérdést, s ha úgy tetszik, lerombolt néhány mítoszt is. De ettől még a magyar ellenállás marad az, ami. Minden újrafelfedezés ellenére ezt a történetet sosem tudjuk már jugoszlávvá vagy lengyellé írni. Mint ahogy eddig, valószínűleg eztán sem készül belőle egy igazán látványos közönségfilm. Viszont Bartha Ákosnak köszönhetően itt van nekünk egy egész sor eddig ismeretlen név; kiskatonák, melósok és mindenféle bajkeverők, akik annak ellenére vállalták a veszélyt, hogy magukon és néhány társukon kívül bárkiben is bízhattak volna. A *Véres város* az ő emléktáblájuk is.

Pócs Nándor

Abstracts

ÁGOSTON BEREZ:

New State-Sponsored Settlements in the Banat and Transylvania (1894-1914).

This paper investigates the campaign of Dualist Hungarian governments to create Magyar settlements on its ethnic peripheries, based on the files of the Department of Internal Colonization at the Ministry of Agriculture. Drawing a comparison with the analogous state-sponsored Prussian campaign of internal colonization in its eastern, Polish provinces, it explores how the underlying objectives and strategies of the programme changed over twenty years, how government authorities handled settlers and locally established communities, what expectations they placed on settlers, and how the new colonies upset the lives of locals. Ultimately, how far did the programme satisfy the expectations of policy-makers and participants? I argue that the new government shelved the programme partly for party and class interests in 1910, just as it was gaining momentum.

Keywords: Banat, Dualist Hungary, internal colonization, land property policy, Transylvania

CSONGOR MOLNÁR:

“Their Resettlement is Desirable and Necessary.” The Concepts and History of the Repatriation of Hungarians Living on the Territory of the Independent State of Croatia.

During World War II, the Hungarian settlements in Bosnia, Slavonia, and Croatia—due to their location—were often exposed to guerrilla warfare by the partisans, the Chetniks, and the Ustaša. Due to the constant fighting, Hungarian settlements turned to Hungarian authorities for help. The idea of a large-scale population exchange between Zagreb and Budapest came up several times. After the repatriation of the Szeklers from Bukovina, Budapest saw the next opportunity in the Hungarians in Croatia, where it attempted to create a coherent ethnic space in the territories regained by the territorial revision. The planned population movement would primarily have served to increase the Hungarian population in the Bácska/Bačka. At the same time, the two parties hoped to settle the tense relationship caused by the fate of Muraköz/Međumurje with the population exchange. According to the plans, the Bunjevci from Hungary would have taken the place of the Hungarians in Croatia. In addition to presenting the history of the Hungarian communities on the territory of Croatia, and illustrating the history of repatriation, this study focuses on the ideas and concepts behind these actions, which drew significantly from international practices after World War I. The goal of the paper is to place the ideas and plans of Hungarian governments about repatriation, as well as the organized partial repatriation of Hungarians living in Croatia, in the international and Hungarian contexts.

Keywords: population exchange, repatriation, Slavonia, Bosnia, Bácska

PÉTER DONÁTH:

The Memoir of Sándor Imre on the Disciplinary Procedures after the Revolutions of 1918–19. The Cases of Marcell Benedek, Lajos Dénes, Béla Somogyi, and Ambró Czakó.

Sándor Imre, pedagogue and college director, analysed the obstacles to Hungarian society's willingness to cooperate, and the pedagogical principles and school reform that could be used to bridge these difficulties and contradictions in the spirit of his "national education theory." He was willing to cooperate with everyone—except communists and radical, exclusively church-based right-wingers—for the sake of his desired goals. Thus, he accepted the call to manage the Ministry of Education as deputy state secretary in the revolution of 1918, and also again in August 1919 to work as the executive minister of the counter-revolutionary governments, and later as administrative state secretary until September 1922. Due to his position, he had to participate in disciplinary procedures following the revolutions. In his peculiar situation—while, as established by the Curia, he was baselessly accused in the press of favouring communists, Jews, and freemasons—he tried to enforce the official decrees of the time. He considered it counterproductive to exclude excellent intellectuals from the teaching profession forever for minor offenses or critical positions, thereby making them enemies of the system. In the memoir attached to the study, and other quoted documents, we can learn his viewpoints through the examples of the disciplinary procedures of Marcell Benedek, Lajos Dénes, Béla Somogyi, and Ambró Czakó.

Keywords: education policy, disciplinary procedures, counterrevolution, Sándor Imre, Marcell Benedek, Béla Somogyi, Ambró Czakó, Lajos Dénes

LAJOS SOMOGYVÁRI–ZSUZSANNA POLYÁK:

Discourses on the “Scientific-Technological Revolution” in the Hungarian Educational Sciences.

After the Sputnik shock, the Cold War rivalry developed into a new, competitive phase between the US and the Soviet Union, characterized by the slogan (amongst others) of the “educational race.” The need to use human resources more effectively by efficient training, and to focus on technologies and sciences together, resulted in the idea of the “Scientific Technological Revolution” (STR), expressed in the influential work of the Czech(oslovakian) philosopher Radovan Richta. Automatization, optimization, computers, cybernetics, and structural thinking—all of these keywords pointed to a utopian, techno-view of the future. A strong belief in sciences, or scientism, was a fundamental element and legitimation factor of socialist/communist ideology. At the same time, this approach played an important role in the notion of political religion as well. *Magyar Pedagógia* (Hungarian Pedagogy), the flagship journal of the Hungarian educational sciences, provides a good opportunity to make a content analysis with mixed coding from the end of the 1960s with the intention to map how the narrative patterns of the “scientific-technological revolution,” its connections with educational purposes, affected Western discourses as such in the same years.

Keywords: scientific-technological revolution, political religion, Cold War, content analysis, socialist pedagogy

ATTILA CZABAJI HORVÁTH-ZSÓFIA ALBRECHT-ANDREA DARU-DORINA SZENTE:

Post-Graduate Education in Educational Science (1970–93) as a Social Phenomenon.

Within the framework of research on the development of the discipline and scientific communication of Hungarian education between 1970 and 2017, this study focuses on the situation of postgraduate education. Drawing on the concept of “discipline” introduced by Becker and Stichweh in their works on the sociology of science, and Bourdieu’s field theory on the functioning of scientific disciplines, this study analyses the specificities of the provision of scientific supply. The pilot study presented here seeks to answer questions such as: to what extent did the scientific and political aspects of the scientific rating system introduced in the 1950s and maintained until 1993, in the Soviet Union, play a role? What professional identity emerges from the candidates’ theses? How was the scientific-technical revolution, a current theme in the period under study, reflected in the scientific rating discourse? A content analysis was carried out on a test corpus consisting of 40 candidate theses and 20 opponents’ opinions. Our results can be further nuanced by looking at the entire period under study.

Keywords: scientific education, Scientific Qualification Committee, candidate thesis booklets, professional identity, scientific-technical revolution

ÁGNES BERETZKY:

Twin Champions of the Slovak Cause: Bjørnstjerne Bjørnson and Robert William Seton-Watson.

Both Bjørnstjerne Bjørnson and British publicist and historian Robert William Seton-Watson have been widely recognized as champions of the rights of small nations. Owing to their tireless

engagement for the Slovak cause, they are regular “guests of honour” at conferences or commemorations in Slovakia to keep the memory of, among others, the Černova tragedy of 1907 alive. Bjørnson’s activity for the Slovaks has received very special attention in Norway, too, but so far only from a Czechoslovak/Slovak perspective. The emphasis has been on the internationally acclaimed Nobel Prize-winning poet’s changing assessment of Hungary: his full support for Hungarian demands during the Austro-Hungarian constitutional crisis (1905–6), followed by a radical change for the worse in his attitude towards Hungary, and his heated debate with the Hungarian Minister of Education, Albert Apponyi. This article seeks to explore Bjørnson’s main motivations for such a large-scale international campaign, the shortcomings of which become all the more apparent in the light of Seton-Watson’s similar pro-Slovak activity. Moreover, Bjørnson’s and Seton-Watson’s articles and correspondence in Norwegian, English, German, and French, as well as secondary sources in Slovak and Hungarian, reveal hard lessons about the policy of Magyarization and the pre-war Hungarian attitudes towards well-meaning foreign critics. It is argued that instead of being used to foment national antagonisms and conflicts in Central Europe, historical memory should be inspired by Bjørnson’s and Seton-Watson’s best vision of Europe as a continent of equals.

Keywords: Bjørnson, R. W. Seton-Watson, Slovaks, historical memory

GÁBOR DANYI:

Civil Rights Activist, Centaur or the Thief of Baghdad? The Identity of György Krassó and the Functioning of His Samizdat Publishing House.

The production and dissemination of uncensored literature—commonly known as samizdat—is generally understood as an exercise in one of the most fundamental civil liberties: the

freedom of expression. The dictatorial conditions in which samizdat appears inevitably give this activity a moral dimension: those involved in samizdat activities are champions of human freedoms, fighters against dictatorship, representatives of dissident truth. However, the moral dimension often obscures other contexts that have given samizdat publishing other meanings. This paper attempts to disentangle samizdat literature from this moral dimension and to examine the phenomenon in its other social contexts, which will allow it to be seen from a new perspective, that of the practices of socio-cultural resistance.

This study focuses on the activities of the Hungarian October Publishing House, run between 1982 and 1985 by György Krassó, a former revolutionary of 1956 and an active member of the Hungarian democratic opposition in Hungary. In order to create the technical and financial conditions for independent publishing, Krassó sought to take advantage of the opportunities offered by the second economy and the resources of the state sector. The practices of expropriation, theft, and the use of the black market took the form of hybrid identity constructs (centaur, Baghdad thief, civil rights activist), produced effective forms of cultural resistance during the period of state socialism, and were thus inextricably intertwined with civil rights activism.

Keywords: independent publishing, cultural opposition, informal practices, second economy, state socialism

Contents

Settlement Policy

- Ágoston Berecz*: New State-Sponsored Settlements
in the Banat and Transylvania (1894–1914) 4
- Csongor Molnár*: “Their Resettlement is Desirable
and Necessary.” The Concepts and History
of the Repatriation of Hungarians Living
on the Territory of the Independent State of
Croatia 41

Education and Educational Science

- Péter Donáth*: The Memoir of Sándor Imre on the
Disciplinary Procedures after the Revolutions
of 1918–19. The Cases of Marcell Benedek,
Lajos Dénes, Béla Somogyi, and Ambró Czakó ... 74
- Lajos Somogyvári–Zsuzsanna Polyák*: Discourses
on the “Scientific-Technological Revolution” in
the Hungarian Educational Sciences 111
- Attila Czabaji Horváth–Zsófia Albrecht–Andrea Daru–
Dorina Szente*: Post-Graduate Education in
Educational Science (1970–93) as a Social
Phenomenon 132

Studies

Ágnes Beretzky: Twin Champions of the Slovak
Cause: Bjørnstjerne Bjørnson and Robert William
Seton-Watson 170

Gábor Danyi: Civil Rights Activist, Centaur or the
Thief of Baghdad? The Identity of György Krassó
and the Functioning of His Samizdat Publishing
House 200

Review

Nándor Pócs: Ballad of Contrasts 236

Tartalomjegyzék

Telepítéspolitiká

<i>Berecz Ágoston</i> : Új állami telepítések a Bánságban és Erdélyben (1894–1914)	4
<i>Molnár Csongor</i> : „Hazatelepítésük kívánatos és szükséges”. A Független Horvát Állam területén élő magyarok hazatelepítésének koncepciói és története	41

Oktatás és neveléstudomány

<i>Donáth Péter</i> : Imre Sándor memoárja az 1918–1919. évi forradalmakat követő felelősségre vonásokról. Benedek Marcell, Dénes Lajos, Somogyi Béla és Czakó Ambró ügyéről	74
<i>Somogyvári Lajos – Polyák Zsuzsanna</i> : A „tudományos-technikai forradalom” diskurzusai a magyar neveléstudományban	111
<i>Czabaji Horváth Attila – Albrecht Zsófia – Daru Andrea – Szente Dorina</i> : Az utánpótlásképzés a neveléstudományban (1970–1993) mint társadalmi jelenség megközelítési lehetőségei.....	132

Tanulmányok

- Beretzky Ágnes*: Bjørnstjerne Bjørnson és
Robert William Seton-Watson: A szlovák
egyenjogúság bajnokai. Emlékezetpolitikai
tanulságok 170
- Danyi Gábor*: Polgárjogi harcos, kentaur, bagdadi
tolvaj? Krassó György identitása és szamizdat
kiadójának gazdasági működése 200

Szemle

- Pócs Nándor*: Ellentétek balladája 236

SZERZŐINK

ALBRECHT ZSÓFIA

művészettörténész-múzeumpedagógus, BTK Művészettörténeti Intézet/MTA Művészeti Gyűjtemény, tudományos segédmunkatárs

BERECZ ÁGOSTON

PhD, történész, Pasts, Inc (Budapest) – Imre Kertész Kolleg (Jéna), tudományos munkatárs

BERETZKY ÁGNES

PhD, egyetemi docens, KRE Anglisztika Intézet

CZABAJI HORVÁTH ATTILA

CSc, kutató, ELTE PPK Neveléstudományi Intézet, egyetemi tanár

DANYI GÁBOR

PhD, (irodalom)történész, OSA/OSUN posztoktori ösztöndíjas (CEU Budapest)

DARU ANDREA

PhD-jelölt, neveléstörténeti és elméleti kutató, karmester, zenetanár, Debreceni Egyetem Zeneművészeti Kar tanársegéd, Magyar Táncművészeti Egyetem oktató

DONÁTH PÉTER

DSc, történész, professor emeritus, ELTE TÓK Társadalomtudományi Tanszék

MOLNÁR CSONGOR

PhD-hallgató, ELTE BTK TDI, Művelődéstörténet Doktori Program

POLYÁK ZSUZSANNA

PhD, ELTE PPK Neveléstudományi Intézet tudományos segédmunkatárs

PÓCS NÁNDOR

PhD-hallgató, történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

SOMOGYVÁRI LAJOS

PhD, Pannon Egyetem MFTK Neveléstudományi Intézet, adjunktus

SZENTE DORINA

PhD, neveléstörténeti és -elméleti kutató,
Magyar Táncművészeti Egyetem, egyetemi adjunktus

Ebben az ország megszállásával, területvesztésével súlyosbított traumatikus társadalmi közegben került sor a forradalmakat követő igazolási és fegyelmi eljárásokra a VKM-hoz vagy a felügyelete alá tartozó tisztviselők és pedagógusok körében. Mindezek mellett súlyosbodott a menekült tisztviselők, pedagógusok foglalkoztatásának, elhelyezésének gondja, ami a gazdasági válsággal is küzdő „Csonka-Magyarországon” megszűkült munkahelyek körében tartósan lehetetlennek bizonyult. Nekik „helyet kellett csinálni”, s a megmaradó álláshelyeken csak az állam szakmai és „a kurzus” világnézeti-politikai elvárásainak megfelelőket megtartani.

Donáth Péter: Imre Sándor memoárja az 1918–1919. évi forradalmakat követő felelősségre vonásokról

Krassó a kisajátítás és eltulajdonítás efféle gyakorlatait – s ebben nem ütött el az 1980-as évek közerkölcsétől – semmiképpen sem tartotta bűnnek: „az állam megrövidítése mindenképpen hasznos dolog – jelentette ki egyszer –, és ezt kisebb nagyobb lopásokkal elő lehet segíteni”. Sőt, számára A bagdadi tolvaj (The Thief of Bagdad) című film – Háy Ágnes emlékezte szerint – „metafora volt a gazdasági és a politikai igazságtalanság elszenvedőinek természetes szövetségére”

Danyi Gábor: Polgárjogi harcos, kentaur, bagdadi tolvaj?

Bolti ára: 1200 Ft
Előfizetőknek: 900 Ft